

8

Irodalom történet

1976 3

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1976. LVIII. évf. 3. szám

*

Új folyam VIII. 3. szám.

Szerkesztő bizottság:

BATA IMRE
HONTI MÁRIA
ILIA MIHÁLY
KENYERES ZOLTÁN
KIRÁLY ISTVÁN
KOCZKÁS SÁNDOR
KOVÁCS KÁLMÁN
LÖKÖS ISTVÁN
MEZEI JÓZSEF
MOLNÁR FERENC
NAGY PÉTER, főszerkesztő
PÁNDI PÁL
TOLNAI GÁBOR
TÓTH DEZSŐ

A szerkesztőség munkatársai:

BÁNYAI GÁBOR
PAÁL RÓZSA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c.

Telefon: 384 – 387

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

RUDNYÁNSZKY HELYE A SZÁZADFORDULÓ
KÖLTÉSZETÉBEN

I.

Petőfi halálától Ady fellépéséig a magyar társadalmi viszonyok nem teszik lehetővé reprezentatív lírai hang kialakulását. Egyaránt jellemző ez ennek a korszaknak hazai társadalmi-gazdasági viszonyaira, szellemi életére, de a magyar líra természetére s arra a törvényszerűségekre is, hogy sok lírikus magas átlagszínvonalon — mert hiszen Petőfi és Arany formanyelvi eredményei szinte közkinccsé váltak — nem jelenti azt, hogy van korreprezentatív líra. Az ilyen líra nem reprezentatív, hanem szimptomatikusan vall a maga korára. A korproblémák összefogásához egy bizonyos líra szükséges, s egy bizonyos lírikus. — „Kiáll a középre valaki . . .”, mint azt a történelmi helyzetváltozástól helyét féltő Ady, a maga zsenialis tudatosságával, rettegte. De az általa is nagyrabecsült,¹ nemcsak jó költő, de érett műveltségű, Rudnyánszky a század végén sorra véve kora költőtípusait, végül is megállapítja: „Egyik se költő, nem igazándi . . . az aprószentek tarka táborában Ott hemzseg száz bozontos üstökös, Ki mind csodás fényt áraszt egymagában, De együtt a sok láng kissé ködös.”

A *Levél Dóczy Lajosnak* verses levelében fölsorolt típusok szinte személy szerint fölismerhetők a századvég költészetében. Dóczy a naturalista valóságmásolókat ostromozta, akik „lesnek mohón a megtörtént valóra, Mint konkra az eb a konyhák előtt”. Rudnyánszky szembe állítja ezzel a többi jellemző típust. — Elsősorban az újromantikus illuzionistát:

¹ ADY ENDRE: *Rudnyánszky Gyula könyve*. (Napszállat felé. Új versek.) Nyugat, 1913. I. 140.

„De hát különb-e ennél, aki holdas, Kinek világa árny, hab, köd, sugár? Ki húnyt szemekkel csillagokban olvas . . . Azt mondják, a természetért bolondul: Pedig szegény oly természetlen . . . Szabadságot bög, a zenekar mordul S erőszakot tesz a költészetten . . .”

S abban a korban, amikor virágoztak az „asztaltársaságok”, nem egy filiszter típusú nagyevő századvégi lírikusra ráillett:

„Hallgasd a szerelem nagy dalmokát: Szerelme mély keservét nyögve sápad. Hogy mi emészti, ne keresd okát; Oh, hisz valóban száz okot találhatsz: Házbér, mosónő, koszt, cipő, kabát — Hajába markol hát a gond, a bánat . . . S míg azt hiszed, hogy haldokló beteg, Csepüt rág s falja a bifsztikkeket . . .” — „S a trobadour, ki árván egyedül Balladát ír, gúnnyal néz a világra, S üveg alatt szivárványtrónon ül, — A költészetnek száműzött királya; A kor nem érti meg, min lelkesül; Mindenki liliput, — ő nagy magába! S mert nem talál schol nektáritalt: Rőfszámra méri jó pénzér’ a dalt.”

— Még ugyancsak az újromanticizmus kelléktárát veszi célba, amikor a megkésett byronizmust jellemzi:

„S villámot nem rejt a byroni felhő; Fakó csillag s szubjektivitás. Bú és gyönyör kaptára mind egyenlő: A nóta egy, s hozzá a síp se más.”

És a magyarkodó műnépiesek, azokkal szemben, akiknek

„bölcssége oly kozmopolita”: „Ha ráismersz a kornak gyermekére, Ne mondd magyarnak . . . hasztalan vita: A sok külsőség, nemzetit jelentvén, Csak olyan rajta, mint sujtás a mentén. — Csak eszköz a törülmetszett zamat, Hiú cikornyamáz púpos legényre. — Nem őserővel ömlő áradat . . .”

Megjelenik a Pósa bácsi-típus is:

„S akad, ki azzal hódít, hogy szeléd Bölcsődalt dúdol, — olvasói bébik, Kik őt mind bácsikául tisztelik, S színes hólyagját földgolyónak nézik . . .”

De a századvégnek ebben a remek körképében inkább költő-típusok jelennek meg, semmint irányzatok, irodalmi áramlatok, amelyeket műfaji stílusproblémák jellemeznek. Pedig elég élesen különválnak néhány ilyen áramlat. A század harmadik negyedéig három hullám tulajdonképpen le is futott már

Petőfi halála óta, s csupán utóregzései voltak érezhetőek a század utolsó negyedében is még: a kelmei népiesség Lisznyay nevével jelzett iránya; a népies műdal, Tóth Kálmánék; s a népnemzeti, klasszicisztikus irány, az Arany-iskola, amelynek tulajdonképpen a század utolsó negyedében bontakozik ki, épp elkésettségében legméltóbb, legelfinomodottabb hajtása, Vargha Gyula költészete, és amelyhez, mindazok között, akik találva érezhették magukat a „kozmpolita költészet” leckéztetésével, talán Rudnyánszky Gyula állott legközelebb. Ha nem is a világnézeti korlátok elfogadásával, de éppen stílusmodorosságtól, retorikai pátosztól és köznapi lazaságtól egyaránt mentes formanyelvével. S ha keressük a századvégi körképben, hol is érezte a maga helyét, minden bizonnyal tudatosan is ez volt az ideálja, ehhez a stílusideálhoz akart hű maradni — változott korviszonyok közepette:

A mestert én is gyakran láttam ülni,
Ősz fejjel az öreg tölgyfák alatt;
Föl tudtam az ő látásán hevülni,
Szent volt nekem ez a megtört alak;
A fényes múltat képzelem derülni;
Nagy lelke szórta még a sugarat;
De méla arcán, csüggedő szemében
Fájó borongás haldokolt sötéten.

Az emberek törpék itt, nem a kor!
Azok taposták a nagy szív virágát!
Megérte ő már a napot, mikor
„Késő biztatni a kidőlt fű ágát . . .”
A test leroskadt . . . áll majd a szobor!

— — — — —
S mit is keresne e csalárd világban
Ő, a szegény, szeplőtlen puritán;
Nincs énekes, ki a vásár zajában
Azt zengené, mit érez igazán,
A dal se kéjében, se bánatában
Nem hord sajátos jellemet magán:
Ezer hazugság egy kaoszba olvad . . .
Törpék gázolnak sírján a nagyoknak.

(Levél Dóczy Lajosnak)

Íme az eszménykép. Mintha más kor kiérlelt klasszikai stílusát csak úgy át lehetne venni! Természetesen nemcsak Rudnyánszky számára volt Arany eszménykép. Az újromantikus Ábrányi Emil neki ajánlotta első verses kötetét, benne *A görög lantos énekének* fordításával, amin az összetett, közvetett lírai közlés módjára mestere induláskor a maga korszerű lírai közlés módját keresgette. — S maga az Arany-ellenzék lírikus vezére, Vajda János, aki a Múzeum-kerti szobor felé az öklét rázta: „Az egyiknek mindent, a másiknak semmit!” — fiatalabb, kiegyensúlyozottabb éveiben az *Ágnes asszonyt* tartotta a világirodalom legkitűnőbb szerkezetű remekének.² — Talán, mert jómaga is e nagy nemzedékhez, Arany nemzedékéhez tartozónak érezte magát, mégpedig minden bizonnyal azok sorába, akik „inkább teremtő erők”, semmint csupán „alkotók”, mint Arany. Így azután bátran jelenthette ki: az alkotás tökélyében Aranyt, legalább nálunk, senki sem múlta felül.

Rudnyánszky, aki több mint egy nemzedékkel, negyven évvel született később Aranyánál és Arany fellépése után a fejlődésnek immár negyedik ütemében, egy másik világban bontakozott ki, még az Arany-eredményeket legkorszerűbben képviselő Vargha Gyulához sem állott olyan közel, mint mégiscsak Ábrányi Emilhez, az újromantikus líra Endrődi mellett legjelentősebb képviselőjéhez. A modern életérzés, a fokozott szenzualizmus, a nő, a szerelem ösztönösen más fel fogása elválasztotta a népnemzeti iskolától, az akadémikusoktól, s összekapcsolta Ábrányiékkal. Legfeljebb csak azok az újromantikus vonások hiányoztak költészetéből, amik a *Cyranó* és a *Sasfiók* bravúros fordítóját egy csomó retorikus tiráda — *A kis savoyard*, *A zászló*, *A századik*, *Március tizenötödikén*, *A magyar nyelv* — e tipikus szavalóversek szerzőjévé is tették. Ennek a hangnemnek a hiánya választja el némileg az újromantikától Rudnyánszkyt, noha egyébként, nem pusztán generá-

² „... kifogástalanabb, szerkezetre csodásan mesteribb költeményt, mint az „*Ágnes asszony*” a világgöltészetben alig ismerünk.” VAJDA JÁNOS: *Arany Jánosról*. Nővilág, 1857. 39. sz.

ciós alapon, de életérzésben is, az újromantikus Endrődi és Ábrányi a legközelebbi rokona.

A fejlődésnek ez a negyedik hulláma, az újromantikus, velük indul a lírában, tulajdonképpen az ötvenes években születettekkel, Ábrányi Emillel (1850—1920), Endrődi Sándorral (1850—1920) s Rudnyánszky Gyulával (1857—1913). Ezt fejlődési vonalat folytatta, s azután némileg fel is oldta az újromantika harmadik hulláma, a majd két évtizeddel később, a hetvenes években születetteké: Makai Emilé (1870—1901), Heltai Jenőé (1871—1957), Ignotusé (1869—1950). Természet-szerűleg új generációs vonásokkal, amelyekben határozottan fellelhetők még az újromanticizmus jellemző stíluselemei: némi pátosz, de a heinei negédes hang uralkodó színeivel és fokozott iróniával enyhítve. S kiegészülve újakkal, az urbanizálódás, valamint főleg az újságírás irodalmi stílust alakító hatására. Nem szabad többé unalmasan írni még verset sem. Nem elég, ha érzés van a dalban, szellemesnek is kell lennie. Csípősnek és könnyednek. Az se baj, ha nem olvassák el egyszerűen többször, csak előszörre jól hasson, szórakoztasson. Végeredményben Endrődi magyar nyelvű Heinéje, a *Dalok könyve* az, ami ennek a korizlésnek leginkább megfelelő, ez a legnagyobb sikerű verseskönyv. Az újromantikusoknak ez a harmadik nemzedéke a hosszú életű lírikusok korosztálya, úgyhogy a generációs vonások a publikációkban némileg elmosódnak. Jellemző ilyen tekintetben, hogy a színpadon 1866-ban Rákosi Jenő *Aesopusával* jelentkező újromantikus dráma tulajdonképpen Heltai Jenő 1936-ban bemutatott *Néma leventéjével* búcsúzhatik. Az újromantikus líra első és harmadik — részben generációs — üteme között mintegy közép helyütt áll a hatvanas években születetteké, a második hullám. Ez a nemzeti, illetőleg népi hagyomány fokozott érvényesítésével mérsékli az újromanticizmus városi és így hangnemben szükségképpen „kozmpolita” jellegét. A jambus rémuralmának kora ez, a tiszta jambusé. Némileg ezt enyhítik a népdalritmus, illetőleg a beszédhangsúly fokozott érvényesítésével: Szabolcska Mihály (1862—1930), Gárdonyi Géza (1863—

1922) a dalform6ban; valamint Zempl6ni 6rp6d (1865–1919) a maga „6sihez” visszanyul6 archaiz6l6 kísérleteivel.

Az újromantika e h6rom hull6ma, h6rom 6tete, majdnem hat6rozott gener6ci6s von6sokat, k6l6nbs6geket mutat; m6gpedig a st6lusfejl6d6sben az *illuzionizmust6l* a *realizmus* ir6ny6ba, a *szaval6* st6lust6l a *dalforma* fel6. Az iskola doyen-ja a sz6zad els6 fel6ben sz6letett Kiss J6zsef (1843–1921) hossz6 6letp6ly6j6val 6s A H6t foly6irat6val, nemcsak 6tmenetet jelent a Nyugat nemzed6k6hez, de azzal p6rhuzamos 6ramlatk6nt az újromantika fenntart6s6t: a foly6irat szerkeszt6s6ben Makai 6s Heltai a f6 seg6t6i. 6 maga pedig 6pp újromantikus st6lus6 ballad6ival a h6rom fejl6d6si 6tem 6thidal6s6t is jelenti, m6gpedig az eml6tett ir6nyban: az *illuzionizmust6l* a *realizmus*, s a *szaval6* st6lust6l a *dalforma* fel6. – Csak meg kell figyelni: a tulajdonk6ppen els6, legink6bb *illuzionista*, *szaval6* st6lus6 újromantikus fejl6d6si szakasz r6vid, p6r versszakos darabjai sem igaz6n dalszer6 dallamok m6g – kiv6ve természetesen Endr6di st6lut6nz6 *Kuruc n6td6t*.

A n6h6ny, eml6tett rokonvon6s ellen6re is meglep6 ebbe a keretbe illesztve Rudny6nszky teljes id6tlen6s6ge. Val6ban 6gy 6ll, mint egy 6zben mag6t nevezi, mint valami „tilalomfa”. Nem kell neki a realizmus fel6 fejl6dnie, mert egy6ltal6n nem osztozik, nemzed6kt6rsai *illuzionizmus6ban*, f6 er6nye 6s gyeng6je a *konkr6ci6*, a riportszer6 val6s6gk6zl6s. M6r Reviczky 6szreveszi,³ hogy f6 ereje a r6vid egy-k6t szakra terjed6 vers, de ezek a val6ban form6s darabjai egy6ltal6n nem dalszer6ek, teljesen hi6nyzik bel6l6k minden dalszer6 hajl6kony-s6g. Ha fel is lelhet6k form6nyelv6ben bizonyos gener6ci6s jegyek mint st6lusvon6sok, v6geredm6nyben el kell fogadnunk, amit Sch6pplin 6ll6t,⁴ hogy nemcsak igazi bar6tai nem voltak soha, de „irodalmilag is k6l6n 6llott, eg6sz mag6ba, nem lehet 6t besorozni a korszak semmif6le csoportj6ba vagy felekeze-

³ REVICZKY GYULA: *Rudny6nszky Gyula: F6nyben-6rnyban*. (K6ltem6nyek. 1876–1886) F6ggetlens6g, 1886. m6rc. 25.

⁴ SCH6PPLIN ALAD6R: *Rudny6nszky Gyula*. Nyugat, 1913. II. 909–913.

tébe.” — S tragikuma, hogy úgy volt magányos, hogy nem válhatott „nagy magányossá”: mint Vajda, Reviczky, Komjáthy, akiket bizony az *objektív* és szerinte tiszta, egyetemes érvényű Arany János-i líra eszményképe jegyében, Rudnyánszky — talán nem is féltékeny, hanem csupán kíméletlenül igényes — nyilai nem kímélnek, sőt a *Levél Dóczi Lajosnak* karikatúrája egyik-másik alakjában lehetetlen rájuk nem ismerni.

2.

A kortárs lírikusokról festett körkép, ez a seregszemle, mindennél jobban meggyőzhet bennünket, hogy Rudnyánszkynek, akinek „vonzó, kellemes volt a társasága”,⁵ miért nem lehettek soha igazán jóbarátai s miért állott egyedül egész életében. Másként volt magányos, mint Reviczky és Komjáthy vagy akár Vajda: az ő magányuk majdnem költői attitude volt, életmagatartásban és formanyelvben gyümölcsöző, míg Rudnyánszky, akinek életfelfogása egyáltalán nem kihívóan különködő, stílusa annyira nem egyénieskedő, hogy bizonyos fokig már nem is egyéni, az elszabadult, a fékevesztett individualizmus korában objektív idealista módon közösségi normákat keres, követ, kér számon, közösségi ideálnak akar megfelelni. Semmitől sem irtózott jobban, mint az egyénieskedő stílusmodorosságtól. Ezért állott azonban irodalmilag is külön, mint akit „nem lehet besorozni egy korszak semmiféle csoportjába vagy felekezetébe”. Nem vágyott ő semmiféle „egyéni” stílusra — hanem magára az időtlen tökéletességre. Nagyfokú tudatosságában — ez költői alkatának mindenki által, többnyire negatív vonásként, kiemelt sajátysága — tisztában volt azokkal a kötöttségekkel, korlátozottságokkal, amelyek végső soron lehetetlenné teszik számára, a korreprezentatív líra megvalósításának lehetőségét; viszont mi sem állott távolabb tőle, minthogy korhoz kötött lírát alkosson, az általánosan elismert ragyogó költői készségek birtokában,

⁵ Uo.

vezérségre vágyjon: a költő-prófétai magatartás. Általában idegen volt tőle minden elragadtatás, nem tartozott a korában oly divatos, annyira elterjedt eksztatikus költőtípushoz. Ha menekült, a morális eszmék világába menekült és a szépséghez:

Megnyugszom a sorsban, ha orozva támad
A gőg, a kajánság és sír a szegény:
Mér zúgolódjak! — a hit, a bocsánat
Szép angyalával kötök frigyet én!
(Énekek éneke)

Komjáthy üdvözlést ígérő, hirdető Én-kultuszával szemben, amelynek izzásában összeolvadnak a létezésformák, megszűnik a határ a bent és a kint, az anyag és a szellem között:

Ha majd a végítélet eljövend:
Ha változatlan helyetek leszén,
Keresztül láttok a rejtelmesen;
Szerepet játszatok az alkotó
Örök művében, mely felfogható,
Feltárva a fátyol: kitárva mind,
Miből Isten világos lénye int.
A lélek annak kútfejéhez jut,
Amit mindenki lát, mindenki tud.

Rudnyánszky stílusa azért nem forradalmi új, mert világképe sem az. Nemcsak nem forradalmi, de nem is *dinamikus*, hanem minden ízében *statikus* s ily módon közkeletű és realista. Komjáthy szolipszizmusával szemben, amely szerint az én, a szellemi Én, a világ teremtetője, s a világ a szellemi lét felé rohan, a megváltó Én-ben leli értelmét, Rudnyánszky a tények, a társadalom, az alkotó munka realizmusát énekli. S ha ő konkrétumokban vesz tudomást a kapitalizmus termelő jelenségéről, Komjáthy közlésnyelvében minden egybeolvad. Lázás dallamként elevenen szólal meg mindaz, ami Rudnyánszky közléről látó, „realista” szemléletében pusztá adalék marad. Rudnyánszky jobban benne élt a valóságban s akarva, nem akarva közléről látott mindent; benne élt, küzdött az élet sűrűjében. Szenicére egybeolvadva szűrődött mindennek a vezérdallama, már szinte csak belőlük születő szellemi áramla-

tok formájában, filozófiai világnézetként: vitalizmus, individualizmus, egyén és közösség ellentét feszültsége s a megváltás forradalmi szükséglete, vágya, a tudományos világkép dinamizálódása. Minderről az életlendületről az élet sűrűjében napi gondokkal magányosan küszködő Rudnyánszky lírája nem vall, nem tud semmit; az csupán, mint Reviczky jó szeme korán észreveszi: „nehéz mozgású pesszimizmus és a könnyen hevülés játszi hangja közti révedezés.”⁶ *Révedezés* s korántsem *hangulati merengés*, mint ami a hozzá csupán látszólag közelebb álló másik felvidéki költőtársat, magát Reviczkyt, jellemzi. Rudnyánszky Endrődihez, Ábrányihoz áll közelebb az újromantikusok közül; *tematikus* költő, mint ők, csak éppen *nem illuzionista*, hanem objektív idealista. Amint Ady éles szeme észreveszi, s még Rudnyánszky utolsó, leginkább eksztatikusnak tűnő kötete kapcsán is megjegyzi:

„Rímeitől, formáitól, példátlan számító esztétől . . . máig sem tudott szabadulni. Ha sebeit kitarja, ha joggal haját tépi, őrjöng s mármár átugrik a legmesésebb térbe a poézise: készsége, számítása, hidegsége, szabályossága visszarántja.” És hozzáteszi: „visszaránt minket is.”⁷

3.

Rudnyánszky helyét a magyar líra fejlődéstörténetében a saját kora egyenesen elvárással előlegezte, az utókor pedig megértéssel kereste és meg is találta akkor, amikor a beteljesületlen ígélet minősítéssel olyanként jellemezte, mint aki teljesen kiesett a fejlődés főútvonalából. Annak ellenére, hogy a *Magyar Irodalmi Lexikon* kitűnő rövid összefoglalása szerint is verseinek technikai eredményei „kimutathatóan hatottak a nyugatosokra, Babitsra és Kosztolányira”. S Ady szerint is: „Rudnyánszky külön volt az összes korabeli Arany—Petőfi

⁶ REVICZKY GYULA: *Rudnyánszky Gyula: Fényben—árnyban.* (Költemények. 1876—1886.) Függelenség. 1886. márc. 25. — REVICZKY GYULA: *Endrődi Sándor költeményei.* Koszoru, 1879.

⁷ Id. h.

epigonoknál, kik hírre, polcra vergődtek s több talán még Reviczkynél, Komjáthynál is.”⁸ Ez magában indokolja Rudnyánszky értékelésének korántsem revízióját, de költészete értékelésének — műfajelméleti szempontból oly termékenynek ígérkező — megvilágítását és elmélyítését. A Rudnyánszky-probléma ugyanis korántsem olyan egyszerű, hogy egy különleges költői képességgel rendelkező, s fogékony, érzékeny egyéniség, aki hozzá még megjárta az élet pokolköreit, nem tudja, nem tudná elvállalni a mű kihordását, nem lenne képes arra a penetrációra és koncentrációra, amely Dilthey szerint a költői műalkotás előfeltétele, próbaköve, mércéje. Természetesen neki is, mint a kor valamennyi lírikusának, számot kellett vetnie az Arany-örökséggel: ezzel a kész formanyelvvel, amelynek tökéletességi foka mintha megtiltott, megakasztott, fölöslegesnek tüntetett volna föl mindenféle belülről kimunkált, korproblémákból kiforrt új formanyelvet. Az Aranynak föltétlenül hódolók és a vele titkon vagy nyíltan elégedetlenkedők és vívódók, az őrzők és a lázadók között Rudnyánszky a felvidéki írócsoport tagjaként az utóbbiakhoz állana közel, hiszen velük is indul — ízlésgénye tilalmára mégis képtelen velük azonosulni. Olyan magas igény, eszménykép él benne, amely megtiltja, megakadályozza, hogy mint nagy kortársai, Komjáthy, Reviczky, egyoldalú, szubjektív megoldással béérje. Ezzel azonban kirekeszti magát a fejlődés áramából. Ti. a lázadó típusú költők magukban rejtik egy későbbi fejlődés lehetőségét, olyan fejlődési fokot, amelynek még egyelőre nincsenek meg a feltételei, egy olyan fejlődési fokét, amely a korproblémákat majd megint Arany János-i mértéknek megfelelően képes kifejezni, összefoglalni. Hogy a magyar líra visszataláljon a valódi, a hiteles Arany János-i ízlésvonalra és így ennek jegyében követelhesse meg a bonyolult korproblémák tükrözését, nélkülözhetetlen volt közbülső ütem gyanánt az impresszionista hangulatszimbolizmus eredményeinek az a kimunkálása, amely a nyugatosok sokszor szecesszionista,

⁸ Id. h.

szenzualista, stílromantikus kísérleteiben végbement, amelynek megindító előfutára Vajda, Reviczky, Komjáthy ugyan — de az új kiegyensúlyozott megvalósítás stíluseszményéhez közelebb áll Rudnyánszky, a maga színvonalán, még időszerűtlenül, ezt előlegezi. Ez izgatta a páratlan kritikai ösztönű Adyt a Rudnyánszkyra vonatkozó szinte paradox kritikai megállapításában, és foglalkoztatta Schöpflin Aladárt, aki Rudnyánszkyról írta talán legszebb, legárnyaltabb stílusanulmányát. Természetesen, ha a zilált kort okolva is a beteljesületlenségért. Amint különben maga Rudnyánszky is:

Szeretem a pompát; arra születtem,
Hogy örök tavaszban éljek vidoran,
De ide dobott e rohanó korba
Engem a kegyetlen végzet vihara;

— — — — —

Oda az erdő illata, csöndje
Titokzatos árnya, költészete már!
A gyümölcs zománca rég letörölve,
Árucikk a rózsza, a hajnal könnye
Az utca porában eltaposva — sár.

Helyesen látja azt is Schöpflin, hogy ennek a beteljesítésnek egyik akadálya az, hogy „a régi világ kapcsolatai meglazultak, az új világéi még nem voltak elég erősek”. De mindez mégiscsak inkább Rudnyánszky politikai-ideológiai tétovázására, kapcsolódására magyarázat. Ami nagyon is érthető olyan korban, amely mindenütt a társadalmi-politikai széthullás jelét mutatja.

Nincs szomorúbb, mint ha valaki alatta marad saját képességeinek, színvonalának, jegyzi meg Schöpflin, mert hisz ha Rudnyánszky Petőfi és Arany hatása alatt állott is, valami új költészet csírái szunnyadtak benne. Inficiálva van azzal, amit modernnek szokás nevezni, „de az infekció még az inkubáció állapotában van”. S mindezért nem foglal el önálló helyet a magyar élet fejlődésében.

„Érdekes lélektani probléma — esztétikai szemmel nézve szomorú látvány.” A verstechnikának kortársai közül leg-

nagyobb mestere, belőle áradtak legdúsabban a legragyogóbb rímek s az ő soraiban pattogott legfrissebben a ritmus. De olyan tehetség, amelynek még fényes vonása is csak harmoniátlanabbá teszi az egészet: „Jaj a művészetnek, ha a technika elhatalmasodik felette” — vonja le a tanulságot Schöpflin. De többek között nem épp abban állott-e Rudnyánszky „modernsége”, hogy egy Aranytól induló olyan irányzatnak volt összekötő kapcsa, a maga korában magányos pillére, amely majdan azt a „technikát”, a formanyelvet, kívánja mondani-valói kizárólagos orgánumává avatni?

Schöpflin bíráló megjegyzései mellett sem tud elzárkózni az elől, hogy mégis lehetetlen Rudnyánszkyban észre nem venni a költőt. De milyen költőt: „a szép gondolatoknak szép formában való kimondására született embert.” Tehát gondolatok, szép gondolatok *kimondására*, éspedig szép formában való kimondására született ember.

Harmonikus formanyelv — de a harmónia igényeinek legkevésbé sem felel meg a korszellem, amelynek költői módon kifejezést kellene adnia. A költő a „zűrzavar korában” sem mentesülhet a rá váró felelősség alól: végső soron csupán e korfeladat betöltésében képes önmagát is megvalósítani.

Az önmegvalósítás zátonyra futásának tragikuma az, ami az olyan egyéniséget, mint amilyen Ady, vonzza hozzá. Aki nem olyan értelemben *költő*, mint a „szép gondolatok szép formában kimondója”. „Gyönyörködéssel meg-megríkatva s össze-össze borzongva” teszi le s veszi kezébe újból-újból Rudnyánszky Gyula verseskönyvét. Igaz, hogy ekkor már a vak, a magába, befelé fordult költő kötetét; a *Napszállat felé* van a kezében, amely szinte a tragikum esztétikai betöltését hordozza magában — s ekképp borzongató és fölemelő, a sors fölött bukásában diadalmaskodó szellem vallomása:

Azt látom én csak, amit képzelek.
Nem láthatom, hol a rím a cezúra,
Kezem sirályként csapkod rá a húrra,
Míg a viharzó hanghullámokon
A végtelent keresztül zokogom.

Föl nem dereng a világtalan éje,
De bár a hajnalig nem érek el,
Lelkemen az összes színek zenéje
Örök világossággal énekel.

S elhangzik a megrendítő tény konstatálása is: „Pillám koporsó, holt alatta minden.” Jellemző, hogy ellentétben Vajda sors ellen lázadó dühével, s Komjáthy ugyancsak lázadó „istenülésével”, Rudnyánszkyt eksztázisában is mértéket és határt tartó emelkedettség, megbékélés jellemzi. Az ilyen Komjáthy eksztatikus idealizmusával érintkezni látszó rész mutatja a közöttük fennálló különbséget:

Elmével fel nem mérhető időkig
Emelkedem fel szellemszárnyakon,
A létkaput kitérve láthatom.
Kifogyhatatlan tündöklésű homlok,
Úgy érzem, a színpompa eltemet,
A cél előtt hódolva térdre omlok,
Alázattal lehunyom lelkemet.

Rudnyánszky számára a világ — a szellem világa is — változatlanul objektív marad. Azaz isteni, nem ő maga istenül szolipszizmusában, mint az ép szemekkel magába zárkózó Komjáthynál. Az elragadtatott költő, Komjáthy világában a mindent egybemosó, az elvakító *fény* uralkodik, a vak Rudnyánszkyében a *színkáprázatok*:

Lelkem szívárvány ecsetét bemártom
A csendbe, melynek itt sok árnya van,
Alakot öltve egy-egy vonalárkon
Kiszíneződik a bizonytalan.
Szent hímporú mezőímen kitérjék
A színek összes ékességüket;
Fényszóró képzelet lehelte párák
Áramlatában úszik a sziget.

(Hajótörés)

Színlátomások, színvíziók, anélkül, hogy kihunyyna mögülük a való tragikusan hitelesítő nyers ereje: „Pillám koporsó, holt

alatta minden.” S érzi Ady a régi Rudnyánszky, az „abszolút versíró” rímes, formás, pompás áradatában, hogy „Rímeitől, formáitól, példátlan számító esztétől . . . máig sem tudott megszabadulni. S ha már-már átugrik a legmesésebb térbe a poézise: készsége, számítása, hidegsége, szabályossága visszarántja, s visszaránt minket is.”⁹ Milyen megragadó, hogy Ady megrendülten áll meg egy emberileg az ő fenyegető sorsához oly közel álló, de épp költői karakterében lényegszerűen idegen jelenség előtt. Némileg úgy, ahogy vállalta Babitscsal is az ikerséget, Aranyban is a megragadott őst.

Rudnyánszky nem az elragadtatott költők vonalába tartozik, hanem abba, amely szép formákkal akar úrrá lenni a kor-eszmék káosza felett. Éppen nem a homály, hanem a nagyonis világos előadásmód a veszélye, a készség, a számítás, a hidegség. Eszméi éppoly kevésbé zavarosak, amiként tiszták a formái: a baj csupán az, hogy nincsenek összeforva, nem egymásból születtek, pedig mindkettőt ugyanaz az igény, a harmónia igénye hozta létre; az eszmeiség negatív körvonalakat vázol részletező világossággal, anélkül, hogy ellentétfeszültségben lenne a föléje boltozódó tiszta formákkal, s így bár nemegyszer ironizál, a feszültségből nem képes ironikus hangulati zónát kialakítani, mint például a hasonló viszony József Attila költészetében. Rudnyánszkyknál olyan esztétikai jelenség ez, amelyben a formanyelvi hagyomány és a formanyelv korreprezentatív parancsa tragikusan ütközik össze. Rudnyánszky kordiagnózisa egyrészt részletekbe vesző, tényszerű, másrészt korántsem marad meg a szociális helyzet, a társadalmi-gazdasági problémák osztályharcot parancsoló légkörében, hanem a kultúra általános krízise, mondhatnánk az értékek egyetemes válsága az, ami elkészeríti:

Az eszmék, az eszmények haldokolnak:
Bálványa van csupán a nyegle kornak,
S nem óriás a törpék zsarnoka, —
Az óriást kíséri hahota.

(Sötétben)

⁹ Id. h.

Épp az bénítja, hogy nagyon is felméri erőit:

Csábít a kor . . . Sebes hullámi ellen
Meddő a harc gyöngéknek küzdeni.
Sodorja őket a sátáni szellem,
Amíg az örvény árja elnyeli.

(A kor ellen)

Vagy:

Tudom, hogy a méh másnak gyűjti mézét;
Vétek, ha másoknál nagyobb a szellem;
Könnytől borús szemem bármerre néz szét:
Meddő a harc a bűn hatalma ellen.

(Sötétben)

De különös módon az objektív értékekbe vetett hite minden-
nek ellenére sem rendül meg:

. . .mit lelke a jövő fátylára hímez:
Hiszem, hogy egykor majd életre támad.
A szenvedés — a gúny mind hasztalan:
Álmoknak él az, kinek álma van.

(Sötétben)

Nem tudja magát szubjektivista módon elsíratni, mint Reviczky, vagy szolipszista módon, egy magateremtette szellemvilágba, saját mámoros egébe szárnyalni; mentes az újromanticizmusnak az illuzionizmusától, mely „a világot ködnek képze-
li”. Érti az élet alkotó erőit, azoknak „Regét valóba olvasztó dalát”. Nem akar olyan lenni, mint a *Hídon a bolond*, aki meg se rezdül, ha „Gép fújja harsány trombitáit, Füst lobogó leng győztes gyáron” — nem akar „saját énjébe elmerülni vakon” — mint Komjáthy-persziflázsként ható ver-
sében mondja.

És amit Rudnyánszky romantikus antikapitalizmusának szokás nevezni, több annál: éppen nem „romantikus”, s szociális helyzetképénél, követeléseinél fogva sem lehet a technikai civilizáció és a tőkés termelés programszerű ellensége-nek nevezni. Ha erről a területről gyűjti is a vádló tényeket, követelése megfogalmazásában majdnem olyan általános, mint eszményképe, Petőfi a maga „világszabadság” jelszavával:

Kenyér miatt robotnak rabja voltam;
 Mondták, családom ellen vétkezem,
 Hogy a világszabadságról daloltam
 Szerszám helyett tollat fogott kezem.
 Kik el nem túrnak semmi szolgaságot,
 Kik mihelyt a korbács szemükbe vágott,
 A zsarnokot pokolba kergetik:
 Dalom lobogjon zászlóul nekik.

Így hangzik a *Végrendelet* azok után a tapasztalatok után, amelyekkel a tőkés demokrácia hazája ajándékozta meg, ahonnan kiábrándulva, vakon, megtörve érkezett vissza. Némileg Petőfi-reminiszcencia, csakúgy, mint forradalmi jóslata:

Nagy idők közelednek,
 Megjósolom én:
 Nem fog sokáig a világ
 Tespedni henyén,
 Ez lesz az utolsó viadal,
 Ez lesz a nagy zivatar,
 Mely elsöpri a világ mai rendjét; —

— — — — —
 A szellem, a munkás nem nyög igában
 Hitvány napi bérért.
 Nem görnyed a műhely ronda zugában
 A veritékes jámbor becsület,
 Mint szolgálai zsákmány
 Hogy elaszott ereje árán
 Szerezzen az önzés élvezetet.
 Nem! Hisz egyenlő mind, aki él!
 Hátra csak az marad, aki henyél.

A vaksággal birkózónak megrendítő élménye mégis első-sorban az Amerikába szakadt véreinek a sorsa. Ez Ady-hangú sorokban csapódik le a kint látottakból valami új ritmus, az érzés súlya alatt elsúlyosodik a szava:

Ó, magyarság, drága vérem!
 Iszonyú sors! . . . Meg nem érem,
 Hogy vitézül reád valljak,
 Veled küzdve értek haljak.

Nemcsak Ady kuruc verseinek hangsúlynyomatékos ritmusa, de sok tekintetben Ady-terminológia („drága vérem”; „vitézül reád valljak”) is visszhangzik itt; de ezeknek a kifejezéseknek, ennek a terminológiának megvannak a gyökerei Rudnyánszky korábbi költeményeiben. Sok tekintetben egyező Ady látásmódjával, csupán a szociális, nemzeti és kulturális problémák nem szerveződnek dinamikus költői világképpé épp magateremtette szimbolikus formanyelvben:

Királyi udvar csalfa vak reménye,
Gyarápodásnak ámító regénye,
A bányák kincse, rónák aranya,
Az öncsalás zsongító balzsama —
És még ezer más, édes drága álom
Lebeg fölöttünk gyenge cérnaszálon,
Hozzánk került a legfőbb földi jó,
Más szóval a civilizáció!

De még ez mind kevés volt, semmi csak
Tinektek oh nagy államférfiak!
Azt harsogtátok a fülünkbe váltig,
Hogy a faj jelleg szégyenünkre válik,
Tapsoljatok, nincs többé semmi baj:
A nemzet él, de elpusztult a faj,
Végképp kifogatott természetünket
Éppúgy ledobtuk, mint a szennyes inget . . .
(*A kozmopoliták*)

Néha éppen ellenkező előjellel, de a nemzetszemlélet problematikájának azonossága szembetűnő. Az ilyen panaszok nem tűrik a hibátlan jambusok zenéjét sem. Úgy amiként Szabó Lőrinc lázadó panasza, ha majdnem szó szerint meg is szólal már ebből Rudnyánszkytól, semmi ereje annak élőnyelvi ritmusdallama nélkül:

Hatalmat az eszmék hiába adnak,
Hogy alkossak nagyot s dicső legyenek,
Ha nem tudok szerezni kis fiamnak
Egy csepp ruhácskát, egy pohár tejet.
(*A költészet*)

Szabó Lőrincnél:

az én szemeim is látni akarnak,
isten teremtett engem is,
az én gyermekem se kutyakölyök,
bár elsősorban enni kér,
s amennyit a boldogok érnek,
annyit az én lelkem is ér . . .

4.

Így válik ez a líra olyan esztétikai jelenséggé, amelyben a formanyelvi hagyományok és a formanyelv korreprezentatív parancsa tragikusan ütközik össze. Rudnyánszky híú akart maradni valamihez, ami hűtlen lett hozzá. Van a klasszikának ebben az imádatában valami a Péterfyéből, csupán Rudnyánszky nem tudta megfelelő műfajban megfogalmazni, mint Péterfy a maga tragikumelméletében, de ahhoz jó anyagot szolgáltatott volna. Don Quijote módra folytatta szélmalomharcát a szélrózsa minden irányában — eszményekért, amelyekben jóformán csak ő hitt már, sokakat elgondolkoztató sorsával, mindhalálíg. Légüres térbe jutott szárnyalás az övé. Nyelvi plasztikája, töretlen formaérzékről tanúskodó ritmikája, szenzualista szókincsének gazdagsága, látásmódjának objektivitása — egyaránt a népi ízlésben gyökerező megoldásnak felel meg, Aranyénak és azokénak, akik majdan a fejlődés következő, összefoglaló szakaszában már képesek Arany normaeszményének megfelelő modernségre, olyanra, amihez Rudnyánszkynek nagyonis egyéni hangú kortársai csak részlegeredménnyel szolgálnak: szimbolikus természetérzéssel (Vajda); az érzelmi hangulati zóna kiképzésével (Reviczky); filozófiai lendületű, evolucionalista, expresszívvé vált képnyelvvvel (Komjáthy). E kísérletek eredményét szüreteli le Ady, míg kortársai, az objektív lírai képnyelv képviselői: Vargha Gyula, Babits, Tóth Árpád s az utána következő, a lírai realizmusra esküvő egész „második nemzedék”, mindenképpen az összetett formanyelv szellemében közvetíti Arany eredményeit.

Ez a költői látásmód sajátos realitássíkot jelent a *metaforikus* és a *szimbolikus* közlésmód között, az *impresszionista hangulatszimbolista közlésmód előtt és után*. Ady határozottan hangulatszimbolista. Reviczky, Komjáthyval, Vajdával együtt előkészítője, előfutára ennek a hagyományos magyar formanyelvi iskolán nevelkedett egykorú ízlés számára nagyon is „homályos” közlésmódnak, amely nemcsak a körvonalakat mossa el, de amelyben *külső* és *belső* világ egybeolvad — s amelynek a gyökere a romantika, sőt preromantika: Vörösmartyn, Kölcseyen át visszamegy Daykáig, Ányosig. Míg a második fejlődési vonalnak, amelynek szemükben fő típuspéldája Arany „líraiatlan” költészete, semmi köze a romantikához, a sejtlemeshez és éppen ezért állanak vele oly mereven szemben. Ennek a „képei” képek, amint szenzualizmus, plasztika jellemzi a szavait is. Nem csoda így, hogy az olvadékony, körvonalakat elmosó, hangulati zeneiségű Reviczky semmiképpen sem akarta akceptálni Dantét; a konkrét körvonalak, a nyelvi plasztika és képi plasztika fölülmúlhatatlan mesterét.¹⁰ Viszont az is természetes, hogy Arany egyik legszebb versét Danténak szenteli, és hogy a plasztikus képek és szavak tipikus modern mestere, Babits, szükségképpen Dante-fordító kellett hogy legyen.

Már korábbi tanulmányunkban Kosztolányi és Ady viszonyát vizsgálva¹¹ utaltunk arra, hogy a magát „északi embernek” valló Ady valószínűleg Nietzsche és a protestáns predesztináció irracionalista gyökerű egzisztencializmusában kerül szembe a könnyed, déli, a literátor, „irodalmi író” Kosztolányival, és hogy Kosztolányi a franciás-latinos hagyomány képviselője, nem pedig Ady, minden tüntetően vallott Párizsközpontúsága ellenére sem. Ő a francia kultúrában legfeljebb a Curtius¹² által hugenotta vonalnak jellemzett hagy-

¹⁰ REVICZKY GYULA: *A magyar Dante*. Petőfi Társaság lapja. 1878.

¹¹ BARÁNSZKY JÓB LÁSZLÓ: *Kosztolányi és a német irodalom*. ItK 1968. 310—312.

¹² E. R. CURTIUS: *Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreichs*. 1918. Neuauflage 1952.

mánytörőkhöz tartozott volna — amint maga is érezte ezt: a belga szimbolistákhoz.¹³ S ehhez most hozzátehetjük, Arany, Vargha Gyula, Áprily, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc egyaránt józan, képies, tematikus vonalában benne rejlik az, amit Ady maga is panaszol Rudnyánszkyknál, hogy szavakban és képekben élő költő, gondolkodva keresi a harmóniát, s verseinek igen erősen szenzuális a ríme, ritmusa és így mindkettő kelleténél jobban érződik.

Rudnyánszky nem reprezentatív színvonalon képviseli ezt a „latinos” típust — de képviseli izoláltan is a fejlődés megszakadt láncában; hozzájuk tartozik. Sajátos művészi kvalitásai épp ezen a vonalon mutatkoznak. Ezen a vonalon mintha nem lenne olyanak tekinthető, mint aki nem képes megvalósítani művészi szándékát. Reviczky jó érzékkel emeli ki ilyen szempontból reprezentatívnak tekinthető verseit, mint a legfigyelemreméltóbbakat, mint olyanokat, amelyek jelzik azt az utat, amelyen a tehetsége kibontakozhatik.¹⁴ A *Rokokó* és a *Ballerina* valóban ennek a formaérzéknek leginkább megfelelő darabok. Arra a Rudnyánszkyra vallanak, aki nagy önismerettel jellemezte magát a már idézett sorokban: Szeretem a pompát; arra születtem, Hogy örök tavaszban éljek vidoran, De ide dobott e rohanó korba Engem a kegyetlen végzet vihara. — Valóban nem is a polgári biedermeier, hanem a rokokó játékos formakultúrája a lelki hazája:

Játszi beszéd, ügyes menüett
 Járt a röpke zenére;
 A cicomás hang szítá a tüzet,
 Hogy forrt az ifjú szívek vére.
 Tréfa, bohó dal, tánc, kacagás . . .
 De mégse szabad közeledni, —
 A rokokóban szigorú a szokás;
 Nappal a férfit a nő hagyja epedni.

¹³ ADY ENDRE: *A belgák*. Budapesti Napló. 1906. aug. 15.

¹⁴ Id. h.

De kimerülve a sok etikettben
 Este együtt, egyedül van a pár,
 A nő csupa illat, csupa kék, csupa kellem,
 S a férfi mohó intésire vár . . .
 „Jer no, segíts levetni ruhámat!”
 S láztól remegve segít a bohó . . .
 Elfog a vágy, a szerelem, a bánat,
 Ha eszembe jut a szép rokokó . . .

Ennek a költészetnek nem a körvonalakat elmosó, homályos hangulatokat, szimbólumokat kedvelő romantika, hanem a játékos formakultúra, az érzékletes képek, körvonalak stílus-korszaka az igazi otthona, szellemi éghajlata.

Tanúskodik erről a lényegrokonságról a másik kis remeklése, a *Ballerina* is:

Picinyke lábak, karcsú könnyű termet,
 Csókra hívó ajk, lesütött szemek,
 Erényes szív, mely csábnak gyorsan enged,
 Száz gyöngédségből alkotott remek,
 Sok csipke, mindig friss rózsák a vállon,
 Hamis gyémántok, kihívó ruha:
 Rád ismerek, virágot hintő Ámor
 Pajzán apródja, szép ballerina.

Figyelemre méltó, hogy a két utolsó sort egybemossa kecses piruettként, s ekként a megszólított személynek vélt Ámor-ból hirtelen birtokos jelző lesz. A ritmus könnyed szökellése, a nyelvi természetesség, a pattanó rímek együtt csendítik ki az évődés negédes bókját.

Ritmika, formajáték, ha kell; nyelve a hangfestés, hangutánzás objektív módján zenei:

A víznek minden fodra, gyöngö habja
 Lengett, zszibongott, zúgott, szsisegett,
 Ringatva, feldobálva, mélybe csapva
 Egy ismeretlen tündérszigetet.

Festői panteizmus nem Vajdáéval, hanem Szabó Lőrincével rokon:

Ezüst kígyóit megcsillantva reszket
 A tótükör, sűrő fülemülék
 Dalai, mint varázsgyűrűk öveznek;
 Álomgyönyörba szédül a vidék —
 Virágpihék bolyhozva ágyat vetnek,
 Jánosbogárkák gyertyát gyújtanak,
 Pehely kacsók ránk fátyolt szövögetnek,
 Míg összebújunk, mint a madarak.

Egészében Szabó Lőrinc-féle természet-varázslat, de konkrétan is emlékeztet, mégpedig a *TücsökHzene* elbűvölő befejező soraira:

Nyáréji tó. Jegenyék, álmodók.
 Sugársökszögön körben ráng a pók.
 Öreg ezüstben öreg topolyák.
 Ünnepe ly ma a megbűvölt világ.

— — — — —
 Búcsúzó t gügyög a fülemüle.
 Álommá zsongul a tücsökHzene.
 Majd a legpuhább lepke is elül,
 a Hold a szomszéd kertbe menekül
 s ott játszik tovább, ezüstcsöndü fény,
 a pók sokszigü tündérlemezén.

Máskor Áprily Lajos nyelvi ritmikái remekének, *Az irisórai szarvasnak* előképét zendíti meg *A fenyőfában*:

De a gyökértelen fa csak didergett,
 Amíg övezte pompa és meleg,
 Kívánta vissza a hófödte berket,
 Hol ostromolták zord viharszelek,
 (A fenyőfa)

És elfeledte a forrás kis odvát,
 amelynek tükre csábító titok,
 s ha eltikkadva meg-megszomjazott, hát
 napverte, langyos vályúból ivott.
 (Az irisórai szarvas)

Szinte formanyelvi hatásnak lehetne gyanítani ezt az olyannyira azonos hangulati zónát.

Az övékével rokon a stílusa, nem kortársaiéval: főerénye a konkrét tartalom, míg kortársait, az újromantikus és hangu-

lati költőket egyaránt a konkrét realitástól való idegenkedés, az intellektuális általánosság, elvontság jellemzi.

Rudnyánszky nem annyira megelőzte korát, semmint hangja azokéval rokon, akik a korízléstől függetlenül valami abszolút, tiszta szépségideált követnek, igyekeznek megvalósítani a költészetben. Úgy, amiként azt Szabó Lőrinc megfogalmazta és meg is kísérelte követni költői eljárásában: nincsenek korstílusok; minden költő olyan egyszerűen és világosan szeretett volna írni, mint Horatius, csak éppen nem volt rá képes. Hozzátehetjük ehhez: bizonyára épp oly szépen is, ami talán még ennél is nehezebb feladat, s gyakran épp ez csábít a stílusmodorosságra, ami korántsem azonosítható az, épp a lírában, oly parancsolóan kötelező mindenkori egyéni és korkifejező formastruktúrával. S hogy ez nem születik meg Rudnyánszky költészetében pregnánsan, épp a semleges tökéletesség az oka. Jórészt innen, hogy magasrendű költői kvalitásai ellenére sem tud igazán magával ragadni, csupán elgyönyörködünk a verseiben. Gyönyörködünk és hidegek maradunk. Kritikusai, leglelkesebb méltatói is ezen csodálkoznak kezdettől fogva. Így azután az időtlen vers ars poeticáját valló költőkével rokon a stílusa. Ennek a költészetnek ars poetica-ja egyezik azzal, amit Babits fogalmazott meg a *Csak a dalra* vallomásában:

Oh nem ott a dal határa,
Ahol a szó véget ér;
Hajts a múzsa szép szavára,
Ne fogjon se kor, se tér!
Ne időnek, ne divatnak,
— Ha jelszó, ha szenvedély! —
Énekelj csak önmagadnak,
S annak élj, mi benned él.

(*Kozmopolita költészet*)

Nem lehet mégsem a l'art pour l'art költői közé sorolni, mert, ha az időtlen megváltó erejében keres is menedéket a kor zűrzavarai elől, töretlenül él lelkében az objektív értékek egész világa. Nála különös módon a belső látomás is tárgyi

objektíválás, míg Komjáthy számára az egész világ belső látomás, szellemi szimbólumok rendszere, ugyanannyira, hogy talán nincs egyetlen költőnk sem, az egy Adyt kivéve, akinek nemcsak filozófiai költeményei vannak, de egész költészete filozófiai világkép szimbólumrendszere. Rudnyánszky éppen ezért nem múlhatja felül Reviczkyt és Komjáthyt, mert olyan értelemben költő, mint amilyennek Schöpflin a költőt konstatálni véli benne: „szép gondolatok szép formában való közlőjeként.” A költő, épp a „költő” más síkon mozog, több ennél. A „szép versek” alkotói számára valami más megjelölést kellene kitalálni. Mert a modern kor költője nem pusztán szép versek alkotója, hanem már Carlyle, Emerson szerint is olyas valaki, aki a pap helyét tölti be a modern emberi kultúrában. Éspedig nem akként, hogy „szép gondolatokat” közöl „szép formában”, hanem akként, hogy világképet szervez költői, „romantikus” módon, új világot alkotva.

A *szép* versek költője szembe nézhet kora társadalmával, kifejezésre juthatnak annak jelenségei közvetlenül és közvetve költői stílusában, csak éppen a továbbépítés forradalmi szintézise fog hiányozni, az, amiről József Attila ekként vall: Csak az olvassa versemet, ki ismer engem és szeret, aki a semmibe hajóz, s hogy mi lesz, tudja, mint a jós . . . Vagy határozottabban, prózában megfogalmazva, Molnár Tibornak 1936 nyarán adott interjújában:¹⁵ „Költő az, aki látja az okokat, az összefüggéseket és ezért észreveszi a jelenben a jövőt.” Az érdekes az, hogy maga Rudnyánszky is így értelmezi a költő szó jelentését, amikor seregszemlét tartva költőtársai fölött, azt írja verses levelében Dóczy Lajosnak: *Egyik se költő, nem az igazándi . . .* pedig felesleges bizonygatni, hogy Endrődi, Ábrányi, Reviczky, Vajda, Komjáthy s még folytathatnánk a névsort, korában mennyi *szép* vers született. Ezt látják Ady és Schöpflin, hogy annyi kitűnő készség birtokában még a mércét is ismeri — amin jó maga sem tud átlendülni. Erről

¹⁵ MOLNÁR TIBOR: *Egy régi interjú története*. József Attila József Attiláról. Magyar Nemzet, 1974. dec. 5.

beszél Ady: „Ez a régi, megmagyarázhatatlan nagy titok szabállyal és szabálytalanul egyformán lehet valaki *igazi* és nemcsak kiváló költő . . . be kár, hogy csak *kiváló* költő s megvakult a szerencsétlen.”¹⁶ Schöpflin Aladár pedig majdnem József Attila szavaival: „Csak jelzi, nem csinálja az időket.”

A szép versek írója kifejez mindent úgy, ahogy a kor költői eszközeivel lehetséges. „Haját tépi, őrjög” — de közben számító hűvösséggel marad ura a formanyelvnek — s a hidegsége, számítása ránk is átragad. Még a vak Rudnyánszky is, még akkor is, amikor legmesésebbre szárnyal a poézise, képes „visszarántani bennünket” — konstatálja Ady. Kitapogatja a határokat, de azok rabja marad. Mint korkritikus pusztán elkeseredett regisztrálóként hat — és sohase lázadóként, forradalmárként. Az ilyen költőktől mi sincs távolabb, mint a lázadás. Nem állna jól nekik. Be kell látnunk, egy költő csupán a maga módján lehet lázadó — új formanyelvet teremtve. S épp ebben nem sikerült, ezen akadt el Rudnyánszky vállalkozása: a hibátlanul szép formáin. Ő is észreveszi a sebesült munkásban kora termelési viszonyainak az áldozatát, de az, ami Juhász Gyula *Sebesült munkás a Rókusban* versében magával ragadó együttérzésről tanúskodó látomás, Rudnyánszky témában rokon *Gondolatok* költeményében a társadalmi háttér riportszerű hangsúlyozásával ad kevesebbet:

Itt látom őket kórágym körül.

— — — — —
 A csonka munkást leüté a gép,
 Borzadva nézem tátongó sebét.
 Élte javát másért görnyedve tölté,
 Gyötörte őt a meddő vágy örökké. —
 S most vánszoroghat rongyban — egyedül,
 Amíg a gyáros hintájában ül.

Ezért nem olyan értelemben költő, mint volt Reviczvy, Komjáthy, Vajda, Ady vagy akár az „egyhúrú”, de érzelmi

¹⁶ I. h.

hangulati zónát közvetítő Juhász Gyula. Akiknek költészetében a valóság nem híven és megszépülve, hanem újként, új világként, más világként merül föl, akik a formanyelv-közölte megváltoztatott életérzésen keresztül képesek a valóság tényeinek átalakítására. Petőfi érezte, hogy minden költő szükségképpen forradalmár. Rudnyánszky a vers szépségét jelentő formanyelvi kiegyensúlyozottságban felülmúlja Reviczkyt vagy akár Komjáthyt — de csupán e tekintetben. Mégis ezek a kor költői és nem ő. Más kategóriák szerint költők, mint ő. Ez az, ami oly izgatón hatott mindenkor azokra, akik inkább a kor költői között kísérelték a helyét megtalálni, semmint a fejlődés vonalában.

5.

Rudnyánszky lírája megindító példája annak, hogy a lírában nem csupán az egyes műveket, az egyes verseket kell — legalábbis a történeti fejlődés bizonyos fokán koncentrációnak és penetrációnak jellemeznie, hanem az egész életművet egy sajátos individuális, átfogó értékzónának. A líra oly egyéni, az individuális értékzóna bélyegét viseli magán, hogy egészében, a kötetekben kapja meg az egyes vers a maga hiteles értékjelentését. A kötetek pedig az életműben hitelesítődnek. Ezért olyan fontos, hogy bizonyos fejlődést mutasson az egymásutánjuk, mert így válnak az élő személyiség hiteles képviselőivé, kibontakoztatóivá. A századvég kísérleteinek, tapogatózásainak, eredményeinek azért lehet összefoglaló betetőzője Ady, mert megteremti irodalmunkban ezt a típusú, teljes lírát a maga drámai felvonásokat jelentő köteteivel, a kötetek organikus ciklusaival. Organizált hitelű életmű ez: a költő személyiségének valóban megvalósítója. De ugyanilyen jellegű a kortárs lírikusok közül mindenekelőtt Rainer Maria Rilke életműve, némileg George-é is.

Rudnyánszky megejtően és meghatóan tiszta hangjai laza, önmagukat ismétlő kötetekben csendülnek meg s még az utolsó, betetőző kötet is csupán sejteti, hogy a korszituáció-

nak érzékelésére nagyonis megfelelő érzékeny és fogékony alkat milyen kitűnő képességei és lehetőségei mentek veszendőbe épp a mozdulatlan harmóniájuk közepette. A fejlődésben nem csupán a formanyelvi technika eszközei gyarapodnak, hanem igenis evolúción megy át a műfaj szellemében maga a költő, a költészet jelentése: az egyedi érték-kibontakozás korparancsa szellemében. Másfelől mennél összetettebb, mennél inkább kollektívabb jellegű egy korstruktúra, annál kevésbé fejzheti ki más, mint a művi organizáció szervessége, mikrokozmosza, szinte a leibnizi monadológia szellemében.

Ady számára ez a művészi megoldás az életmű rangja és titka; a korai Babits számára probléma, amit a *Lírikus epilógjában* fogalmaz meg: Csak én tudok versemnek hőse lenni, Első s utolsó mindenik dalomban. — Rudnyánszkyt is foglalkoztatta, nemcsak Dóczy Lajosnak írt verses levelében — ebben a korban, amelyben oly nagyon elszaporodtak a versek és megfogyatkoztak a költők: — 461 vers, alatta 461 név — írja a *Versfaragók*¹⁷ c. cikkében. A korérzületben keresve a válság okát: „Nem! Korszerűtlen líra, csak pihenj! Burjánzik ugyanis most a vers özönnel.”

A lírikus és a remek verselő nem azonos jelenségek. A líra műfaja a romantikus alkatnak kedvez, annak, amelybe Kosztolányi kitűnő önmegfigyelése szerint feminin vonások is vegyülnek, az érzelmi hangulati zóna uralmával: a Heine, Hölderlin, Rilke, Ady típusú költők, akiknek egységes és organikus életművében költői én bontakozik ki (az a típus, amelyhez Vajda, Reviczky, Komjáthy állnak közel). Kibontakozik nem pusztán a stílus egyéni egységében, de a verssel összenőtt egyéni sorsban. S az objektivitást képviselő, a tematikus költők, a „szép” művek, a „szép” versek alkotói, az „alkotók” — mint Vajda megkülönbözteti a „teremtő” típussal szemben — azok, akiknek bizonyos férfias hidegség, józanság, kemény-

¹⁷ RUDNYÁNSZKY GYULA: *A versfaragók*. (Irodalomtörténeti adalék) Koszorú 1882. 53–62.

ség jellemzi a verseit, azok, akik nem engednek egészen közel magukhoz s éppen világosságuk parancsolja azt, hogy *kívülről* vegyük őket szemügyre: a Poe, Mallarmé, Eliot, Valéry típusok, ahová nemcsak Babits, de Tóth Árpád, de némileg Szabó Lőrinc és Illyés is tartozik, valamint Áprily és Dsida. Goethe Baudelaire-rel együtt éppen a kettőnek, a romantikusnak és a klasszikusnak, a femininnak és a férfiasnak csodálatos egyensúlya, amellyel a költők között mindenkor annyi rokon- és ellenszenvet váltottak ki magukkal szemben. Ilyen tökéletes amalgámban lehetetlen szinte már az elemzés. Annál inkább Rudnyánszky szerveződésben megakadt, amorfi költői életművében. Amint a pszichológiai jelenségek is jobban megfigyelhetők patalogikus eseteken, ekként olykor az esztétikai törvények, folyamatok is nyilvánvalóbbá válnak a torzón, mint a bonthatatlan tökéletességű életművön, amelyet hét pecséttel őriz épp a tökéletesség zártsága. Rudnyánszky tragikuma épp, hogy sok lehetősége volt ennek a tökéletességnek a megközelítésére; mély érzékenységgel párosult objektíváló formaérzék, s mi több, formanyelv. S épp ezen a lehetőségen ment tönkre, ezen a lehetőségen, amelynek betöltése, mint olyan jól érezte, Weimar nyugalmát vagy Párizs pezsgő szellemi légkörét igényelte volna. — Vagy azt, ami belőle teljesen hiányzott a másik irányú áttöréshez: egy Wagner, Ady semmitől vissza nem riadó kíméletlenségét. Schöpflin Aladár megkapóan festi emberi alakját, a némileg Remenyik magukkal tehetetlen regényalakjaira emlékeztető felvidéki urat, „akiben a származásbeli testi és lelki jók valahogy tökéletlenül keveredtek . . . a vegyülés folyamata valamiképpen megakadt időnek előtte, mielőtt még organikus vegyületig jutott volna”.¹⁸ A szempontukból a lényeges az, hogy megrekedt idealista *politikai* síkon, s talán az egyetlen költő figyelemre méltó nemzedéktársai közül, akinek költészetére a

¹⁸ SCHÖPFLIN ALADÁR: *Rudnyánszky Gyula*. Nyugat, 1913. 909—913.

Schopenhauer vagy Nietzsche-szerű költői filozófiai világképek nem hatottak. Úgyhogy Palágyi Menyhért keresve sem találhatott volna nála jobb példát arra, hogy filozófiai világkép nélkül a költői sem organizálódik. A nagy líra mindenkor filozófiai világkép lepárolása. Horatius a stoicizmus és epikureizmus, Petrarca az újplatonizmus, Goethe panteizmusa Herder, Rousseau, Spinoza nélkül nem képzelhető el. Schillerről nem is szólva, aki tanulmányaiban formálisan ki is építi Kant nyomán a maga filozófiai rendszerét és költészete azután minden ízében ezt tükrözi. Hogy a német idealista filozófia milyen messze gyűrűző hatásköröket indít valamennyi európai nyelv romantikus költészetében, azt szinte már lehetetlen nyomon követni. Ugyancsak Schopenhauer, Nietzsche, Bergson, Marx, Freud s később az egzisztencializmus világképalakító, stílussteremtő hatását a lírában. Nálunk csak Vajdára, Komjáthyra, Reviczkyre, majd később Adyra, Babitsra, József Attilára kell gondolnunk. De Kosztolányi, Juhász Gyula költészete sem képzelhető el Nietzsche, Stirner, Schmitt Jenő Henrik — s Zalai, közvetítő hatása nélkül. Sohase módszeres tanulmányokról van szó, hanem épp összefogó benyomásról, amelynek *sejtelmeiből* megszülethetik a *lírai formanyelv*. S Rudnyánszky alkatától épp az ilyen természetű fogékonyság volt idegen. Eklektikus volt, de nem eléggé nyitott, megrekedt a tények, a naiv realizmus síkján. Ezért sok hasonló részletrealista költőnkel együtt olyan okos, gondolatokban gazdag. Tragédiája, hogy csak „költő”, versíró értelemben. A költészet, a vers, nagyonis középponti helyet foglal el egész lelkületében. Ő tulajdonképpen semmi más nem akar lenni, csupán költő. S ezért nem lehet az. Ez a költői értékvilág paradoxája. Így azután közvetíthet formanyelvi eredményeket, ritmikát, rímeket a forma olyan virtuózainak, mint Kosztolányi és Babits, Adyt azonban csupán elgondolkoztatja. Komjáthy, Vajda egész másként hatottak rá: költőiségük egész eleven áramával, azzal a titokkal, amely a lírát lírává teszi. Rudnyánszky egész objektív idealizmusa dogmatikus világkép. Kötöttsége kötelezte a naiv realizmusra,

amelynek szükségképpen mozaikszerű világkép az eredménye, belső összefüggést nélkülöző realitás, amelynek nemcsak mélységperspektívája nincs, de nincs atmoszférája sem: szép szavak, csengő szavak, de csak szavak; tetszetős, de nem meggyőző; választékos, de nem válogatott; nincs igazi mélye, egyéni zamata, így sekélyesebbnek látszik, mint amilyen, állapítja meg találóan Schöpflin. Oly tiszta forma és világos gondolat, hogy nem születhettek együtt: hiányzik belőlük a vajúdas dinamikája, ami az élő gondolatot épp költői formájában jellemzi. Minden túlságosan is befejezett, kész ezekben a versekben, amelyek így inkább csak versek, szép versek, semmint költemények.

Rudnyánszky tragédiája nem az, hogy nem érte el, amit akart, hanem hogy nagyonis elérte. Sikerült neki fölülmúlni a vers hibátlan tökéletességében a nagyonis könnyed Reviczkyt és a gátlástalanul áradó Komjáthyt. Csak épp új világképet nem fejez ki ez a formanyelv. A koroknak dinamikus folyamatként együttérzése és kifejezésre juttatása hiányzik Rudnyánszky lírájából: „csábít a kor . . . Sebes hullámi ellen Meddő a harc gyöngéknak küzdeni. Sodorja őket a sátáni szellem, Amíg az örvény árja elnyeli.” *A kor ellen*, ez a jellemző címe ennek a versnek. És a *Lejtőn*ben hasonlóan jellemzi magatartását: „Úgy állok, mint egy tilalomfa, Múltam szép álmai fölött, Lábam lesüllyed a homokba S a szél minden nyomot beföd.” Rudnyánszky rokon-stílusú költőtársaival együtt „statikus” költő. A „szép vers” a jellemzője, „időtlen-ségre” pályázik. Míg az ellentétes, a dinamikus típusú költő szemében a „vers csak cifra szolgál”. „Hulltommal hullni, ez a szolgál dolga, Ha a Nagyúr sírja szolgálakat követel” — fogalmazza meg ennek a típusnak egyik reprezentánsa, Ady.

Még ha valamiféle filozófiai világnézethez közelítjük Rudnyánszky költői gondolatokban gazdag, de minden filozófiai költői stílustól s organikus egyéni fejlődési folyamatától mentes líráját: megkésett platonista költő a petrarkisták fajtájából; korkritikájába szervesen illeszkednek bele eszményimádatukkal a *Mária dalok*. Megvan az ilyen költészetnek is a maga

varázsa, az elvillanó, megfoghatatlan, sajátos szépségé. Álljon azonban befejezésül mindez a saját megfogalmazásában:

Oh, ez az üdv se halhatatlan,
Meghal velünk, mint ez a dal:
Az emlék alkonyának végső
Fényébe' úszik minden ravatal.

KRONSTEIN GÁBOR

A BÖLCSESSÉG DALA

NAGY ZOLTÁN ŐSZIKÉI

Századunk méltatlanul elfelejtett költői között Nagy Zoltánt illeti meg az első helyek egyike. Neve ott áll ugyan az akadémiai irodalomtörténet lapjain századunk humanista számontartottjai között; kis példányszámban kiadott könyvei pedig, szinte az egész életmű, a könyvtári polcokon és talán az idősebb versbarátok íróasztalán, a nagyközönség mégsem ismeri.

Harminc szakember foglalkozott vele. Írók és kritikusok, pályatársak és kései tisztelők élesztik emlékét, mérlegelik irodalmi helyét. Éleszteni a halottat szokás, helyet keresni annak kell, akinek nincs helye. Az irodalom emlékezetki hagyása pedig sohasem véletlen. Ez kikényszeríti a kérdést: mi él ebből az életműből, miért csak ennyi, s — Bánk bánnal szólva — „igazság-e ez?”

A választ Nagy Zoltán utolsó pályaszakaszának értelmezésével kísérrelhetjük meg, amikor ez a poézis — a passzív szenvedők közösségi lírájának változataként — jelentékennyé nőtt; mikor a személyiség — túl minden tájékozódáson és tapasztalaton — összegezett; a magánéletbe betörő világtörténelem pedig százezrek tragikumát lökte durván oda a költészetnek nyersanyagul.

I.

Arra, hogy ki egy költő, s művészetének mi a jellege, szociológiai, lélektani, líratörténeti és költészettipológiai választ adhatunk.

I. Szociológiai értelemben Nagy Zoltán polgár. Származása szerint a zsidó középpolgárságba tartozik, életformája az értelmiségi kispolgáré. Ízlése, szelleme a magyar „felső középosztály”-hoz kapcsolja. Sorsa egy teljes kifejlődéséig sosem jutott el, válságoktól szorongatott társadalmi osztály beilleszkedési nehézségekkel küzdő rétegéhez fűzte. Átélt két világháborút, két forradalmat és a harmadik forradalom kezdetén ölte meg egy bűnöző, annak az ellenforradalomnak neveltje, zsoldosa, keretlegénye, amely negyedszázadon át belső emigrációban tartotta Nagy Zoltánt.

A költő átélte, családja sorsában is közvetlenül tapasztalhatta, hogy törik meg osztályának biztonsága, hogyan feldozzák össze, míg végleg szét nem hull maga a társadalmi rendszer is.¹

Nagy Zoltán kötődött társadalmi környezetéhez, de benne mindvégig idegennek érezte magát. A magaválasztotta iro-

---

¹ NAGY ZOLTÁN 1884. május 15-én született Érmihályfalván, Bihar megyében. Apja GROSZ HERMANN kereskedő, a költő egyetemista éveiben Hajdú megyei törvényhatósági bizottsági tag, mint tekintélyes adót fizető virilista. NAGY ZOLTÁN féltestvére bankember. A Horthy-korszakában kormányfőtanácsos. Nővére jómódú debreceni ügyvéd felesége. A költő még elemista, mikor anyja meghal. Családjától távol, Debrecenben kosztosdiák. Az itteni reáliskolában érettségizik, majd két évig jogakadémista. 1904-ben Párizsba megy egy évre, jogi tanulmányait később Budapesten fejezi be. Párizsi élményei vezetik el a Nyugat köréhez. Első érettebb verseit A Hét közli. Pesti társaságához tartozik, 1907 és 1911 között, NAGY LAJOS, FÜST MILÁN, KARINTHY FRIGYES. NAGY ZOLTÁN iskolatársa volt TÓTH ÁRPÁDNak, de felületes ismeretségük Budapesten szilárdult barátsággá. A Nyugat megalapítása utáni első években NAGY ZOLTÁN a folyóirat divatos, fiatal költője. 1911-ben átveszi elhunyt sógora debreceni ügyvédi irodáját. Ez a döntés meglazította kapcsolatait a modern irodalommal. 1921-ben költözött vissza a fővárosba. Itt azonban annak ellenére sem játszik már említésre méltó szerepet az irodalom életében, hogy a következő két évtizedben a nyugatosok legbelsőbb baráti körébe tartozik. Visszavonultsága és a változó korízlés már életében felejtésre ítélte költészetét. Szomorú tény, hogy meggyilkolása után egyetlen újság-nekrológ sem említette meg, hogy az áldozat költő volt.

dalmi világ viszont nehezen fogadta be. Még a húszas években is, amikor céhbeli volt már, visszavonultsága és tartózkodó fellépése következtében az irodalmi élet peremén maradt. Csak a Nyugat köréhez fűzték szorosabb szálak. Barátja, mecénása, üzleti tanácsadója és jogi képviselője lett nem egy pályatársának.²

Ez a köztes térben lebegés jellemezte Nagy Zoltán világnézeti helyzetét is. Lukács György mondta ki, hogy az egész Nyugat egy virtuális Magyarországot képviselt. Tudjuk, hogy szemléletük 1918 előtt a kispolgári radikalizmus volt. Nagy Zoltán írói egyéniségét is a radikalizmus tette nyitottá a polgári demokratikus forradalomra, s arra is, hogy alkalmazkodjék a Tanácsköztársasághoz, amelyben a művészeti szakszervezet városi direktórium tagja és a debreceni irodalmi lap kiszemelt szerkesztője volt.

² KUTHY-TÉREY SÁNDOR (1886–1955): író, ügyvéd, TÓTH ÁRPÁD egykori osztálytársa, írja 1909 őszén NAGY ZOLTÁNNAK, hogy „örülök, mert már nem fogják kultúrkritikusnak és csak intellektuelenek nevezni”. Az elismerés a *Violino solo* c. versnek szólt. (Petőfi Irodalmi Múzeum, NAGY ZOLTÁN hagyaték: PIM V 3662(25) 22.) — TÓTH ÁRPÁD írja neki 1911. június 22-én: „... a napokban OSVÁTH magát jelölte meg, mint a jómódú Nyugatírók legtehetségesebbjét” TÓTH ÁRPÁD: *Összes művei 5. Levelei*. 63. Szerk. KARDOS LÁSZLÓ. Bp. 1973. — NAGY ZOLTÁNT nem vették fel 1918 őszén a Vörösmarty Akadémiába. „Hiába, nem jó dolog vidéken elvonulni, az emberek elfelejtik vagy meg sem tanulják írótlásuk érdemeit” — így TÓTH ÁRPÁD. Uo.: 203. — 1922-ben NAGY ZOLTÁN jómódja miatt nem lehetett a Nyugat főmunkatársa. Erről BABITSNÉ írt neki restelkedve 1922. július 12-én: „Az volt a vélemény, hogy máris nagyon sokan vannak, s Teneked mégsem annyira létkérdés az, mint a többinek...” (PIM V 3662/2.) — NAGY ZOLTÁN számos írótlását támogatta. Erről KARDOS PÁL NAGY LAJOS életrajzában, KARDOS LÁSZLÓ TÓTH ÁRPÁD életrajzában ismételtelen megemlékezik. De a hagyatékban fennmaradt FÜST MILÁN levele, aki PETERDI ISTVÁN fiatal írótlásuk támogatását kéri NAGY ZOLTÁNTÓL. (PIM V 3662/2.) — Ugyancsak a hagyatékból tudjuk, hogy NAGY ZOLTÁN — egyebek között — BABITS MIHÁLY, FÜST MILÁN, KARINTHY FRIGYES, OSVÁTH ERNŐ s TÓTH ÁRPÁD jogásza volt.

A fehérterror idején elkerülte a megtorlást, de 1921-ben nem lehetett fővárosi közjegyző.³ Nagy Zoltán mindkét Tóth Árpád-esszéjében radikális hangütéssel mutatja nemzedéki fájdalmukat szociális gyökerű, építő „magyar világfájdalomnak”.⁴ A húszas évek elején Komlós Aladár úgy ismerte meg, mint aki „közel áll a radikálisokhoz”, de Vas István — a Nyugat-összejöveteleket követő beszélgetéseik alapján — „már csendes, szolid, tisztességes polgári világnézetű embernek, Babitsnál” konzervatívabbnak látja, és etikai alapon álló antifasisztának.⁵

³ 1919 márciusában NAGY ZOLTÁN az ügyvédi kamarában előadást tartott. Az Országos Ügyvédszövetség debreceni osztálya vezetőségi tagjává választotta. Debreceni Függetlenségi Újság, 1919. március 21: 3., 4. p. — Egyik megfogalmazója annak a határozatnak, amellyel a debreceni ügyvédi kar felajánlja szolgálatait a Tanácsköztársaságnak, tagja a határozatot átadó küldöttségnek is. Népakarat, 1919. március 25.: 2. — Április elején megalakult a művészek helyi szakszervezete. Ennek írói tagozatában „bizalmi férfiú” NAGY ZOLTÁN OLÁH GÁBORRAL együtt. Népakarat 1919. április 8.: 4. — A lap április 18-án felhívást közöl: „Felszólítjuk elvtársainkat, hogy a (szakszervezeti) vezetőségnek hívják fel értekezleten a figyelmet az új folyóiratra, plakátját függesszék ki a helyiségekben, árusítsák a propaganda-iratokkal együtt.” — A kéthetenkénti megjelenésre tervezett, harminckét oldalas „Május”-t szerkesztette volna — a felhívás szerint saját lakásán — NAGY ZOLTÁN, ha közben április 23-án nem vonultak volna be a románok. — 1919. november 28-án a városi tanács a román katonai hatóságok jóváhagyásával, határozatban szólít fel mindenkit, hogy egy bizottság előtt igazolja magát: „1. szavával, 2. írásával, 3. cselekedetével, 4. magatartásával részt vett-e a proletárdiktatúra előkészítésében, létrejöttében és fenntartásában . . .”, mert az ilyen polgár „nem méltó arra, hogy közhivatalt viseljen . . . és a közjókat gyakorolja.” Debreceni Függetlenségi Újság 1919. december 2.: 1. NAGY ZOLTÁN ezért nem lehetett közjegyző. (E szándékáról FÜST MILÁNNÉ és NAGY ZOLTÁNNÉ szíves közlése nyomán tudunk.)

⁴ Az 1917-es tanulmányban és az 1937-es átdolgozásban is foglalkozik e kérdéssel. Vö. NAGY ZOLTÁN: *A nevető ember legendája*. Bp. 1967. 413., 478–480

⁵ KOMLÓS ALADÁR és VAS ISTVÁN szíves közlése.

2. Lélektani értelemben Nagy Zoltán egy magyar „Bloomsbury-kör”⁶ méltó tagja lett volna, ha ilyen nálunk létrejön. Ez a beállítottsága különösen fogékonyra tette a Nyugat végső – babitsi – korszakában az esszéíró-nemzedék teljesítményére, biztosította Babits, Füst Milán, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád barátságát és a harmadik Nyugat-nemzedék néhány, franciás-angolos orientációjú tagjának (Bókának, Devecserinek, Radnótinak és Vas Istvánnak) mélységes tiszteletét iránta.

Nagy Zoltán abban a történelmi pillanatban, amikor a kulturális hagyomány őrzése nemzeti értékmentéssé magasodott, természetesen találta meg helyét a szellemi egységfrontban.

Ez nem kis teljesítmény volt. Az arisztokratikus líra általában azokhoz szól, akiknek „Vergilius a nagybátyjuk”. Nagy Zoltán egyszerre volt „doctor subtilis”,⁷ poète maudit és poeta doctus. Értői előtt Szent Ágoston, Baudelaire, az antikvitás és a német klasszika világa egyaránt ismerős kellett hogy legyen.

Érzékenységét, magányát és zárkózottságát, kötelelességtudását gyermek- és ifjúkorából hozta. Korán elárvult, anya és családi környezet nélkül serdült fel. A család akarata szerint választott iskolát, pályát és letelepedési helyet magának.

Az irodalomban önképző volt, noha a debreceni Kardos Albert nemzeti és klasszikus műveltségi alapot adott neki a századvégi közoktatás kötelező epigon-szellemisége mellé. Otthonról a német romantikára kapott ösztönzést. A többit — a francia szimbolista-impresszionista irodalmat, a barokk és viktoriánus angolokat, a német klasszikát, a teljesebb antikvitást és bibliკusságot maga gyűjtötte hozzá.

⁶ A Bloomsbury-kör VIRGINIA és LEONARD WOOLF körül az első világháború alatt kialakult értelmiségi csoport. Ide tartozott E. M. FORSTER, az író; LYTTON STRACHEY, a történész; J. M. KEYNES, a nagy közgazdász. Kifinomult, arisztokratikus, humanista veretű esztéticizmusuk néhány vonatkozásban emlékeztet BABITS szellemiségére.

⁷ DUNS SCOTUST, a nagy skolasztikust nevezték így a teológiai árnyalatok iránti fogékonyágáért.

Ezck azok a hatások, amelyek nemcsak érzést, ítéletet, hanem költői személyiséget is formáltak.

Nagy Zoltán gátlásos, önmagával szemben rendkívül kritikus egyéniség volt, aki példás erkölcsi erővel tartásra tett szert, de helyzetének, lelki világának belső ellentmondásai apasztották alkotói kedvét.

Thomas Mann szerint a tehetség — a sorsátélés képessége. Nagy Zoltán tehetségét Párizs-élménye felszabadította, a Nyugat-mozgalom szervezeti keretet, társadalmi háttérrel nyújtott. Nagy Zoltán azonban, amit képzettsége révén elméletben végiggondolt, gyakorlatban nem vitte végig. Ady, a küldetéses költő taszította és nyomasztotta. Nagy Zoltán lassan talált költői magára, jóval később, mint ahogy poétikai eszköztárát kiépítette. Kiteljesedését a történelem segítette elő. Kommentátorai így mondják: „Érzéseit filozófiailag elmélyítette, s a már gondolattá vált érzést váltotta képpé”⁸. Ez a változás a *Jelenések* (1918. január) és a *Levél Tóth Árpádhoz* (1920. augusztus) közé esik.

Ettől kezdve költészetének tartalma: az erkölcs kormányozta humanista gondolat. Kezdetben misztikus formában szólal meg verseiben az emberszeretet. A fiatal Nagy Zoltán számára minden érzés csodálnivaló, mert egyedi, mint minden ember; és múlandó, mint az egész emberi élet. Az érzésre, éppen mert emberi, mert kultúrjelenség, áhitattal és kíváncsisággal kell tekinteni. Az érzések gyökere a bánat, mert az emberi sors nehéz, de a bánat tudata és az öröm ritka adománya később, téren és időn túl, egyetemes harmóniába olvad.

Ez az érzelmes, lágy emberszeretet csírájában tevékeny, mert felismert sorsközösségen nyugszik; csírájában közösségi, mert Nagy Zoltán úgy néz a költőre, mint aki az egyén dadogását isteni igévé formálja. A költő tehát pap és pedagógus, mert közvetít ember és isten, ember és ember között.

Mindebből kihallhatjuk Babitsot és Kosztolányit is. Nagy Zoltán a húszas évektől velük egy úton, mellettük halad.

⁸ KOMLÓS ALADÁR: *A szimbolizmus és a magyar ltra*. Bp. 1965. 73.

Kosztolányival közös a „tevékeny és felelős sztoicizmusa”, „az a fajta hitetlenség, mely a lelkiismeret tisztasága érdekében végső aggályossággal próbál rendet tartani”.⁹ Övé az istenhit és az a fajta társadalmi lelkiismeretfurdalás, amely egy soha el nem követett szociális ősbűn jóvátételének kényszerével cselekszik jót. Nagy Zoltán adakozó volt, de szemérmesen titkolta. A Füst Milán-napló¹⁰ egyes részleteiben úgy lép elénk, mint egy huszadik századba tévedt turgenyevi regényhős.

Nem vallja „az irgalom programszerűségét” (Sőtér István), mint Kosztolányi, de innen marad Babits szélesebb horizontú nemzetnevelői programján. Hivatástudata a tisztaság fogalmával asszociálódik tudatunkban, ezen a kifejezésen a szépet, a nemeset és az emberhez méltó létet tevékenyen elősegítő költői magatartást értve.

Ez az etikus költészet mindhárom változatában közeledett ahhoz az új tartalmú, védekezően antifasiszta, költői hivatásértelmezéshez, melynek változatai közül Radnótié állt legközelebb az első Nyugat-nemzedék felelős költői magatartásához.

Ezek a — fogantatásukban különböző — hivatásértelmezések megegyeznek egymással a közös helyzet tudatában és a cselekvés minimumprogramjában.

Az elszigeteltség, a kiszolgáltatottság, a karantén jelleg élménye 1933 és 1936 között vezette el a költőket ahhoz a felismeréshez, hogy a belső emigráció kényszere elért személyiségük magvához, tenni kell valamit. (Ezt Nagy Zoltán 1933-ban mondja ki *A gondolatban*.) A cselekvés iránya adott, költői múltjukból következik. „A költészet és a szellem szavának összecsendítése, a költői rang és emberi rang azonosítása”, az értelem tisztelete alapján létrehozni egy emberi — közös-

⁹ SÓTÉR ISTVÁN: *Kosztolányi Dezső*. Kritika, 1965. 4. 27.

¹⁰ Az idevonatkozó, de nem idézett részleteket FÜST MILÁNNÉ szíves közléséből ismerem.

ségi érdekű — tartást — Tóth Dezső szép meghatározása szerint.¹¹

3. Líratörténeti helyét illetően Nagy Zoltán szimbolista: történelemfilozófiai és esztétikai, poétikai értelemben egyaránt.

Kommentátorai kibontják és szemrehányássá formálják azt a tényt, hogy esztétikai-poétikai értelemben megállt a magyar szimbolizmus első, 1919 előtti szakaszánál.

Babits 1924-ben még csak leszögezi, hogy az *Elégiák* kötete „a lezajlott lírai periódus utolsó monumentuma”. Komlós Aladár (1927) szerint is Nagy Zoltán „tempósan ömlő sorain itt-ott már egy elmúlt esztétizmus pora ül”.¹²

Bata Imre a „megtorpanó”, ti. a múlt századi lírai realizmustól végleges eloldódásra gyenge lírikus szellemi portréját rajzolja fel. Ungvári Tamás finoman, Bata Imre nyersebben céloz Nagy Zoltán hatásátvételeire.¹³ Rónay György kimondja, hogy a makulátlan ízlés megbicsaklik néha — képzavar keletkezik, s szerkeszteni Nagy Zoltán kevéssé tud.¹⁴

A tünetek felsorolása igaz, a diagnózis, amely a maga egészében a másodlagosság leltára, az életmű első felére talál. A Nagy Zoltán-historiográfia mégis nyitva hagy két kérdést. Mi a sajátosan Nagy Zoltán-i többlet az 1919 előtti korszak lírájában, és mitől tud ez — az egészében századeleji költészet részlegesen megújulni, korszerű elemeket is magába olvasztani 1919 után?

Sommásan így felelhetünk:

a) Nagy Zoltán elégikus költészetet teremtett, amely belső rokonságban áll a 19. század lírai realizmusával, elsősorban Arannyal, de Vajdával is; továbbá a szimbolista elégizmussal,

¹¹ TÓTH DEZSŐ: *Radnóti Miklós költői tudatossága*. Kritika, 1969. 7. 9.

¹² BABITS MIHÁLY: *Elégiák*. Nyugat, 1924. I. 145. és KOMLÓS ALADÁR: *Az új magyar líra*. Bp. 1927. 113.

¹³ BATA IMRE: *NAGY ZOLTÁN: Ének a magasban*. ItK. 1963. I. 116–117.

¹⁴ RÓNAY GYÖRGY: *A nagy nemzedék*. Bp. 1971. 268.

Rilkével (ahogy Bata Imre utalt rá), nálunk elsősorban Tóth Árpáddal, bizonyos szájakon Babitscsal és Juhász Gyulával; de a szimbolizmuson túli lírai realizmus elégikus-idilli költőivel (Radnóti Miklóssal) is.

b) Misztikus költő. Ezen az alapon fejlesztette ki a nagy lelki vers csak rá jellemző változatát.

c) Sztoikus humanizmusa közösségi tartalmat adott kifejezőeszközeiben változatlan költészetének.

Ez utóbbi nagyon fontos mozzanat. Auschwitz torkában az érzelmes életromantika, gondolati miszticizmus, a képtobzódás gyorsan értékét veszítette. Sőtér¹⁵ Kosztolányi-esszéjét úgy kezdi, hogy Kosztolányinak az írói nagysághoz „el kellett veszítenie mindazt, ... amit a legnagyobb örömmel és könnyedséggel hozott létre”. Kosztolányi a fordulatot morálisan és poétikai síkon egyaránt végrehajtotta. Nagy Zoltán csak morálisan. Az újabb, érleltebb mondanivaló érdekében szükséges stiláris rendteremtés, tömörítés Nagy Zoltánnál részleges. Megszaporodnak súlyos, szépen formált versei, néhány hibátlan remeket is alkot. Ez a néhány nagy és számos tartalmas vers az utolsó pályaszakaszt jelentékennyé teszi.

4. Nagy Zoltán elégikus költő. Kemény Simonról írja 1922-ben, hogy

„a költőnek egész lelkével kell csüggni a múlton vagy a jövőn: valamit nagyon akarni kell, vagy valamit nagyon megbánni” ...
 „A túlnyomórészben múltból alkotó lélek elégikus: ilyen a legtöbb költő. Ami minket a múlthoz köt: emlékeink.”¹⁶

Ez a meghatározás kielégítette tevékeny és etikus kételkedését. Megtagadtatta vele a felszínességet és a terméketlen pesszimizmust, hiszen ugyanebben a gondolatmenetben fogalmazta meg, hogy a múlttól és a jövőtől elszakított perc költészete, az impresszionizmus, nem tudja kifejezni az ember lényegét, tehát a költőnek át kell lépnie; és hogy „a mélység-

¹⁵ SÓTÉR ISTVÁN: I. m. 26.

¹⁶ NAGY ZOLTÁN: *A nevető ember legendája*. 433., 427.

ges pesszimizmuson alapuló életközöny” tragikus zsákutca annak, aki — Kemény Simonhoz hasonlóan — a mizantrópia segítségével akar kitörni a sekélyességből.

Nagy Zoltán meghatározásában humanista meggyőződés húzódik meg. De humanizmusának megvannak a maga korlátai is. Meghatározása — az értőnek — célzott a múltba és a jövőbe néző költő alakjának szembeállításában Babits és Ady ellentétére, az esztéta vagy tudós költő és a forradalmi népröpre líratörténeti alternatívájára.

Nagy Zoltán jól ismerte Schillert, és önmeghatározásába beleértette, amit az mond az elégikusról, aki „keresi” a természetet, amelyből kiszakadt; akinek művészetében az eszmény ábrázolása van túlsúlyban; aki azért fordul a múltba, mert eszményét megvalósíthatatlannak látja.

Nagy Zoltán elégikussága részben állapot, részben eredmény. Állapot, amennyiben költői énjének kibontakozása előtt személyiségében megvolt rá a hajlandóság: az érzelmesség, a meditatív alkat, az életpesszimizmus, az istenhit, igény a közös emberi értékek alapján megszervezhető teljességre és rendre. Eredmény, amennyiben leküzdötte szecessziós — egyszer ernyedt, másszor hisztérikus — verhangulatait, megtalálta egyensúlyát.

Ez nem kevés. Igaz, hogy általában a tragikumon innen maradt, mert Nagy Zoltán a kérdésfeltevésekben továbbra is visszafogja magát, de mégis csak kiküzdött egyensúly ez, amely a tartalmas emberi élet és — ahogy Komlós Aladár körülírja — „az áhitatos agnoszticizmus” jegyében teremődik meg.

Enélkül versmodellje, a nagy lelki vers sem született volna meg. A kifejezést Babits még metaforikusan használja, Bata Imre már képpé szélesíti. Felfogása szerint ebben a verstípusban „az élet kérdéseinek való meditáció, az intellektus fehérrizsú lávája tör fel” . . . „a gondolat finomodik lírává, a lélek fájdalmas mélysége, a gondolat esztétikája ölt testet”. A nagy lelki versben mindketten egy zárt lélektani-filozófiai gondolatvilág személyiséghez kötött kifejezési formáját látják. Jogosan.

Nagy Zoltán lírája egységes, kevés motívumból építkező versvilág. Belső magja a korszerű költői magatartás keresése, a megtalált költőideál szembesítése néhány alapvető élethelyzettel. Nagy Zoltánnak a költő kettős értelmű küldetéséről vallott nézete változatlan marad, de idővel — utolsó évtizedében különösen — nagyobb nyomaték esik belőle az emberek között játszott közvetítő szerepre. Ez a költőképzet, ahogy jobban a földhöz kötődik, levetkőzi arisztokratizmusát, narcisztikus önélvező vonásait, és átalakul egy közösség után vágyakozó, magányos, de a közösségért felelős magatartást tanúsító embertárs arcmásával.

Az élethelyzetek alig változnak: a csend, a zene, a magány, a szerelem, a társadalom, a természet, az isten, búcsú a fiatal-ságtól és az otthon.

Egy vers: az adott élethelyzethez való viszony állapotrajza. Több változata van: egy létpillanat élményének rögzítése; a költői világ valamely jelentős relációjának megjelenítése, olykor a téma variálásával, ciklus formájában; egy gondolat-élmény történetbe oldása. (Ez az epiko-lírai költeménytípus Nagy Zoltán legsajátosabb, de nem legszerencsésebb versleleménye.) Végül — a Németh G. Béla által „önmegszólító verstípus”-nak nevezett — összefoglaló lírai számvetések.

Az elmondottakból kitűnhetett, hogy Nagy Zoltán versvilága metafizikus jellegű, motívumláncaival többszörösen összekapcsolt zárt univerzum. Jobban eligazodunk benne, ha a verseket gondolati mélységük szerint rétegezzük, mintha időrendbe tagoljuk őket.

II.

I. Nagy Zoltán őszikéi pontatlanabb, de tartalmasabb körülírás, mintha a költő utolsó kötetéről vagy utolsó pályaszakaszáról beszélnénk. A posztumusz kötet néhány verse még az előző korszak hangján szól. A korszakolás az utolsó évekre nézve sem igazít el, mert kétségtelen, hogy a *Zord idők* cik-

lus hangnemváltása egy új szakaszt vezetett volna be, ha Nagy Zoltán váratlanul meg nem hal.

Az őszikék egy megfáradt, „őszi ember” aritmiás ihletének szülöttei. Nagy Zoltán 1933 körül, 1938–1942-ig, majd 1944-ben ír többet, de ez a több is csak néhány vers. Az alkotási csúcs 1936 és 1942 közé esik, mert akkor megélenkül a költő elméletalkotó, kritikai tevékenysége is.

Mély belső emigrációban él. 1936-ban nősül meg. Visszavonultan élnek. Néhány író, ügyvéd, orvosházaspár alkotja baráti körüket.¹⁷

A magány lételeme lett, az olvasás életpótléka. Pihenőóráit, ünnepnapjait átolvasta. Kedves könyveit sűrűn forgatta. Élete egy Falk Miksa utcai Boethiusé, akinek Theodorikját Imrédy Bélának hívják. Barátja, Farkas Aladár (írói nevén Máté József), Miltonra emlékszik, özvegye Nietzsche, Rilke-re, Proustra, Joyce-ra. Fennmaradt egykori könyvtárából Goethe, Heine, Lenau, néhány francia és angol versantológia, Villon, Voltaire, Maupassant, A. France, Shakespeare és egy angol nyelvű biblia.

Ritka versíró perceiben gyorsírással vetett papírra egy-egy gondolatot. Éjjeliszekrényén papír, töltőtoll és szódabikarbona állt. Néha reggel vagy délelőtt a gondos, szálkás betűkkel megírt tiszttazatot felolvasta feleségének.

Hallgatásának háttéréről két hiteles tanú szól. Máté Józsefnek azt mondta

„kissé selypesen, éles nevetéssel: — Minek írjam meg télben és őszben, amit egyszer már tavaszban megírtam, hiába? —”; Füst Milánnak pedig: „La nature des choses — a dolgok természetében rejlik a rossz, de mibennünk ne legyen ilyesmi.”¹⁸

¹⁷ NAGY ZOLTÁN eljár a heti Nyugat-összejövetelekre, néha KARINTHYÉK társaságába. Gyakran találkozik BRÓDY PÁLLAL, TÓTH ÁRPÁD régi tanítványával, későbbi barátjával, a neves színházi szakemberrel; MÓRICZ MIKLÓSSAL, MÓRICZ ZSIGMOND testvérével és MÁTÉ JÓZSEF orvos-műfordítóval, aki 1939-ben emigrált.

¹⁸ MÁTÉ JÓZSEF NAGY ZOLTÁN RÓL ÍROTT NEKROLÓGIJÁNAK gépelt szövege NAGY ZOLTÁNNÉ tulajdonában. Innen az idézet. — FÜST MILÁN: *Emlékezések és tanulmányok*. Bp. 1955. 138.

Nagy Zoltán még 1944-ben egy újabb verskötetet állított össze. Ez jelent meg 1947-ben *Álmomban zene* címen. 45 verséből tizenhetet nyomtattak ki előzőleg, főként a Nyugatban.

2. Ilyen az őszikék életkerete. A kötet, vagy inkább verscsoport, tömörebb és kitekintőbb a korábbiaknál. Kevesebb motívummal írja, de erősebb gondolati tartalommal telíti Nagy Zoltán a lelki versek valamennyi típusát, amelyek így mind motívumcsoportjuknak, mind verstípusuknak legjobban megformált darabjai.

Az őszikék korszakában Nagy Zoltán versvilága kitágul. Egyes motívumai Aranyra utalnak vissza, mások Radnóti felé jelzik az utat. Ezeket az egyezéseket nem kell túlértékelni.¹⁹

Halk, szerény ember, a viktoriánus angolokra emlékeztető tökéletességű versek szerzője” — írta róla FODOR JÓZSEF (*Felkavart ország*. Bp. 1972. 168.). „Mikor az utcán járt, irattáskáját komoly és derűs egyszerűséggel hordozta. Külsőjére éppoly gondot fordított, mint lelkére . . . Ha társaságban ült, órákig hallgatott. Mérleg volt hallgatása” — így élt DEVECSERI GÁBOR emlékében. (*Lágymányosi istenek*. Bp. 1967. 328.)

„Patriarchális jelenség kiejtésben, szokásokban. Mint egy öreg talmudista: meggondolt, bölcs, kevés beszédű” — ez BRÓDY PÁL véleménye, aki a költő környezetéből talán a legrégebben ismeri NAGY ZOLTÁNT. „Rendkívül rokonszenves. Udvarias, megértő, alkalmazkodó. Halkszavú, melegszívű ember. Zárkózott, nehezen enged fel” — ilyenek látja FÜST MILÁNNÉ, akinek otthonában bujkált hosszú hónapokig az üldözött. Az egykori fiatalok véleményét VAS ISTVÁN fogalmazta meg. „Tiszteltük — mondta, a többes számba RADNÓTI is beleértve — kedves, finom úriember volt, egyben a legszeretetre méltóbb ember is.” (BRÓDY PÁL, FÜST MILÁNNÉ, VAS ISTVÁN szíves közlése.)

¹⁹ VAJDA és NAGY ZOLTÁN között négy motívum hasonlóságot figyelhetjük meg:

a fogságba esés: *Állatkertben* (VAJDA) — *A ketrec* (NAGY ZOLTÁN); az élet körforgás: *A Köröndnél, Borongás* (VAJDA) *Múlik a nap* (NAGY ZOLTÁN); Isten és a lét: *Nyári éjjel* (VAJDA) *A pásztor* (NAGY ZOLTÁN); A kételkedő nyugodjék meg: *Est-harang* (VAJDA) *Az istenek élnek* (NAGY ZOLTÁN) — Ilyen gondolatokat ARANY is megfogalmazott *Honnan és hová*” c. versében. További ARANY–NAGY ZOLTÁN párhuzam az életből kikopott öregember költői képzete.

Nagy Zoltán Arany- és Vajda-reminiszenciái tudatos szemléleti közeledést, néhol szándékos stílusjátékot fejeznek ki. A fiatalabb kortársakkal kimutatható gondolat-párhuzamok a történelmi helyzet és egy — nagyon tágan értelmezett — humanista sorstudat filológiai bizonyítékai.

3. Nagy Zoltán kései verseinek központi témája, hogyan kapcsolódik össze a transzcendencia és evilágiság egy vallásos alapokon nyugvó erkölcsi és művészi hivatástudatban. Figyeljük meg jellegét a legegyszerűbb létverstől a legösszetettebb felé haladva.

a) A legegyszerűbb lelki vers — a pillanatot rögzíti. Az *Öt sor* e versváltozat reprezentatív darabja.

Elvillan mosolyod, mint este a távoli villám.
Könnyed őszi eső hull hallgatag nappal és éjjel.
Rád pillant az öröm s tovanéz, az eszébe se jutsz már.
Ül konokon s rád gondol örökkön a vak szomorúság.
Nyomtalan száll az öröm, de felejtethetlen a bánat.

A vers a meggyőződés véglegességével, indokolás nélkül, közöl egy tételt, amely egy bölcséleti hangulat szintjén megfogalmazott erkölcsi álláspont maximája.

ARANYNÁL *Az agg színész*, a *Nem kell dér*, az *Öreg pincér* és a *Tamburás öreg úr*; NAGY ZOLTÁN versei között az *Öreg csont* és a *Rigmisok az utolsó pajtásról*. — RADNÓTI és NAGY ZOLTÁN között három motívum rokonságát találhatjuk: az elmúlás és továbbélés: RADNÓTINÁL az *Álom fájban* és a *Sem emlék, sem varázslatban*, NAGY ZOLTÁNNÁL a *Mámorban*. A rossznál erősebb értelem eszméjét visszahangozza RADNÓTI költészetében a *Negyedik Ecloga* és a *Talán*, NAGY ZOLTÁN versei közül a *Gondolat*. A bánat és a vigasz motívumát RADNÓTI *Ha rám figyelsz* c. költeménye és NAGY ZOLTÁN *Mámora* csendíti meg. FENYŐ LÁSZLÓ: *Városliget* (1943) c. kötetében *Jegyzetek a csendről* címen írt versciklust. WEÖRES SÁNDORRÓL írja RÓNAI LÁSZLÓ, hogy „1936-ban világtól megundorodva Isten felé fordul. Nem annyira tételesen vallásos költemények ezek, mint inkább pantheisztikus szemléletűek, a megnyugvás vágyának tükrözői...” (RÓNAI LÁSZLÓ: *Az Ezüstkor nemzedéke*. Bp. 1967. 71.) A szóbanforgó versek: *Hajnali áhítat*, *Auróra combattans*, *Vezeklés*, *Mária siralma*.

A vers szerkezete három ellentét ívén nyugszik. A két sor-pár kibontott ellentéte a konkrétól az elvont irányába fokozódik. Ez a fokozódó ismétlés lép az indokolás helyébe, ad nyomatékot az egyszerű szembeállítás tömör tételének.

A képpé vált gondolatot látjuk magunk előtt. Az állítás érzelmes tétele Nagy Zoltán számtalanszor variált gondolata, világérzésének egyik pillére. Az első sor *pars pro toto* behelyettesítése, szintén alaptétel: az öröm forrása magányos embernek a szerelem, a kedves mosolya. Az erőteljes mozzanatos ige a mulandóságot sok versben érzékeltette már — a költői szótár visszatérő eleme. Szerencsésen párosul vele a kép, mely érzékletessé fokozza a pillanatszerűséget.

A másik sor elhallgatott azonossága (az eső mint a bánat metaforája) erőteljesebb, mint az előző sor behelyettesítő eleme (a mosoly = a szerelem = az öröm), de jelzője, a „könnyed”, súlytalanítja a következő párhuzamhoz képest. A mondat állítmányi része pontos természeti kép, de alliterációjával a könnyedséget a könnyörtelenséggel párosítja, s előre mutat a következő sorpár „konok” és „időtlen” szavára.

A harmadik sor háromszorosán megszemélyesített elvont fogalma nemcsak pontos párja az első sornak (villanás-pillantás), hanem fokozása is, mert az első sor hasonlata a távoli, múltékony jelenlétet érzékeltette, míg a harmadik sor három igéje a folyamatos cselekvés három fázisával befejezetté teszi az elválást. Az olvasó első asszociációja egy azonosítás lesz: az öröm = az asszony. Egy pillanatra visszatérünk a realitás talajára. A hatást fokozza, hogy az involvált azonosítás maga is párhuzam az első soral: itt is a rész = egész azonosításával találjuk szembe magunkat. A második asszociáció a versen kívül álló költőre vonatkozik, a versviszonyba belépő ismeretlennek szól: milyen boldogtalan is az ember, sugallja a sor.

Ezt sulykolja jelzőjével, határozóival, és kongatja mély magánhangzóival az ötödik sor. A tény banális kegyetlenségét finoman hangsúlyozza az enyhén sztereotip „konok”-ság és az impresszionista szótárban a „bánat, szomorúság” előtt kötelező jelzői toposz: a „vak”.

A zárótétel első fele könnyedséget hangsúlyoz: ebben a szövegkörnyezetben meglepő a „nyugtalan”, a meglepetést fokozza az elmaradó határozórag. Az ige folyamatosságát finoman ellenpontozza a reménytelenség képzetét keltve az így nyomatékosított határozó. Az ellentét másik felében a ritka névszói állítmány finom belső ellentéttel emeli poétikai szintre a közhelyet: ti. csak kellemes élmény szokott felejtethetlenné lenni.

A vers — a már-már túlérett szimbolista eszköztár nyelvi képlékenységének tökéletes példája: példázata, mennyi rafinéria és nyelvi érzékenység szükséges az egyszerűség látzatához.

A képiség és a zenei hangzás uralkodik a szövegen, a gondolat uralkodik a képiségen. Ebben az esetben azzal, hogy a struktúra az egyszerű ítéletekből álló következtetés logikai szerkezetével azonos. Az önmagában semmit sem bizonyító kép és verszene, tehát a hangulat támaszt alá egy — az önkényességig esetleges — állítást. Csakhogy a közhelyből a költői világkép ismeretében, kis nyelvi fogások segítségével stiléma lesz.

A vers szövege feldúsítással kap nagy nyomatékot, így szolgálja a gondolatíságot. A vers ritmikája szándékosan súlytalan: funkciója az, hogy ne vegyék észre. Ki gondolna rá — a képiség és a logikai szerkezet ellentétes pólusainak feszültségében, hogy a vers — hexameter. Először is: a teljes sort kitöltő mondatok maguk is a gondolatritmust szolgálják. Másodszor: a monoton hármas tagolás megbiccenti a hexametert — „természetes”, ti. magyaros ritmikát sugall, noha ilyesmiről szó sincs.

A hatás követésének lehetőségei ezzel nem merülnek ki. Nagy Zoltán a jelképi hatást javarészt impresszionista eszközökkel érte el. Eszköztárából csak a gondolatismétlés vall szimbolista eredetre. Jelen van a versben néhány fordulat erejéig a szimbolizmust előző újromantika is. A gondolati fegyelem viszont a következő líratörténeti korszak szikárabb versvilágát előlegezi.

A vers mondandója, szerkezete Nagy Zoltán-i, de két fontos stíluseleme — a lineáris versmondat és a szemléletes, érzékletes képek — gyakoriak Kosztolányi költészetében is. A köznyelvi banalitás stílmává tétele viszont Babitsra jellemző.

b) A lelki vers második változatában Nagy Zoltán a lélekállapotot egy motívum kapcsán részletezi, s a költemény egyes esetekben, mint itt — a *Téli látogatásban* — is, háttérrel kap, kinyílik a transzcendencia felé.

A vers szerkezete egy valóságos hazatérés, utazás logikáját követi a közben támadt gondolatokkal. A téli táj, közeledés az otthonhoz, találkozás a családdal, a lefekvés, az elalvás: a versnek ez a rétege is makulátlanul zárt. Az impresszionizmus háttér nélküli tiszta hangulatisága az egymás mellé helyezett álló és mozgó (névszói és igei állítmányokkal és egyszerű bővített mondatokkal érzékeltetett) tárgyi mozzanatokban hibátlanul kibomlik.

Ezt a tárgyakkal érzékeltetett belső hangulatiságot az első két szakaszban átszővi a nyílt személyesség szimbolikája:

Puha, hullámos hómező
Dér, zúzvara didergő fákon.
Gyermekkorom emléke, mint
Hótakaró fekszik e tájon.

Oly régi bánat, szinte már
Nem fáj, ragyog fagyos-fehéren.
Nézem a forduló fasort
S a barna sást fagyott fenyéren.

A hótakaróhoz hasonló gyermekkori emlék, amely elhallgatás révén azonosul a bánattal, kettős fokozást valósít meg: a hasonlattól az azonosításig, a világra ráterített hangulattól a kemény rákövesedésig. Ez a keménység benne bujkál a fájdalom hiányának érzékeltetésében. A bánat itt valóban lélekállapot. A gondolatmenet ezzel a lelki rajzzal gazdagítva vers-

élményünket, zökkenő nélkül siklik vissza a cselekvésbe, a „nézem” szóba észrevételenül belevonva az olvasót.

A személyesség ugyanczzel a merengő, passzív, múltértelmező igealakkkal lép be ismét a leírásba. A táj után az emberekkel való találkozás fölerősíti a bánat véglegességét: van a hallgató táj és a gyertya világa.

„Gyertyám ingó sárga láng” szép metaforája nyitja ki a vers harmadik rétegének kapuját, a tömör, összegező versfilozófiáét.

Ó életem, ó gyertyaláng.
Lengsz, füstölögsz kietlen éjben.
Ki gyújtott meg és egyedül
Ki hagyott égve a sötétben?

A versszak első fele az önmegszólító létvers alapkérdését készíti elő. A második metafora felkiáltójelet kíván, mert a felismerés kétségbeesését négy töredezett szó zihálja ki. Ennek ellenére kijelentő módban áll a sor. Ettől megformált a feszültség. A második sorral teljesebb a jelkép: a két ige az ingatagságot és a céltalanságot érzékelteti a társadalmi egyedüllétben. Az egyedüllét — létbe vetettség. A jelkép az utolsó két sorral, a kettős kérdéssel teljesedik ki. Az ismeretlen, arc nélküli, érzéketlen, de még antropomorf hatalom képzetét kifejtve, az ugyanekkor (1926-ban) írt *A pásztorban* találjuk meg. „Meghalt az Úr, vagy nincsen is tán?” hangzik ott a kérdés, majd később újra: „Uram, ki vagy és hol lakol?” Az elégikus beletörődést ott a vers végefelé elhangzó „Ámen” formálja meg: az egyén elenyészik, anélkül, hogy megkapná a vigaszt.

Innen nézve a nagy feszültséget árasztó *Téli látogatás* elégikus színczetű líra.

A nagy feszültséget követi a verscsend. Az odavetett „aztán” stilémává emelkedik, mert jelzi, hogy ami utána következik, az csak záradék. Az utolsó versszak valóban simán visszacsúsztatja a verset a korábbi szimbolista síkba, mégis érzékeltetve távolról, rájátszva *A pásztor* rokon gondolatára, hogy az álom — halál, s a kérdés itt is felelet nélküli sóhaj a semmibe.

A *Téli látogatás*nak vannak verstestvérei mind a kortárs-költészetben, mind Nagy Zoltán korábbi versei között. Kosztolányinak korai, érzékletes, de egy síkban maradó impresszionista *Téli alkonya*, *Áprilisi ezüst esője* ilyen. Még közelebb áll a költeményhez az a Kosztolányi vers, amely — Szauder József szavaival:

„fölfedi, hogy a tárgy-alak-helyzet csak szimbolizál valamit, aminek külső kérgét . . . markolja a költő . . ., hogy abban, ami rajta egyáltalán láthatóvá tehető, ragadja meg a lényegét. Ilyen értelemben nagyon is tárgyak költője Kosztolányi, de nemesen jelképi tárgyaké.”²⁰
(*Milyen közeli most a nyári ég ; Szeptember elején ; Őszi reggeli ; Naptalan decemberi délután ; Február.*)

Elsősorban érzelmi telítettsége révén tart a *Téli látogatás*sal rokonságot Juhász Gyula tájlírájának egy vonulata. (*Magyar táj, magyar ecsettel ; Alkony a Tisza hídján.*)

Nagy Zoltánnak két motívumcsoportja találkozik össze a *Téli látogatás*ban. Az otthoné (*A homok ; Régi téli reggel ; Otthon*) és az átlelkésített tájleírásé (*Két őszi dal ; Érmelléki ének*). Ezekben itt-ott, különösen a *Largo sostenuto* alcímű második *Őszi dal*ban, már megtaláljuk a lány verszene és a kemény gondolat hibátlan összeillesztését, amit a *Téli látogatás* második versszintjén látunk viszont; de hiányoznak még belőlük a végső létgondolatok.

c) *A kedveshez* c. szerelmes versben ezek már uralkodó szerephez jutnak. *A kedveshez* nemcsak motívumzáró, hanem életösszefoglaló, tanulságkereső lelki vers is.

Egy ötvenhét éves ember nyújtotta át hitvesének azon a reggelen, amikor hosszabb betegeskedés után lábadozva, már formába tudta foglalni érzéseit.²¹ 1940 decemberében vagyunk.

A kor- és élethelyzet aktualitása epigrammatikus tömörségűvé sajtolta Nagy Zoltán filozófiájának ismert motívumait. *A kedveshez* c. vers szelíd, határozott, végleges és bölcs. Min-

²⁰ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Összegyűjtött versei*. I–II. Bev. SZAUDER JÓZSEF, Bp. 1962.: I. 29–30.

²¹ NAGY ZOLTÁNNÉ szíves közlése.

den ízében elégikus. Olvasása közben azon töpreng az ember, vajon ez a megszenvedett, személyes klasszicitás, egyensúly-érzés, ami átítatja, nem a tragikumon túli elégizmus-e, Babits *Ősz és tavasz között*-jéhez hasonló? (Szemben más verseivel, amelyek érezhetően megtorpannak a tragikum tudomásulvétele előtt.)

Emeld szíved a csillagok fölé:
Szúnyogdöngés lesz ott a földi lárma;
(...)Létünk csak szikra két sötét között.

Éljünk emberi módon — szól a hitvallás. S ezt ki valósíthatná meg inkább, mint az egymást — szolidaritássá mélyült szerelemmel — szerető házastársak? Ez a Radnótinál is felcsendülő gondolat vezet át Nagy Zoltán isten-képzetének új változatához: legyen a szép élet vigasza a jószándékú, de tehetetlen teremtőnek.

Szívünk legyen friss harmatos csokor,
Pipacshoz kössünk kék katángot társul
S a bánkódó, elcsüggedt, szomorú
Istennek nyújtsuk fel vigasztalásul.
Időnk lejár, nyfljon hát mosolyod! . . .

A szolidaritás gondolatához Nagy Zoltán haláltudatot párosít. Az pedig nemcsak a betegség és életkor szülötte, hanem elsősorban a társadalmi szorongásé. Bizonyítván a költő világos kor- és önszemléletét, mert a versben az értelem, a szépség és a transzcendens feloldás csendül össze.

Siker, kudarc: zavaros Isten-álom,
Az életem egy futó gondolat,
Míg szépséged átvillan a világon.

d) *A kedveshez* egy sora szép képben pendíti meg a Nagy Zoltán-i misztikum harminc éve vissza-visszatérő alapelvét: a csillagok fölött „énekel a csendnek csalogánya”.²²

²² 1941. december 1-ről keltezett levélben kapta NAGY ZOLTÁN életének egyik legmelegebb hangú elismerését, RADNÓTI MIKLÓSTól. „Kedves Zoltán bátyám” — szólnak a látható sietséggel odavetett

A csend és zene filozófiáját kibontó vers mottója: Szent Ágoston *Vallomások*, IV.11. A hivatkozás mély önismeretből és Babits emléke előtti hódolatból került a szöveg élére. Nem sokkal Babits halála után került ismételtén Nagy Zoltán kezébe a költő Ágoston-tanulmánya, s ezt több ízben olvasgatta felváltva és együtt a *Vallomásokkal*.²³

Így talált a hivatkozott fejezetben néhány régi gondolatra. Ágoston azt mondja: térj meg az Igéhez, mert ott van pihenésed, a szeretet nem marad árva. Mindenünk múlandó, ez elmúlik, jön helyébe más, egész csak a földi világ, semmi sem hiányzik belőle, a te elmúlásod sem. Fordulj tehát oda, lélek, ahonnan vétettél, ha már belefáradtál a csalódásba. De, amíg élsz, tudd, hogy amit érzékeiddel felfogsz, rész, az ismeretlen egész része, mely így is felemel, mert az élet lényege szép, fölemelő. Így vagy te is, író — szólal meg Ágostonban a klasszikus képzésben részesült hajdani rétor —, a beszéddel is. Azt akarod, szárnyaljanak a szavak, hadd jöjjön a többi is, hallgass, hallgassad őket, s az Egészet fogod hallani.

Ebből az érzelmi talajból, „in schola pectoris”, nő ki ez a vers, *A bölcsesség dala* is. Nagy Zoltán, nem függetlenül Babits-tól, de belső ösztönzéseit követve, építi be egyéni teológiájába az Intelligencia és a Bölcsélet szentjének tanítását. (Babits nevezte így Ágostont.)

Ágoston az egyéni megtérő. Eszméi erősítik azt a konzervatív, vallásos humanista ideológiát, amely — mindenekelőtt Babits személyes meggyőződésében — utoljára próbálja összegezni a liberális individualizmus világképét, érvrendszerét,

---

sorok — „nem tudok várni a holnapi találkozásig”, ti. a szokásos hétfői Nyugat-összejövetelig — most olvastam, s így most —, melegében írom meg Neked, hogy *A bölcsesség dala*: remekmű. Kosztolányi: Szeptemberi áhítata, s Babits Jónása óta nem olvastam ilyet. Mély tisztelettel és szeretettel köszöntelek: Radnóti Miklós.” PIM V 3662/38.

²³ NAGY ZOLTÁNNÉ szíves közlése. A hivatkozás szövegét l. ÁGOSTON: *Vallomásai* I. Bp. 1917. 124–125.

védekezésül a fasizmus ellen. Ágoston gondviselés-hite szerint a célhoz a tevékenység vezet. Az emberi élet akkor felel meg az isten akaratának, előrelátásának, ha az erkölcs nevében, a cselekvő emberszeretet jegyében éljük.

E dolgozatban érintettük már, mennyire közel áll az érvelés Nagy Zoltánhoz. Tegyük most hozzá, hogy isten-képzetének gyermekkori zsidó tradicionalizmusához, amelynek újra erősödését 1944 táján az utolsó ciklus világosan mutatja, már az első világháború táján társult egy zsidó misztikus mozgalomnak, bölcséleti felfogásnak, a hasszideusoknak hatása. Ez az eretnek tan szintén az egyéni megigazulást hirdeti. Hatása ennyiben lépcsőfok Nagy Zoltán belső világában Ágoston felé.²⁴

A másik, Nagy Zoltán művészetére nézve jelentősebb hatás, a szépség misztériumának képzetköre. Ezt 28 versében fogalmazta meg. Tétélesen a *Mesélek a hercegről* c. elbeszélésében (1911–1912) találkozunk a szépség misztikájával.²⁵

Feltételezhetően 1905 és 1909 között alakítja ki teljesen magában ezt a képzetstílust. A csend misztikus felfogása kétségtelenül Maeterlicktól ered. A *csend* c. esszéje magyarul ugyan csak 1919-ben jelent meg,²⁶ de Nagy Zoltán olvashatta franciául is. Swinburne-nek a mindenségen uralkodó szépségről, zenéről szóló gondolatai már korán elérhetőek voltak magyarul. Babits 1909 első hónapjaiban ír tanulmányt róla, s publikálja a viktoriánus angol költő *Árny, csönd és a tenger* c. versét.²⁷ Maeterlinck legalább három vonatkozásban hatott Nagy Zoltánra. Először azzal a gondolatával, hogy az emberek a csönd, a tartalmas csönd kapcsolja össze, különösen

²⁴ BRÓDY PÁL hívta fel figyelmemet rá, hogy NAGY ZOLTÁN két legendájára MARTIN BUBER német író hasszideus legendagyűjteményei hatottak. Így *Die Legende des Baal – Schem* c. kötet, Frankfurt aM. 1916.

²⁵ NAGY ZOLTÁN: *A nevető ember legendája*. 69.

²⁶ ERRE KOMLÓS ALADÁR figyelte fel. Vö. KOMLÓS ALADÁR: *A szimbolizmus...* 74.

²⁷ VÖ. RÁBA GYÖRGY: *A szép hűtlenek* Bp. 1969. 64.

a szerelmeseket. S a csönd és a csöndes, nemes emberek elvontan is felismerik egymást.

A másik maeterlincki gondolat az, hogy a nagy dolgok a hallgatásban születnek, s uralkodnak az élet felszínességén. (Maeterlinck a szépség és a szenvedés belső tengeréről beszél.)

Harmadik gondolata, amely Nagy Zoltán verseiben visszhangra talált, a következő: „Azon szavaknak, melyeket kimondunk, nincs értelmük, csak a csönd jóvoltából, melyben fürödnek.”²⁸

Nagy Zoltán lírájában az elmúlás és a tenger metaforája még párizsi verseiben (*A Quartier Latin-ban*; *Éjjel, mikor az óra üt*; *Ringató*) tűnik fel. Az esztétizált, zenei elmúlás képzete valamivel később, 1908–1909 táján, a *Sírboltban*, a *Halott hegedűkben*.

A tenger, mint a feledés allegóriája és a perc, mint drágagyöngy képzete együtt egy 1909-es költeményben, a *Gyöngyökben* olvasható. A képzetsort differenciáltan egy 1909 őszén született versben, *A csigában* bontja ki. Azzal a képpel pedig, amellyel *A bölcsesség dala* zárul, először 1911-ben, a *Tavaszi Kórusban* találkozhatunk.²⁹

A bölcsesség dala az egész Nagy Zoltán-i életmű összefoglalásának szándékával született.

Zsúfolt, tömény, de csak utolsó két szakaszában tömör vers. Az életmű lényeges filozófiai gondolatai egymás után, összefonódva bukkannak fel benne. Némelyikük eltűnik, más módosítva, gazdagabban, új szövegösszefüggésben ismételtelen felbukkan. Ettől zsúfolt a vers.

Ugyanakkor minden gondolata, költői képe egy motívum-történet utolsó állomása. Előzményei vannak az életműben, néha egy-két, de többnyire öt-tíz versben. A súlyosabb gondolatérzéseknek pedig életművön kívüli története is van, szűk

²⁸ MAETERLINCK, MAURICE: *A csönd és a A szegények kincse*. Bp. 1919. 9–22.

²⁹ „... kagylókként, ülünk ki sose tárva,
Szavát, mint gyöngyöt rejtené bezárva,
Örök csend örök tenger fenekén.”

— szövegfilológiai, tágabb — irodalombölcseleti — értelem-
ben egyaránt.

A vers jelentésének kibontásához utalások, rájátszások fel-
ismerésén át vezet az út. Az olvasónak ismernie kell Nagy
Zoltán egész líráját és ihletésének főbb forrásait. Ettől tömény
a vers.

A bölcsesség dala összegező szándékának megfelelően pél-
dázat, filozófiájának jellege szerint misztikus, versépítkezésé-
nek stílustörténeti nyersanyaga viszont a zenei — jelképi
nyelv. Határozott logika és lágy, révült zeneiség egyesül
benne.

Felépítése nem egyenesvonalú, nem is koncentrikus: a
versmaghoz új és új elemeket hozzátevő. A kettő között áll.
Vannak önmagában is teljes egységei, melyeknek képi-gon-
dolati elemeivel a vers más pontjain ismét találkozunk. Ezért
az egység mégsem zárt. Az ismert elemekhez társuló új gon-
dolat a vers belső logikájának új láncszemét is társítja a régi-
hez. Így alakul ki az olvasóban a körbeforgó örvényléssel
együttes előrehaladás képze.

Az első versszak a perc és az örökkévalóság, a hang és a dal,
a beszéd és a csend kapcsolatát fogja — a már ismert filozó-
fiai háttéren — zárt egységbe. „Az elmúlás bús mustja”,
mely „érik boldog szüretig” — rövid összegezése egy, más-
fél évvel korábban írott, nagy költeménynek, a *Mámornak*.

A szakasz második felét egy cselekménnyé tágított szép
gondolati kép tölti ki, a Nagy Zoltán-i verstechnika érett és
hibátlan példája:

A dalhoz hozzátartozik a csend,
Mely tündöklését végül is lezárja
És ellepi s emlékként őrzi lent,
Mint tarka szép korállt a nyugvó tenger árja.

A második szakasz ismételve továbbfejleszti az első gondolati
egységet. Itt az öröm, a nevetés és a bánat ellentétpárja bom-
lik ki. A tenger képét a tó cselekményképe váltja fel. A máso-
dik szakasz más elrendezésben, személyesebb hangzással erő-
síti az első versegység filozófiai elemeit. Ott egy közbeékelt

révült felkiáltás: „Nyilj ki, titkok zárja!”, itt — személyes határozottsággal — kiemelt zárósró: „Vigyázz, figyelj, nyilik a titkok zárja!”

A harmadik szakasz bevezető négy sora most már személyes hangvétellel ismétli és fejleszti tovább az első szakasz két gondolatát. Itt érünk el a példázat általánosságából a személyes élettanulmány első megfogalmazásához:

Így érik mustod boldog szüretig,
S lehajlik ágad dús tömött gerezddel.

Innentől a szakasz a teljes élet himnikus dicsércte, melyet éppen azért érdemes teljesnek megélni, mert véges. A könny, a szeszély, a „buborék-öröm”, a remény, a vergődő szív, a vágy, a szenvedély, a természet, a gyermekkor és a zene metaforáiban részletezi Nagy Zoltán, mi — az ő értelmezésében — a teljes élet.

A szakasz zárósrói extatikus hévvel ismétlik a teljesség és a részleges egyéni lét, az önkifejezés dicséretét, azzal a megkapó fordulattal, hogy „Mindig halott, mi sohasem egész”.

A negyedik szakasz a vers forduló tengelye. A himnusz itt elégiába vált át, és a példázatos általánosságból nagyon személyes, végső erkölcsi tisztasággal átélt monológ lesz.

„A dalhoz hozzátartozik a csend.” Az elmúlás ad távlatot a dalnak, ettől érezzük, hogy az önkifejezés lehetősége „ritka, drága, szent ajándék” — s a kudarc is diadal —, szólal meg Nagy Zoltánban az önismeret és a lelki alázat.

A két zárószakasz az élettől megbékélt áhítattal búcsúzó tiszta jellem halk vallomása. E minőségében úgy illeszkedik Nagy Zoltán életművébe, mint Aranyéba az *Epilógus*, Vajdácba a *Húsz év múlva*, a *Harminc év után*, Kosztolányiéba a *Hajnali részegség* és a *Szeptemberi áhítat*, Babitséba pedig az *Ősz és tavasz között* és a *Jónás imája*.

Magas líra: pátosztalan, tárgyyszerű, méltóságteljes. A sorsát vállaló, humánus és felszabadult.

Hol a tavasz már? Szárnyas magvaid
Elszálltak, Nyár és várom a telet.

Elhullatja a dal már hangjait,
 Mint őszi fák a hulló levelet.
 Ó múló lélek, így rokon veled!
 Ezért zendül a szív visszhangja bent!
 Így érted meg, az ének mit üzen
 S hogy legszebb tán az utolsó ütem,
 A lassan mindent elborító csend . .

Ó koszorú! Hangok virágfüzére!
 Már őszi köd szítál a nyár tüzére
 S üszkét majd hóval elfedi tél.
 Nem harsog már dalom, csak úgy dorombol.
 Hallod, hogy halkul? Már a csendre gondol,
 Amelybe végül boldogan alél.
 Mert tündöklését végül is lezárja
 És ellepi s emlékként őrzi lent
 — Mint tarka szép korállt a nyugvó tenger árja —
 Ami dalomnak néha már üzen,
 Az ünnepi, az utolsó ütem,
 A csend.”

III.

Ma már — sine ira et studio — túl a költő életét kioltó ostobán kegyetlen revolverlövés döbbenetén, történelem-fényévnyi távolságra érzelmességtől, miszticizmustól, az egyéniség harsány vagy halkra hangszerelt kultuszától, tárgyilagosak tudunk lenni Nagy Zoltánnal szemben is.

Látnunk kell, hogy költői személyisége emlékezetesebb életművénel. Pályafutása egy magyar Rilke lehetőségét ígérte. Nagy Zoltán eljutott a látványlírától az élménylíra egyéni módon sajátos gondolati változatához. De Rilke túljutott a meghatottságon, egy tárgyiasabb ábrázolásmódhoz, Nagy Zoltán mindvégig érzelmes maradt, bár a tárgyiasságra törekvés nem hiányzott belőle sem. Vonzalmát Füst Milánhoz és Babitshez ilyen esztétikai motívumok is magyarázzák. Az új lehetőségeket elméletileg megragadta, de csak erkölcsében valósította meg következetesen.³⁰

³⁰ Vö. KENYERES ZOLTÁN: *Gondolkodó irodalom*. Bp. 1974. 209.

1937-ben, második Tóth Árpád tanulmányában a goethei objektivitás igazságáról beszél: „Az objektív látási mód az igazi útja a művészetnek.”³¹ Egy évvel később Karinthy művészi kifejező eszközeiben érzékeli és ismeri el az objektívebb látásmód értékét. Azt mondja róla, hogy költészetében a főnév súlya, az ige precizitása hordozza a vers gondolatosságát. Nagy Zoltán „költőiség”-et mond, de filozófiát gondol, mert szemében a kettő azonos. „Akció, dikció — folytatja —, ez teszi erőteljessé, férfiasá líróját.”³²

1941-ben kimondja pályafutásának legfontosabb felismerését, ahonnan út vezetett volna a költői realizmushoz is. „Az irodalom — olvassuk Halász Gáborral s a Babits-kör nem egy irodalomtudósával összecsengő meghatározását — a világot akarja kifejezni . . . a valóságot, éspedig az emberi valóságot.” Ez a „valóság: az emberek jelleme és a világ állapota . . . valami olyasmi, amit Arany János epikai hitelnek nevez”.³³

Nagy Zoltán méltatói azonban a költő etikai hitelét emelik ki. Ehhez hozzátartozik, hogy maga Nagy Zoltán is feltárja az elégikusága mélyén meghúzódó pesszimizmust.

A világ rossz — állapítja meg. „A valóságban . . . a jó legtöbbször megkapja büntetését és a rossz a maga jutalmát.” Ezért jó, hogy „az isteni kegyelem megengedte, hogy tudatlanságunk előttünk járjon . . ., mert erőnk nagyobb, mint magabizásunk”.³⁴

Nagy Zoltán etikai hitele ennek a higgadt, klasszicizált, férfias idealizmusnak szól. Költészetének visszhangtalansága pedig egyoldalú következménye a Nagy Zoltán-i forma és tartalom belső meg nem felelésének. Életművében a versgondolat előtte járt a vers szó- és hangzattestének. Nagy Zoltán sosem jutott el a rilkei elvont tárgyiassághoz, érzelmessége visszarántotta. Irodalmunkban ő az elvont személyesség leg-

³¹ NAGY ZOLTÁN: *A nevető ember legendája*. 405.

³² NAGY ZOLTÁN: U. o. 466.

³³ NAGY ZOLTÁN: U. o. 514—517.

³⁴ NAGY ZOLTÁN: U. o. 451.

tisztább képviselője. Az impresszionista-szimbolista líra és az új lírai realizmus, valamint a keményebb veretű idealizmus határán, Nagy Zoltán ráérezett az elsőre, s előkészítette a másodikat.

Radnóti és Füst Milán egyaránt szerették. Radnóti a korhelyzet révén, mert felismerte ebben a zárkózott, kényes emberségű versvilágban a passzív szenvedők közösségi költészetét. Füst Milán évtizedes barátságuk okán, de talán a jövő nevében is, mert Nagy Zoltán azokhoz is közel áll, akik költészetünk Füst Milán-i útját követték.

A magány, a szomorúság és a csend példás szerénységű költőjének szellemi helyét az irodalomtörténet valahol Abda és Harbach között jelöli ki. Vigasztalásul a megszorítottaknak, a megalázottaknak; támaszául a csüggedőknek, mert Nagy Zoltán példázza, hogyan lehet egy sötét korszakban erkölcsi személyiségteremtésből jelentékeny lírát alkotni. Helye talán nem az igazán nagyok között van, hiszen minden hangszínen volt nála tökéletesebb, de „fényes és tiszta ember-ség” — Füst Milán mondta így — csak a legnagyobbakkal mérhető.

PETRÁNYI ILONA

A DRÁMAÍRÓ PAP KÁROLY

Pap Károlyt egész pályája során voltaképpen ugyanaz a három egymással összefüggő probléma foglalkoztatta és tartotta vonzásában: a művészi önkifejezés és önmegvalósítás teljességének, a művészet társadalmi „cselekvésének”, a művész és közössége kapcsolatának a kérdései. Egyes alkotói periódusaiban belső fejlődésének és a külső — társadalmi, politikai, irodalmi — viszonyok változásának a következményeképp e problémakör más-más elemei kerültek érdeklődésének középpontjába. Érzékeny, nyugtalan, egyre a tökéleteset, a teljességet hajszóoló lelki-írói alkatát a szüntelen kutatás jellemezte: nemcsak a társadalmi, művészi, egyéni lét alapkérdései izgatták, s a rájuk adandó válaszokat kereste, hanem azt a kifejezési formát, műfajt is, mellyel önmagát, gondolatait legteljesebben, legérzékletesebben kifejezhette. Ez a törekvése nem csupán ösztönös és „öncélú” volt, de a műalkotás hatását is szolgálta, mert Pap Károly mint az expresszionizmus „korszellemétől” áthatott alkotó, majd minden fontosabb művével valamilyen elméletet, eszmei lényegyet, tanulságot is közölni szándékozott. Többek között ezért fordult oly sokszor a példázat, a parabola kifejezési formájához, s ezért írt — jóllehet az irodalomtörténet máig is par excellence novellistaként tartja számon — a novellák mellett regényeket, színműveket, cikkeket, filozófiai és vitairatot, sőt utolsó éveiben, a háború alatt kiáltványokat is.

A továbbiakban drámaírói pályáját követjük nyomon és színműveit vizsgáljuk meg abból a szempontból, milyen eszmei lényegyet, „tanulságot” hordoznak, s ezt Pap Károly

milyen hatásosan tudta a választott téma és műfaj (a dráma) keretein belül, annak lehetőségeit felhasználva kifejezni.

A színház, a színpad világa Pap Károlyt kamaszkorától foglalkoztatta és vonzotta. Később, már a bécsi emigrációból hazatérve, néhány megjelent novellával a háta mögött, levélben arra kérte Mikes Lajost, hogy támogassa színészi ambícióit, s nyisson utat számára valamelyik pesti színpadhoz.¹ Ez a vágya ugyan nem valósult meg, de Mikes segítségével 1925 őszén egy vándorszínész-társulathoz került, s majdnem két évig mint színész járta az országot. Hogy mi vitte erre a pályára — a romantikus lelkesedés, a hit az igazi színház kultúrárt terjesztő, emberformáló erejében, a „szereplés”, az önkifejezés vágya vagy a bohém, kötetlenebb életforma, a megélhetés szabadabb lehetősége —, ma már nehéz lenne eldönteni. Lényegesebb azonban, hogy ez idő alatt ismerte meg igazán a magyar falu és kisváros életét: nyomorát, elmaradottságát, szellemi sivárságát, jellegzetes figuráit. És nem utolsósorban a színpadot, amelynek ismerete a drámaíráshoz elengedhetetlen. S mire a színészeket megbénító közöny, üzleti szellem és nélkülözések miatt — amelyekről Mikes Lajosnak küldött levelei vallanak oly keserűen — csalódottan búcsút mond a vándorszínész életnek, már jó néhány novellához és színműhöz gyűjtött élményanyagot, elsősorban a — feltehetően 1925 őszén vagy 1926 tavaszán keletkezett — *Szent színpad*hoz.

A darab előadásra nem került, s hosszas kallódás után csak az író drámáinak gyűjteményes kötetében² látott először napvilágot. Témája — a vándorszínész élet furcsa epizódja — és mélyebb mondanivalója ugyanabból az alapélményből — a kisvárosi, a „falusi Magyarország” talajából — nőtt ki. Legközelebbi rokonai a Pap Károly-i életműben a vidéki színészet, kóborlások élményeit megörökítő novellák. A *Súgó kellene* nyomorult, úzött vándorszínészei

¹ PAP KÁROLY—MIKES LAJOSNAK, 1924. dec. 11. Közölve: DERSI TAMÁS: *A rejtélyes doktor*. Bp. 1965. 511. l.

² PAP KÁROLY színművei: *Batséba, Mózes, Szent színpad*. Bp. Magvető, [1973] 183 l.

az új faluba érkezve már az első éjszaka sejtik, hogy a „játékozásra” kiszemelt csizmadiaszínben „vásár lesz . . . minden pillanatban vásár lehet, és akkor nekik . . . menni kell, menni tovább”. A *Halott a színenben* a közönség nem a Shakespeare-dráma nemes gondolataira és a színészek lelkes játékára figyel, hanem azzal szórakozik, hogy a színpadi halottat lesi, rebben-e a szeme, sóhajt-e, meddig bírja a mozdulatlanságot. A *kószá piktor szentképe* vándorfestője hiába igyekszik legjobb akarata és tehetsége szerint kipingálni, fényessé varázsolni egy öreg, sötét odut, a szomjas falak mohón elnyelik a festéket. Ezekből a szimbolikus írásokból egy olyan világ képe bontakozik ki, ahol a művészt nemcsak a nyomor és elmaradottság béklyőzza, mint Adyt és kortársait, hanem a pénz és érdekek szövetségéből épült látszatvilág is, melyben a „játékot” kiszorítja a „vásár”, és amely az embert önmagára eszméltető művészetet szórakoztató árucikké alacsonyítja.

„Világos és bután egyszerű kell lennem: mint egy kakasülő, érdekes: mint egy buta kokott arca, gyors, mint a forgótőke. Mert ez a mai színpad hármassága. Ez az új háromszög, közepén a kis ponttá lett emberi lelkiösmérettel”³

— írja Pap Károly 1926 tavaszán Mikes Lajosnak. A húszas években megjelent novellák tanúsága szerint nemcsak ezeknek a törvényeknek az elfogadása bűn, de az előlük való menekülés is. A művész egyetlen lehetősége Pap Károly szerint leleplezni, feltépni a „fátylakat” — ahogy szimbolikus novellájában, a *Szüziesség fátylaiban* megfogalmazta —, még ha lehetetlennek látszik is. A *Szent színpaddal* is valószínűleg ez volt a célja, ezért sürgette előadását:

„Megkérném a kedves szerkesztő urat — fordul 1926 márciusában Mikeshez —, hogy nyújtassa be színdarabom, a „*Szent Színpadot*” . . . a Nemzeti Színháznak. Ma olvastam Hevesitől⁴ egy cikket, és azt

³PAP KÁROLY—MIKES LAJOSnak, Gyöngyös [1926. márc. vége vagy ápr. eleje] — PIM Kézirattár, Mikes-hagyaték.

⁴HEVESI SÁNDOR (1873—1939) rendező, dramaturg, író — 1923-tól a Nemzeti Színház igazgatója és főrendezője.

hiszem, hogy jó koponya és talán nem is olyan gyáva és mer szomorítani.”⁵

Műve mégsem jutott el a színpadig; lehet, hogy kiforratlansága, dramaturgiai hibái miatt, de valószínűbb, hogy azért, mert nem keltett érdeklődést. Pedig ez a korai dráma mutáló hangja, érzelmessége ellenére is érdekes kísérlet volt. A kezdő író alighanem legnagyobb igényű vállalkozása, s tulajdonképpen az 1930-ig tartó első pályaszakasz eszmei összegzője is.

A darab röviden arról szól, hogy egy vándorszínész-társulat igazgatóját a *Rómeó és Júlia* előadása közben otthagyják vezető színészei, mert nem hajlandó még Szilveszter-este sem szórakoztató, könnyed darabot bemutatni, és megint kevés a gázsijuk. Az igazgató, akinek „szívügye” Shakespeare, folytatni akarja az előadást, de mivel más lehetősége nincs, hetedik hónapjában lévő várandos feleségét kényszeríti, hogy vegye át Júlia szerepét. Az asszonyt a „kripta-jelenet” előtt hisztériás, babonás félelem fogja el, nem akar belefeküdni a koporsóba, s amikor mégis megteszi, rosszul lesz, váratlanul világra hozza gyermekét, majd röviddel azután belehal a szülésbe.

A *Szent színpadot* vizsgálva arra kellett elsősorban felfigyelnünk, hogy a jelentéktelen, látszólag szűk érvényességű témából és konfliktusból, az időként romantikus látásmód és hangvétel mögül fokozatosan egy modern, általános érvényű paraboladráma körvonalai bontakoznak ki. Már első olvasásra szembeötlő, hogy a szereplők jelleme redukált, egyoldalú, a főalakok valójában személytelenek, s hogy tulajdonképpen nincs valódi kapcsolat, tehát konfliktus sem közöttük. Már néhány korai novellában is megfigyelhető, hogy az író ambivalens énjének „összetevői” vitázni kezdenek egymással, és ettől az elbeszélés drámai lüktetésűvé és parabolikussá válik (*B. vdrosában történt, Szerencse*). A *Szent színpad* három főhő-

⁵ PAP KÁROLY—MIKES LAJOSnak, Gyöngyös 1926. márc. 19. Közölve a *Mikes Lajos levelesládájából* c. kötetben Bp. 1968. 80. l. Sajtó alá rendezte ILLÉS ILONA (Irodalmi Múzeum II.).

sében is mintha Pap Károly diszharmonikus lelkének vagy énjének három lehetősége — a művészi megszállottság, az életvágy és az irgalom — ölténének testet, s vitáznának egymással, monologizálnának egymástól függetlenül. Iglós színigazgató a hivatás, a „szent művészet” megszállottja, s nem hajlandó tudomást venni a más törvényeket diktáló valóság-ról. Erzsébetet, a feleségét, hivatása és férje iránti szerelme a színpadhoz, jövőendő anyasága az élethez köti: ahhoz a valósághoz, ahol mindkettőt egyformán szolgálnia lehetetlen. Együd, fiatal színész — beszédes név: együgyű — a szelíd jóság, a részvét, az önzetlen szeretet képviselője, aki megérti és enyhíteni próbálja a többiek szenvedését. A későbbi Pap Károly művekben — a Jézus-történetekben, a *Mikéél*–novellaciklusban, *A nyolcadik stációban* — oly sokszor visszatérő dosztojevszkiji, krisztusi figura első változata.

A darab drámai magva a szűkös lehetőségek, a kicsinyes gondolkodás és az idealista-romantikus művészi elhivatottság, a nagyotakarás konfliktusa. De ez a konfliktus a korszak novelláival ellentétben nem válik egyértelműen groteszkké, tragikomikussá, s nem hajlik el a komikum felé sem, amint a téma egy későbbi novella — változatában (*Shakespeare, a rettenetes*) [1938.], jóllehet e megoldások lehetsége is benne rejlik a műben. Pap Károlyhoz még túlságosan közel állnak hősei, hiszen mint vándorszínész és színműíró személyesen is átélte nehéz sorsukat, problémáikat. Másrészt eredendően lírikus alkat, akinél szinte mindvégig hiányzik az igazi „távol-ságtartás”, még az olyan nosztalgiával átszőtt ironikus, öniro-nikus látásmód is, amely például Szép Ernő írásait jellemzi. Ezért válik a dráma időnként érzelmessé, az utolsó jelenetekben melodramatikussá. A problémát Pap Károly maga is érezte: a *Szent színpad* keletkezésével majdnem egyidőben Mikes Lajosnak írott leveléből az tűnik ki, hogy sikertelenül bár, de törekedett a humoros ábrázolásra, s már idealizmusá-nak groteszk voltát is megérezte:

„Sajnos ebben a színdarabban sem tudom kellőleg eltagadni keserű szabad életemet és kínos vágyamat egy más földi élet után. Ugyanak-

kor, amidőn mindennapi szomorúságom már komikus orcát ölt egyféle grimaszával, az, amit írok még mindig nem tud nevetséges lenni.”⁶

De igénye is nagyobb, célja is egyetemesebb annál, hogy megelégedjen csupán a korabeli magyar vándorszínész élet vagy egyfajta művészi magatartás ironikus rajzával. Mert nemcsak a romantika és Shakespeare hatása érezhető e korai színmű stílusában, szellemében, hanem az expresszionizmusé is. Pap Károly az „Emberről” kíván szólni, és korában az emberi létnek és — ami nála ezzel legszorosabban összefügg — a művészetnek tragikus determináltságáról. Ezért redukálja a főszereplők jellemét néhány „alapszenvedélyre”, s nagyítja fel, élezi a végletekig köznapi és meglehetősen jelentéktelen konfliktusukat. A *Szent színpad* lényegében azt példázza, hogy ha a kor embere, művésze nem hajlandó elfogadni, „eljátszani” azt a „szerepet”, amit tőle a társadalom, a közízlés kíván, és kitart magasztos céljai, elhivatása: „a tiszta, a becsületes, a szent színpad” mellett, akkor vagy elpusztítja a világ, vagy magányossá válik, eltorzul és végül önmagát, környezetét pusztítja el. De abban, hogy a darab főhősének, Iglós színigazgatónak magasztos célja végül is megghiúsul, sőt visszájára fordul, nemcsak a világ rendje, a lét végessége, egyszóval a körülmények a vétkesek, hanem önmaga is. Számára színház és élet egyet jelent, pontosabban: a színpad az élet, nem akar tudni arról, hogy élet és művészet között mély szakadék tátong. S jóllehet a közízlés kínálta szerepet elutasítja, de azért, hogy nem vesz tudomást a valóságról — a tiszta művészet illúziójába menekül —, öntudatlanul egy másik szerepet vállal: a társadalom fölötti, társadalmon kívüli romantikus „művész-szerepet”. E szerephez való ragaszkodása pedig az élet ellenállásába, „törvényeibe” ütközve nemcsak személyiségét torzítja el — „mindenem a színpadé volt és mégis szörnyeteggé tett” — állapítja meg önmagáról —,

⁶ Uo.

hanem végső soron egész művészetét teszi kérdésessé, hazuggá, korszerűtlenné.

Ez utóbbi problémát Pap Károly még inkább csak jelzi, illetve az ábrázolásmóddal érzékelteti — például az ellenpontozással, a kontraszthatással —, mint konkrétan megfogalmazza. A dráma ugyanis a „színház a színházban” pirandellói receptjét követve egy másik darab, a — szintársulat által előadott — *Rómeó és Júlia* keretén belül bontakozik ki, melynek utolsó jelenetei hamissá, üressé válnak, háttérben a valódi tragédiával. Ugyanerről árulkodik az is, hogy a szerzőt látnivalóan jobban érdekelté Iglós színigazgató eltorzulásának folyamata, mint annak kiváltó okai. A darab végső summázásában mégis felmenti őt: a lét végessége, a szűkös lehetőségek okozták a tragédiát, felesége halálát, s akadályozzák meg a művészt abban, hogy a vágyott tökéletességet, a teljességet elérje. „Kevés eszközzel akartam a nagyot, rosszul a jót, kevés idővel csak azt, ami halhatatlan . . . A lelkiösmeretem tiszta. Itt túl sok volt a munka, rövid a nap, hosszú az előadás.” És amikor a főhős végső megoldásul az öngyilkosságot választja, azt sem lelkiismeret-furdalásból teszi, hanem mert annyira szeretete az asszonyát, hogy nélküle tovább élni nem tud.

Mindezek ellenére Pap Károly ebben a színművében, a századforduló idején oly gyakran felvetett problémának, az élet és a művészet kettősségének bonyolultabb, modernebb változatára érzett rá. Nemcsak az életnek a művészet, hanem a „tiszta, eszményi” művészetnek az élet ellen fordulására és értelmetlenné válására is. A *Szent színpad*ban — bár tudatosan csak a 30-as évek közepén távoldott el az Iglós színigazgató képviselte művész- és művészeteszménytől — az alkotás öntörvényűségének érvényesülése folytán már e magatartás, e „lázadás” útvesztőit is érezte. Ezért ingadozik a dráma az utolsó felvonásig a tragédia és a tragikomédia között.

A *Szent színpad* fő hibája tehát a tudatosság hiánya és a hangvételben, látásmódban megmutatkozó következetlenség. Mintha a kezdő színműíró még nem döntötte volna el kellő határozottsággal, hogy az emberi létnek és kora művészetének

tragikus voltát, élet és művészet végzetes konfliktusát kívánja-e bemutatni parabolikus drámában, vagy pedig a romantikus idealizmus tragikomédiáját. Maga az életanyag inkább az utóbbi lehetőségét kínálta, de — amint már utaltunk rá — ennek megvalósítását akadályozták a fiatal Pap Károly romantikus szemlélete, érzelmessége és „magasrendű” művészi céljai. A darab és főhőse így hol groteszkké, hol emelkedetten líraivá, heroikussá válik, aszerint, hogy valódi konfliktusba kerül-e a környező valósággal, vagy sem. A groteszk lehetősége nemcsak a színigazgató megszállottsága és környezete „prózaisága” közötti ellentétben van jelen, hanem magukban a figurákban is, abban, hogy a szerzői utasítás értelmében vidéki hivatalnokhoz és egyszerű polgárasszonyhoz hasonlító Iglós és felesége, akár a keretjátékban, az életben is úgy viselkednek, úgy fogják fel és élik át problémáikat, mint egy Shakespeare-tragédia hősei. Az első felvonás pergő ritmusú dráma, valóságos erők állnak egymással szemközt, még van igazi konfliktus. A második felvonástól ez fokozatosan elvonttá — élet és művészet ellentétévé — válik, és a mű egyre inkább parabolikussá lesz, a felvonás végén azonban valódi tragédiába torkollik. A befejező részben már egy szinte kizárólag magánérvényű, érzelmes, melodramatikus szerelmi dráma játszódik le, mely a darab mondanivalójának didaktikus összegzésével zárul. Egyedüli érdekessége, hogy az író Együdre bízta a jövőt — Iglós és Erzsébet gyermekét —, mintegy szimbolikusan előre jelezve, hogy a továbbiakban az ő magatartását; emberségét, szelíd szeretetét érzi követésre méltónak, s fogja művei középpontjába állítani.

Mikes Lajoshoz és Kőrös Andorhoz írott leveleiből kitűnik, hogy a *Szent színpad* keletkezését követően, 1927 elején Pap Károly már újabb drámák terveivel foglalkozott, újabb színművek megírásába kezdett.⁷ Ezek a kezdemények azonban az író nehéz körülményei: nyomora, létbizonytalansága és

⁷ L. PIM Kézirattár, Mikes-hagyaték.

nem utolsósorban a figyelem és értő irányítás hiányában nem jutottak el a megvalósulásig.

„A színdarabomból nagyon keserű dráma lett, s ezért féltettem egyelőre . . . Különbén is betegségem és jövőm rettenetes bizonytalansága, ez az irtózatos homály, nem engedik fölszabadulni erőmet és gyakran zuhanok oly kétségbeesésbe, amitől hideg lesz a hátam és a szívem”⁸

— panaszolja 1927 tavaszán Mikes Lajosnak. A dráma műfaja azonban továbbra is vonzásában tartotta, és az 1930-as évek elején már azzal a kéréssel fordult Heltai Jenőhöz — a Magyar Színház akkori igazgatójához —, hogy támogassa egy színdarabja előadásának ügyét. Lehet, hogy az előadásra szánt darab még a *Szent színpad* volt, de éppúgy lehetett egy újabb színmű, esetleg töredékben maradt — Osztrovszkij, Gorkij, Móricz Zsigmond hatását és világát idéző, a pénz lelket nyomorító hatalmát példázó, szociális indulatokkal telített — parasztdrámája is. Ugyanakkor 1933 végén Heltai Jenőhöz intézett leveléből kitűnik, hogy emberi-írói helyzete ismét katasztrofális, pedig az időben már elismert írónak számít:

„. . . ne tekintse ügyemet pusztán egyetlen színdarab ügyének. Nem, ez nem egy színdarab. Mögötte sok más darab, könyv van még, ami ha nem is fog talán áldozatul esni mind a borzalmas kenyérhajszának, de nagy része kétségtelenül el fog veszni, s ami megmarad, az is meg fog csorbulni, ha Ön nem lesz segítségemre atyai pártfogásával . . . Nekem a napi betevő falatot is keservesen nehéz megkeresnem a magam lehetetlen, ügyefogyott természetével és művészi aggályaimmal, mégis darabommal nem pénzt akarok keresni, csupán az élet- és írói kedvemet szeretném megőrizni többi művem számára.”⁹

Ebben a levelében Pap Károly egy „zsidó témájú” színművéről is említést tesz, mely minden valószínűség szerint azonos a 20-as évek végén keletkezett — sokáig elveszettnek vélt — *Leviát Györggyel*. A mű kéziratban maradt ránk,¹⁰ s ezért

⁸ PAP KÁROLY—MIKES LAJOSnak, Nagykovács [1927. ápr.?] Közölve: *Mikes Lajos levelesládájából* 107. l.

⁹ PAP KÁROLY—HELTAI JENŐnek, 1933. dec. 28. — PIM Kézirattár, Heltai-hagyaték

¹⁰ L. OSZK Kézirattár.

különösképp érdekes és fontos az a korabeli sorsáról, fogadtatásáról hírt adó és egyben problematikus voltát megvilágító levél, amelyet a Hungarian Plays irodalmi és színházi ügynökség egyik képviselője 1931 nyarán Pap Károlyhoz intézett:

„Igen tisztelt Uram, tegnap kaptam levelet Dr. Paukertől¹¹ New Yorkból, melyben azt írja, hogy a Theatre Guild végképp elállt a Leviát György színrehozatalától. Bármennyire tetszik is nekik a darab, úgy vélik, nem adhatnak elő olyan darabot, melynek egyes kritikusok esetleg antiszemita tendenciákat vethetnének szemére (!).”¹²

Nem a darab művészi fogyatékoságai miatt merült fel tehát színre hozatala ellen kifogás — az író addigi legsikerültebb színpadi művéről van szó —, hanem szelleme, tendenciája miatt. Ezért kell részletesen szólnunk róla, noha — félreérthetősége folytán — érzésünk szerint is joggal maradt ki Pap Károly drámáinak 1973-ban megjelent gyűjteményes kötetéből.

A *Leviát György* külön érdekessége, hogy átélt, az író későbbi gondolkodásmódját, magatartását is befolyásoló, valóságos élményen alapul, és Pap Károly életének oly szakaszáról tudósít, melyet biográfia hiányában szinte alig ismerünk. Az első világháború idején, az olasz fronton játszódik, ahová Pap Károly 1915-ben önkéntesként került, szinte közvetlenül a gimnázium padjaiból. Főhőse — tulajdonképpen az író alteregója — fiatal, lelkes, idealista katona, a tiszték, az antiszemita őrnagy és a századparancsnok kedvence. Mindaddig, amíg egy felháborító esemény következtében — mely nyílt vallomásra készíti — ki nem derül, hogy a „nagyszerű öcskös”, a kitűnő bajtárs zsidó származású. Ettől kezdve minden megváltozik körülötte: a gyanakvás légköre veszi körül, tisztársai, sőt a közlegények is eltávolodnak tőle, majd igazságtalan vádak sorát zúdítják rá. Ebből a frappáns indításból,

¹¹ PAUKER ÖDÖN a magyarországi drámaírók társaságának New York-i képviselője, HELTAI JENŐ barátja. PAP KÁROLY valószínűleg az ő segítségével került kapcsolatba vele. — Vö: PAUKER Ö. HELTAINAK írott levelcivel — PIM Kézirattár, Heltai-hagyaték.

¹² PONGRÁCZ JÁNOSNÉ—PAP KÁROLYnak, 1931. jún. 9. — OSZK Kézirattár.

groteszk szituációból azonban nem a K. u. K. hadsereg korlátolt tisztjeinek, szellemének a leleplezése, bírálata bontakozik ki, hanem a zsidóság, a zsidónak lenni problémájával szembekeverülő Leviát György belső, lelkiismereti drámája, akinek a számára elviselhetetlen az a tudat, hogy ott, azok között, ahol egyszer már otthonra talált, indokolatlan előítéletek miatt idegenné és megvetetté váljon. Elhatározza, hogy tisztársai és a közlegények gyanakvásával, vádaskodásaival szembenézve — önmagát, egyéni érzelmeit legyőzve és ha kell, élete feláldozása árán is — bebizonyítja, hogy mint katona egyenértékű velük és érdemes barátságukra, becsülésükre. Ennyi a primér élmény, de ha a darab csak ezt adná vissza, fogalmazná meg, akkor nem volna több egy szeretetre, befogadásra, elismerésre vágyó érzékeny kamasz emberközösségért folytatott harcának és romantikus, háborús lelkesedésének a hiteles bemutatásánál. Szó szerint vehető-e azonban a *Leviát György*ből kicsendülő katonai lelkesedés, és kell-e nagyobb jelentőséget tulajdonítani neki 1928–30 tájt, a háborút elítélő novellák: a *Csuromné istenkáromlása*, a *Levelek egy asszonyhoz*, a Jézus-történetek és a *Mikáél*-ciklus írójánál? Nyilvánvalóan nem. Maga Pap Károly is így érezhette, mert azután, hogy — feltehetően 1936 és 1940 között — újból elővette és némiképp átdolgozta a darabot, e vonása változatlanul megmaradt. Azért hangsúlyozzuk ezt, mert itt is, mint a legtöbb Pap Károly mű esetében, az író a közvetlen életanyagnál fontosabbnak tartotta az általa kifejezésre jutó vagy mögötte meghúzódó eszmei mondanót. De az élmény elsődlegessége, személyes érdekeltisége és tragikus volta folytán a *Leviát György* nem lett didaktikus, vértelen tanmese, hanem modern etikai-filozófiai paraboladráma, melyben jelen vannak és kifejeződnek azok az elméletek, gondolatok és problémák, amelyek Pap Károlyt a 30-as évek elejétől foglalkoztatták, s melyek később cikkeiben, kritikáiban, vitairatában bukkannak fel. Így az asszimiláció, a „beolvadás”, a magyarság és zsidóság együttműködésének kérdései: lehetőségei és korlátai. A darab három főszereplője Leviát György,

Fekete doktor, a tábori orvos, és Breuer közlegény háromféle lehetséges mentalitást és magatartást képvisel. Leviát nyíltan vállalja származását, annak minden belső és külső nyűgével együtt, és önfeláldozó hősiességével bizonyítja, hogy így is hasznára lehet a hazának. Fekete doktor szabadulni próbál legalább a vallás kötöttségeitől, kikeresztelkedett, de lelke mélyén továbbra is gyötrődnie kell, mert érzi, hogy így sem ismerik el egyenrangúnak, és maga is megmaradt másnak, idegennek. Breuer egyszerű, szolgálai lélek, nem is törekszik arra, hogy társai megbecsüljék, magukkal egyenrangúnak tartásuk, csak meghúzódni szeretne. De mivel állandóan retteg a harctól, hogy néha kibújhasson a szolgálat alól, megvesztegetéshez folyamodik. Ösztönösen elfogadja a hallgatólagos kompromisszumot, hogy csak a pénz az, amiért a zsidót megtűrik, befogadják, és amiért baráti segítséget remélhet.

Fekete doktor és Breuer közlegény helyzetével, sorsával Pap Károly a magyarországi asszimiláció hazug, felemás voltát kívánta példázni. Eszménye az őszintébb, becsületesebb együttműködés és befogadás lehetőségét kereső leviáti magatartás, mely önmaga gyengeségeivel és környezete előítéleteivel szembenézve és azokat legyőzve vívja ki a befogadó közönség becslését. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy a hadsereg, Leviát százada ilyen értelemben a magyarság szimbóluma, sőt — arisztokrata, földbirtokos, értelmiségi tisztjeivel, paraszt közkatonáival, akikben más-más gondolatok, sérelmek, indulatok, előítéletek munkálnak — a magyar társadalom modellje. És egy kissé azé a „Közösségé” is, ahová a rabbinus család zárt világában felnőtt, magányos kisgyermek vágyott — ahol a gyerekek „vért ihatnak”, tépett ruhában járhatnak, bátor és vad játékokat játszhatnak —, és amely vágy a kamasz fiút a háború kalandjába sodorta.

A 30-as évek végén, három jelentős regény — a *Megszabadítottól a haláltól* (1932), *A nyolcadik stáció* (1934), az *Azarel* (1937) — és az *Irgalom* (1936) című kötetbe összegyűjtött kitűnő novellák megalkotása után a történelmi, politikai ese-

mények Pap Károly figyelmét ismét a dráma műfaja felé irányították, mert úgy érezte, ebben tudja leghatásosabban kifejezni aktuális közösségi mondanivalóit. A német fasizmus uralomra jutása, mohó és erőszakos terjeszkedése és egy újabb világháború veszedelme ez időben jó néhány európai író t ébresztett felelősségének tudatára, s késztetett ítélezésre vagy tiltakozásra. Ismét tartalmat kapott a romantikus „próféta-szerep” és sokan fordultak a Biblia világa és bibliai témák felé is, aktualizálva azokat, kifejtve belőlük és kifejezve általuk a koruknak szóló példázatot. Elég, ha Thomas Mannra, Werfelre, a magyar irodalomban Babits Mihályra, Sárközi Györgyre, Radnóti Miklóstra vagy Rónay Györgyre hivatkozunk. E korszakban üldözöttek, kétségbeesettek és csodavárón Pap Károly önmaga írói feladatát két biblikus drámában, a *Batséba*-ban (1939–40) és a *Mózesben* (1942–43), majd ennek bemutatóját követő nyilatkozatában fogalmazta meg.¹³ Ez utóbbiban így vall az írói magatartás lehetőségeiről:

„Minden írói munka hibáztatandó szerintem, mert eltereli az emberek figyelmét a bűnről, amit cselekszenek . . . Minden írás tehát, amely ilyen időkben mégis napvilágot lát, nem lehet más, mint a legszigorúbb ítélet a mai ember ellen.”

A *Batséba* is ennek az ítéletmondásnak a jegyében íródott. Önként adódik tehát az összehasonlítás a kor egyik legjelentősebb biblikus témájú parabola-költeményével, a *Jónás könyvével* (1938). Jónás próféta története is az ítéletmondásról szól, de a hangsúly annak vállalásán van, és nem Ninive bűnein. Babits már azzal sem áltatja magát, hogy Jónás prédikációi nyomán mindenki szívében kihajt a bűnbánat virága, de a költő tudja, hogy ha csak néhányan szállnak is magukba, akkor is szólania kell. Pap Károly hiszi, hogy nem késő, s még eredményes lehet a vezető osztály, a másokat elnyomók és kizsákmányolók bűneit ostorozni és arra figyelmeztetni, hogy ha nem változnak meg, kegyetlen büntetés vár rájuk.

A *Batséba* a szerző műfaji meghatározása szerint „drámai játék”, mi inkább drámai példázatnak neveznénk, melyben a

¹³ Újság, 1944. márc. 11. 6. 1.

bibliai történeten keresztül saját korának és szűkebb közösgének, a zsidóságnak is üzen. Abból a gondolatkörből fogant, melyből korábban *Zsidó sebek és bűnök* című vitairata és részben *Azarel* című „önéletrajzi” regénye is. Tárgya egy bibliai epizód — lényegében a Királyok II. könyve 11—12. fejezete —, mely Dávid király bűnbeesését (Uriás meggyilkoltatása és felesége, Bethsábé elcsábítása), isten büntetését, majd a bűn bocsánatát adja elő. Aktuális tanulsága az író szerint — az, hogy a zsidóságot, de az egész magyar vezető réteget is, miként Dávid király nemzetségét, a kipusztulás veszélye fenyegeti, ha nem vet számot „bűneivel”, ha nem igyekszik a mások kizsákmányolásának vétkeiktől önvizsgálattal, igazi bűnbánattal és szenvedéssel megtisztulni. Akkor még, mint Dávid királynak utódjában, van reménye az újjászületésre, és egy erkölcsösebb rend megalkotására, melyet a darab végén a próféta által megjövendölt örökös, Selomo (Salamon) — a későbbi bölcs és igazságos uralkodó — neve szimbolizál. A *Batséba* két főhőse, Dávid király és Náthán személyében kétféle erkölcsiség és mentalitás ölt testet, áll egymással szemközt. Dávid úgy hiszi, lehet alkudozni, ki lehet bújni a büntetés alól, hisz annyi érdeme mellett eltörpül egyetlen bűne. A zord és kérlelhetetlen próféta, Náthán, az Ószövetség szigorú istenének parancsait hirdeti, azét, akinek mérlegén számos erény sem tud egyetlen bűnt is ellensúlyozni. Kettejük párbeszédében Pap Károly ars poeticája, közösségével kapcsolatos magatartása fogalmazódik meg: „Emlegetted te csak egy szóval is az én érdemeimet? Nemde, csak a bűnömet emlegetted?” — kérdezi Dávid, és Náthán így válaszol: „Engem erre szólított az Úr!”

A *Batséba* kompozícióját, művészi megformáltságát tekintve alighanem a legegységesebb Pap Károly darab. A parabolikus színmű külön érdekessége, hogy benne egy önálló és jóformán érintetlen, ősi bibliai parabola is jelen van. A Náthán próféta által elmondott, népmeséinkben is felbukkanó szegény ember bárányának a példázata, mely szociális színezetet

is ad a műnek. Dávid király bűne a darabban ugyanis nemcsak az, hogy vágyai miatt áthágta az erkölcsi törvényeket, hanem az is, hogy gőgös zsarnokként visszaélt a rábízott hatalommal. Mivel azonban egyfelvonásos darabról van szó, melyben bonyolultabb eszmék ütköztetésére, erősebb lelki konfliktusra vagy mélyebb történelmi-társadalmi analízisre nem kerül sor, de nem is igen van lehetőség, a *Batséba* közelebb áll a dramatizált tanmeséhez, mint a kérdezve, gondolkodtatva tanító modern paraboladrámához. Másfelől viszont Pap Károly sokkal inkább lírikus alkat, mint sem hogy következetesen alkalmazkodni tudna a példázat intellektualizáló „műfajának” a szabályaihoz. A *Batséba* igazi értékének épp ezért ma már inkább nyelvi szépségeit és az öregedő, férfiként valójában magányos Dávid király utolsó szerelméből felizzó, néhol az *Énekek éneke* hangját, motívumait idéző líraiságot tartjuk.

A hozzá témájában oly közel álló Szomorý-darabbal, a húszas évek végén keletkezett *Sába királynőjével* — mely bár kiadásra és előadásra nem került, de szerzője több ízben is, például az 1940-es Ararát évkönyvben nyilatkozott róla¹⁴ — összehasonlítva, mégis úgy érezzük, hogy az, bár nem követi oly hűen a Bibliát, mint Pap Károly színműve, erőteljesebben tudja felidézni az ótestamentumi világ atmoszféráját. Az összevetést a témák rokonságán túl egy másik körülmény is indokolja, mégpedig a mindkét drámában főszerepet játszó uralkodó és próféta, Dávid és Salamon, illetve Náthán és Jossué, jellemének, konfliktusának bizonyos mértékű hasonlósága. S jóllehet Szomorýnál a mű mélyebb jelentése, „tanulása” burkoltabb, homályosabb, mint Pap Károlynál, azért Jossué, „a vásári bárd” monológjaiból kiolvasható a — *Batsébában* is megcsendülő — közelgő végzet előérzete és egy újfajta szellemiség és vezető-típus (a messiási) eljövételének hite és kívánalma.¹⁵

¹⁴ RÉZ PÁL: *Szomorý Dezső* Bp. Szépirodalmi, 1971. 267. l. (Arcok és vallomások)

¹⁵ I. m. 271 — 272. l.

Pap Károly a *Batséba* keletkezése idején egy kissé „az időtől függetlenül dolgozott” — ahogy a darab 1940-es első kiadásának bevezetőjében Ribáry Géza találóan megfogalmazta. Csak néhány évvel később, az egyre sűrűsödő és mind kegyetlenebb történelmi események döbrentették rá, hogy immár nem a társadalmi-nemzeti önvizsgálatra: a „bűnök” vállalására és a bűnbánat szükségességére kell figyelmeztetnie, hanem — közösséget vállalva a szenvedőkkel — a közös gyötrelmekről való szabadulás vágyát és egy új világ lehetőségének a hitét kell ébren tartania. Ennek az elkötelezettségnek, ezeknek a vágyaknak a jegyében született meg Pap Károly utolsó színpadi műve, a *Mózes*. 1944 elején, amikor — az állami színpadokról száműzött művészek színházában, a Goldmark Teremben — bemutatták, még csak kevesen értették valódi célját, érezték történelmi jelentőségét. Mégis voltak néhányan, így pl. Kunszery Gyula, aki kritikájában Pap Károly darabjának a zsidóság problémáin túlmutató, egyetemesebb szándékát és mondanivalóját is felismerte.¹⁶ Egy korabeli kritikus pedig találóan állapította meg, hogy „nem a törvényalkotó . . . Mózes áll előttünk, hanem az istenkereső és szabadságra szomjazó . . . Röviden: Mózes, az ember.”¹⁷ Pap Károly Mózese valóban líraiabb, tétovább, „emberibb”, egyszóval modernebb figura, mint ószövetségi mintája. Hamleti vagy még inkább Bánk bán-szerű jellem, aki gyötrő lelki küzdelem során — a fiúi szeretet, a házastársi szerelem és a vérségi kötelék szép és nehéz parancsai között választva — jut el a szenvedőkkel való együttérzéstől a hatalomról való lemondásig, majd az azzal való szembefordulásig. De hős is, aki vállalt feladatát —, hogy megkeresi az elrejtett, haragvó istent és kiszabadítja népét a rabságból — és a rábízott küldetést —, hogy tudatja a fáraóval a fenyegető isteni üzenetet — kész égi és földi hatalmakkal szembeszállva, akár élete feláldozása

¹⁶ KUNSZERY GYULA: *Mózes*. Pap Károly színműve a Goldmark Teremben. A mai nap, 1944. jan. 26. 4. 1.

¹⁷ A magyar zsidók lapja, 1944. jan. 13. 9. 1.

arán is teljesíteni. Míg Babits Jónás prófétája oly esendő, mint bármely földönjáró ember, Pap Károly Náthánját és Mózesét, bár az író vallotta erkölcsiség és magatartás példázatai is, varázserő övezi, hitük, bátorságuk, morális szilárdságuk természetfeletti, egy kissé mindig a mítosz szférájában léteznek, ezért is nem válnak sohasem groteszkké. Tulajdonképpen nem csupán egy lehetséges ember-eszménynek, de egy szinte vallásos hittel áhított isten-embernek a megtestesítői is.

A dráma igazi jelentősége ezúttal nem ennek a hőstípusnak szuggesztív: költői és jórészt lélektanilag is hiteles megjelenítésében, hanem az írónak a kor valódi ellentétével és a fasiszta diktatúrák lényegi vonásaival kapcsolatos felismeréseiben, illetve ezeknek — példázat formájában való — bemutatásában rejlik.

Pap Károly egyéni tragédiája, hogy mire eljut idáig, már egyre elszigeteltebb, egyre kevesebbekhez szólhat, és a környező világ is egyre kevésbé látszik alkalmasnak felismerési befogadására. Légüres térben fuldoklik, s ezért siklik át az irracionális, a romantika síkjára és emelkedik egyben a poézis szintjére műve. A *Mózes* befejező sorai a szabadulás és az elnyomottak közös erejével felépítendő jobb, igazságosabb világ képét villantják fel, ahol nem lesz „sem úr, sem szolga, sem gazdag, sem szegény. Csak egyetlenegy törvény és egyetlenegy templom: az egyenlőség, a szabadság parancsolata.”

A dramaturgiai elvek szerint a *Mózes* nem hibátlan mű. Erre már a kortárs kritikusok közül azok is rámutattak, akik felismerték jelentőségét és méltányolták költői szépségeit. A darab egy epikus jellegű, szimbolikus-parabolikus előjátékkal kezdődik, amely lényegében Mózes születésének a *Bibliából* ismert történetét adja elő dramatizálva és aktualizálva. Az előjáték azzal végződik, hogy hírül hozzák, a vízre kitett csecsemőt a fáraó meddő felesége fürdőzés közben megtalálta, és mint gyermekét magához vette. Az első felvonás kezdetén Mózes már több mint harmincéves, a fáraó leendő örököse. A héber rabszolgáknak a palotáig felhangzó jajgatása, majd egy véletlen találkozás igazi anyjával azonban felkavarják lelki

nyugalmát. S attól kezdve, hogy feltárul származásának titka, a felvonás vége és a második felvonás eleje az ő vívódásainak, lelki küzdelmének a drámája, melyben az író ars poeticája is kifejeződik. A harmadik rész kezdetén már száműzöttként a nomád midiániták földjén, új családja körében él pásztori boldogságban és szabadságban. De kiszakítja magát közülük is, mint korábban a fáraó udvarából, hogy testvéreinek és népének tett ígéretét beváltsa: megkeresse őseik istenét és elhozza számukra a szabadulás ígéretét. A félelmes és haragvó istennel folytatott expresszív párbeszéde és viaskodása azonban a mítosz, az irracionális síkjára tereli az író által meglehetősen szabadon kezelt, addig jórészt a realitás közelében tartott bibliai történetet, és nehezen illeszkedik az egész mű parabolikus-szimbolikus, de épp ezért jobbára földközeli világához. Pap Károly a — *Batséba* példázatában társadalmi-szociális érvénnyel kifejezésre jutó — bűn és büntetés problémáját itt a reformkor költőinek romantikus-vallásos nemzeti történelemszemléletét és frazeológiáját idézve — (Vörösmarty: *Szózat*; Kölcsey: *Himnusz, Zrínyi második éneke*) — szólaltatja meg.

A darab e részletének vizsgálata kapcsán említést kell tennünk a Mózes-dráma egy eddig ismeretlen, az író kéziratos hagyatékából előkerült változatáról.¹⁸ Azt, hogy önálló műről van szó, teljes bizonyossággal csak két ízben kiadott dráma — Pap Károlyné közlése szerint elveszett — autográf kéziratával való összehasonlítás után állíthatnánk. Az általunk ismert kézirat egyes részei ugyanis szinte szó szerint megegyeznek a kiadott darab harmadik felvonásával, más részei viszont lényegesen eltérnek attól. Így feltehető az is, hogy csupán annak egy korábbi megfogalmazása, melyet azután — a színpadi hatás fokozása érdekében — esetleg maga a szerző vagy az előadás rendezője megrövidítettek.

Ebben a változatban nagyobb szerepet kap a teremtő és a világ teremtésének ősi mítosza, másrészt Pap Károly kevésbé tér el a bibliai Mózes történetétől, s jóllehet monológok, jósla-

¹⁸ PAP KÁROLY *Mózes-drámája* [1943] — OSzK Kézirattár

tok, látomások formájában, de útjának hosszabb szakaszát is vetíti elénk. A variáns ugyanúgy kezdődik, mint a kiadott darab harmadik felvonása. De a midiániták körében érzett pásztori boldogság leírása itt már részletezőbb, hisz az egy olyan, szinte ősközösségi — szabad, békés, kizsákmányolásmentes — életmódból következik, melyhez Pap Károly szerint — ahogy ezt tanulmányában kifejtette¹⁹ —, a zsidóságnak és az emberiségnek is vissza kellene térnie. A valóban lényeges eltérés azonban Mózes és isten párbeszédétől kezdődik. Az 1973-as kiadásban szereplő változat szerint isten megkegyelmez a kizsákmányolás és harácsolás bűnei miatt örök rabságra és pusztulásra kárhoztatott népnek, majd vezetését Mózesre bízta. A kéziratban fennmaradt műben már a jövőről is beszél, arról, ami az exodus, az Egyiptomból való kivonulás után fog történni; a csodás menekülésről a Vörös-tengeren át, a szövetség megújításáról a Sinai hegyén, a törvényekről, majd a Mózes halála utáni időkben népe külön hivatásáról. A történet ettől kezdve költői-filozófiai parabolába hajlik át. Pap Károly ugyanis ezekben az isteni jövendölésekben vall az áhított új világról és társadalomról:

„Kinyilatkoztatom az én törvényeimet . . . Én bűnné teszem . . . az erőszakot, a hatalmaskodást, bűnné a föld és drágaságok harácsolását — még nagyobb bűnné a rabtartást, az elesettek kizsárolását, a jövevények és bujdosók, az idegenek kifosztását. És legfőbb bűnné a meghajlást a hatalmasok, a bálványok és a gazdagok előtt . . . Ezért is eltörlök minden különbséget és egyenlővé teszem szímem és törvényeim előtt mind az embereket; birtokban és tisztességben, életben és halálban egyformán egyenlővé mindörökre.” Itt fejt ki sajátos, egyéni elképzeléseit is a zsidóság történelmi hivatásáról: „hirdetniök kell az én törvényeimet. De ha csak hirdetik és nem cselekszik is, én újra és újra kitépem őket a földből, amelyet adok nekik: és haragomban széjjelkorbácsolom őket a világ minden tájékára. És gyűlöletessé lesznek a népek között, még a jó miatt is, amit cselekszenek — hát még a rossz miatt. És nyögni fognak a népek között, míg meg nem törik az ő kemény szívük és meg nem emlékeznek rólam és az én törvényeimről: Hogy ne csak hirdessék, hanem cselekedjék is azokat, minden népek között előljárva az én utamon: halálra is kész tusakodással . . . Óh

¹⁹ PAP KÁROLY: *Zsidó sebek és bűnök*. Vitairat. Bp. Kosmos, 1935.

uram, meddig tartson az ő tusakodásuk teveled, önmagukkal és az egész világgal? — kérdezi Mózes —, míg nem betelik rajtuk minden irgalmam és minden haragom egyaránt, és rajtuk keresztül minden népeken az egész földön. Mert rajtuk keresztül bocsátom ki minden nép bűneire az én haragomat, és . . . minden nép bűnbánatára az én irgalmamat . . . mígcsak el nem múlik bennök minden haragom és mígcsak meg nem marad bennük minden irgalmam, hogy áldássá legyen minden népeken egyaránt. Akkor feloldom velük az én szövetségemet, mert a szövetség, amit velük kötöttem, az egész világ szövetségévé leszen. És a törvény, amit nekik adtam, az egész törvényévé.”

Pap Károly ez időben már nem egy nép, osztály vagy felekezet, hanem az emberiség írójának, képviselőjének érezte magát, és annak jobb jövőjét, boldogulását kívánta elősegíteni. Bűnös a kor, a világ, de nincs külön zsidó bűn, „saját bűneink mindig egyenlők a világ bűneivel” — vallotta már 1935-ben megjelent tanulmányában is.²⁰ A 40-es évek elejétől pedig számára a zsidóság már az emberiség szimbóluma, melynek történelme, sorsa és elképzelt jövője az emberiség múltját és lehetőségeit példázza. A *Mózes*-dráma eddig ismeretlen változatában Pap Károly, a költő szólal meg elsősorban; s ezért jóslatait, látomását egy új, kizsákmányolásmentes világról a költészet oldaláról, saját nyelvén kell megközelítenünk és értelmeznünk.

Visszatérve az eredeti darabhoz; utolsó felvonásával az író ismét a valóság világához közelít. A bibliai történetben szereplő csodás eseményeket is úgy szövi bele itt a dráma szövetébe, hogy azok már-már realitásként hatnak. De ami lényegesebb, ebben a részben — az „áltörténeti parabola” analógiás lehetőségével élve — az új fáraó uralmának bemutatásával meglehetősen pontos analízisét adja egy fasiszta típusú diktatúrának. Az Egyiptomba visszatérő Mózes sem a csapásokkal fenyegető isten küldötte itt elsősorban, hanem meggyőződésétől, megbízatásának teljesítésétől el nem tántorítható hős. A fáraó testőreinek kínzását csodával határos módon elviselő bátorsága ijedelmet, zavart kelt, majd forrongást támaszt az egyiptomi szolgák, elnyomottak körében és eköz-

²⁰ Uo. 86. 1.

ben a hatalmat gyakorlók diktatúrájának belső gyengeségei is feltárulnak, hazug ideológiai alapja is lelepleződik.

Az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy akár a *Batséba*, a *Mózes* sem szabályos dráma. Egyértelműen parabola-drámának sem tarthatjuk, mert az író a darabban sem a témában rejelő erkölcsi-filozófiai példázatot, sem a történelmi-társadalmi analógiákat nem bontja ki, illetve nem viszi végig következetesen. Inkább — ahogy korabeli kritikusan látták — „különálló dramatizált képek sora, drámai lüktetésű éposz, lírai betétekkel”. Részben a bibliai történet epikus jellegéből, de még inkább Pap Károly alkatából következően. Mint legtöbb műve, a *Mózes* is át van szöve filozofikus és szubjektív motívumokkal: emberi-írói hitvallással, vágyakkal, reményekkel, melyek jellegzetes „műfaját”, a parabolát, pontosabban a parabolaformát is fellazítják, vagy teljesen kizárják, megszüntetik. S bár Pap Károlynak a *Mózes*ben nem sikerült az epikus-szimbolikus előjátékot, a művészi elkötelezettség lírai példázatát, a vallásos-utópisztikus eszmei mondanivalót és a történelmi parabolát egységes, szigorú kompozíciójú drámává ötvöznie, a mű részletszépségei, költőisége, mondanivalójának jelentősége és nemessége kárpótolnak ezért. Németh László ez utóbbi vonásai miatt nevezte a *Mózes*t — egyik Pap Károlynéhoz intézett levelében — remekműnek.

„Bizonyára az utolsó évek termése már — írja —, hangjában, fájaldalmában és reményeiben azoknak a vívódásait érezni. Egyszer vagy kétszer találkoztam vele abban az időben s ráismerek, de itt költészetté nemesedve, kristályosan szól, ami beszélgetés közben zilálnak, majdnem rögeszmeként hatott.”²¹

E tanulmányt némiképp vitának is szántuk azokkal a kritikusokkal, akik — a színművek gyűjteményes kötetének megjelenése kapcsán — Pap Károly drámáit a romantika tájaira „számúzték”. S azt is dokumentálni kívántuk, hogy ezek a parabolikus-szimbolikus és ugyanakkor expresszív

²¹ NÉMETH LÁSZLÓ—PAP KÁROLYNÉNAK, 1953. XII. 7. Közölve: *Magvető Almanach* 1966. 3. sz. 164. 1.

darabok átmenetet képeznek a romantikus, a realista és az expresszionista dráma között. S ez utóbbinak célja, mondani-valójának jellege, tendenciája, szubjektív líraisága, gyakori példázatossága és néhány formai jegye — elvont, személytelen figurái, a valódi konfliktus hiánya, illetve a formális, teátrális konfliktus — többé-kevésbé a Pap Károly-színművek majd mindegyikében felfedezhetők.

A valódi konfliktus hiányánál még jellegzetesebb sajátossága e daraboknak, hogy az író a választott témákban rejlő igazi konfliktusok lehetőségét kihagyja, a problémákat erkölcsi síkra tereli, vagy a megoldásban oldja fel, illetve kerüli meg a konfliktust. A drámaíró Pap Károlyt nem az ember és a világ küzdelme foglalkoztatta elsősorban, hanem az ember megváltoztatásának, „megváltásának” a kérdése. A *Szent színpad* végső tanulsága, hogy a világ változtathatatlan, *A Batsébáé* és a *Mózesé* pedig az, hogy ahhoz, hogy megváltozzék, előbb az embernek kell átalakulnia. A nyílt konfliktus elkerülésének Pap Károlynál mély, világszemléleti okai vannak. Az I. világháború és a proletárforradalmak bukása után egy egész nemzedék éli át a lázadás hiábavalóságának, értelmetlenségének és a feleslegesen kiontott vér miatti büntudatnak az élményét. Ez időszak expresszionista drámaírói az ember erkölcsi megújulását sürgetik és az emberiség jelszavát tűzik zászlajukra. Pap Károlynál az egyetemes büntudat „zsidó büntudattá” mélyül és konkretizálódik, részben annak a hazug ideológiának a hatásaként, amely az 1918–19-es magyar forradalmak és bukásuk következményeiért jórészt a zsidóságot tette felelőssé. Aki pedig bűnösnek érzi magát, annak általában le kell mondania a harcról és a lázadásról — „az ember csak önmagát válthatja meg”, ez a 20-as, 30-as évek expresszionista drámájának konklúziója —, ezért tereli az író erkölcsi síkra a konfliktust. De Pap Károly nemcsak mások bűnösségéről, vezeklésének szükségességéről prédikál, nála a problémának személyes érvénye is van. Ezért oly lírával telítettek, s belső küzdelemről árulkodók a darabjai. S mint láttuk ez a líraiság tölti meg

élettel vagy lazítja fel némelykor a parabolaforma kereteit is. A személyes érdekeltségnek másik következménye, hogy akit bűntudat gyötör, nem ítélkezhet mások felett sem teljes biztonsággal és következetességgel. Ez a forrása a Pap Károly-i „irgalomnak”, melyről egyik legszebb novellája vall megrendítően. Ezért nem viszi végig sokszor a konfliktust, vagy kerül meg a megoldással, nemcsak a drámákban, de pl. regényeiben is. A konfliktus feloldásának oka viszont a színművek befejező részében többnyire az, hogy az író nem elpusztítani, hanem „megváltani” akarja az embert, s ez nem lehetséges megbocsátás nélkül.

•

FEJES ENDRE, A ROZSDATEMETŐ ÍRÓJA

KÉTFÉLE DEZILLÚZIÓ

Fejes Endre művészetét bizonyára a dezillúzió szülte: a forradalomnak, a szocializmusnak meghamisításával, szektás-dogmatikus eltorzításával szembeni kiábrándulás, amit felerősített a sematikus irodalommal, vagy még inkább a sematizmus irodalmi követelményeivel való szembefordulás. Az ötvenes évek elejének idealizáló, heroizáló tendenciái azonban csak az egyik oldalát jelentik mindannak, amivel Fejes Endre szakítani szándékozott írói eszmélésekor, az ötvenes évek derekán. Ekkorra már az irodalmi élet egésze is túllépett a „lakkozás” időszakán, az igény már nem a harc és a munka rettenthetetlen hőseinek ábrázolása felé fordult, hanem középszerű emberek morális küzdelmeinek, vívódásainak megrajzolása felé. S amennyire hamisnak találhatta Fejes az előző periódus hősi pátoszát, épp annyira taszíthatta ötvenhárom után bekövetkező reakciójának kisszerűsége, hőstelensége.

E kettős kiábrándulásból jöhetett azután létre a dezillúzió első változata, amelynek a novellákban lehetünk tanúi. E novellákat méltán nevezték a *Rozsdatemető* felől visszapillantó kritikák romantikusoknak, ha a romantika alatt a valóság szürkeségével, költőietlenségével szemben gyógyírt kereső lélek állapotát értjük általában. Ennek a keresésnek a modellje már a múlt századi, a kapitalizmus prózájával szembeforduló romantikában is a különc alakja volt, a különcé, aki nem hajlandó — nem tud — beilleszkedni a társadalom „normális” rendjébe, de nem lévén lehetősége a világ megváltoztatására, szembenállása értelmetlen kalandokban, céltalan tettekben — gyilkosságokban, párbajokban és öngyilkosságokban — nyilvánul meg. Fejes novelláiban szemlátomást keresi ezeknek a nagy-

szabású figuráknak a párjait, ő is különcöket választ írásainak hőseiül, olyan embereket, akik *lényegesen* különböznek környezetüktől. S ez a lényeges különbség, a környezettől való különbözőség kritériuma az elvagyódás, a kiemelkedés vágya, azaz az álmodás képessége. A leghíresebb és egyben a legjellegzetesebb novella — Fejes több kötetének címadó darabja —, *A hazudós* legtisztább megfogalmazása ennek az igyekezetnek: itt szinte teljesen lemeztelenítve ütközik meg az álmok világa a valóság prózájával. A hazudós abszolút egyvonású figura, egyetlen tulajdonságát láttatja az író: az ábrándozásra, a mesélésre való képességét. Meséi azonban hangsúlyozottan banálisak, semmitmondóak; annyira „szabvány” álmok, hogy azokból sem lehet semmi közelebbire következtetnünk kitalálójuk egyéniségét illetően. Ezek a mesék nem egyebek, mint a mesélés jelképei, önálló jelentésük, funkciójuk egyáltalán nincsen, egyetlen szerepük, hogy a hős mesélő-álmodó képességét megmutassák. Így persze maga a hazudós is pusztá jelképpé üresedik, a valóságosnál magasabbrendűnek mutatott álmodó lét szimbólumává. S vele szemben a józan realitást képviselő lány is hasonlóan egyvonású, banális, jellegtelen: „Bodorított, gesztenyeszín haja, nagy csodálkozó szeme, apró egérfogai, csipkelődő nyelve” volt — ennyit tudunk meg róla, a hazudós győztes vetélytársának pedig mindössze „jól szabott télikabátjáról” értesülünk.

Hasonló eljárással sokszor találkozunk Fejes korai írásai közt. Figuráit általában a legköznapiabb jelzőkkel írja le, így azok többnyire egy-egy magatartás legáltalánosabb vonásait hordozzák. Ütközeteik így szükségképpen életfelfogások, életvitelek ütközései, amelyek kimenetele minduntalan az, hogy a hétköznapi, a szürkeség legyőzi, felőrli az álmokat, miközben az író egy-egy mondattal egy-egy motívummal azért újra s újra hitet tesz az álmok magasabbrendűsége mellett. Ismét csak *A hazudós* a tipikus példa: a bodros hajú lány elhagyja a hazudóst, de kisfiának az ő meséjét mondja vigasztalásul. Ebben a vonatkozásban joggal nevezi ezeket az írásokat Gyurkó László „tétel-novelláknak”.

Van azonban a tételesség mellett még egy sajátos vonása írónk e korai műveinek: az atmoszféra. Fejes ritkán elégszik meg a személytelen, harmadik személyű beszélő szerepével, a történet mellé gyakran megírja az elbeszélés situációját is. Szeret első személyben mesélni, hőseit belülről láttatni, de gyakran odarajzolja másik énjét is, a mindent befogadó, passzívan meghallgató író alakját. Az *Élő Klárá*ban közvetlenül a főszereplő elbeszélésébe illeszti bele a situációt, anélkül, hogy egy pillanatra is kívülről láttatná a kerthelyiséget, ahol a vallo-más folyik. A *Mocorgó*ban az első személyben elmondott írói szöveg keretbe foglalja Mocorgó elbeszélését. De a legjobb ebben a vonatkozásban is *A hazudós*, ahol a többes szám első személyű elbeszélés teremti meg azt a közeget, pontosabban azt a közösséget, a tér, a kamasz-világ közösségét, amelyben a hazudós alakja egyszerű különből legendássá, szimbolikussá tud növekedni. S mindig ez a közösség, ennek emléke vagy vágya jelenik meg Fejes írásaiban, mindig ez teremti meg azt a légkört, amelynek nyomán történeteinek szociológiai és esztétikai elhelyezése lehetővé válik. Ennek az atmoszférának külső összetevői: a tér, a kocsmá, a gyár; belső összetevői: a vágyódások a szerelemre, családra, boldogságra. Legfontosabb meghatározója azonban a kettőt, a színhelyet és a hős belső világát összekapcsoló közeg, az a közösség, amelyben ezek a történetek lejátsszódnak.

A helyszín szerint akár a proletariátushoz is tartozhatnának ezek az embercsoportok, a célok, az ábrándok elvontsága, klisé-jellege viszont inkább a kispolgárságra utal, mégpedig a mindinkább lecsúszó, társadalmi talaját elvesztő kispolgárságra. Az atmoszférának fontos összetevője a létbizonytalanság, a kiszolgáltatottság érzése. A helyszín egyébként földrajzilag is, szociológiailag is átmenetet képez: a nyolcadik kerület, amely egykor külváros volt, a város szélén helyezkedett el, már évtizedek óta szinte belvárosnak számít, legalábbis főútvonalai mentén. Mellékutcait azonban a szobakonyhás lakásokkal telezsúfolt bérkaszárnnyák jellemzik. Kiskereskedők, kisiparosok, kishivatalnokok és cigányzenészek hazája is ez, a nagyipari pro-

letariátus és a gyökértelen lumpen elemek mellett. S innen van az is, hogy a romantikus nosztalgia, elvágódás, amely a társadalmi környezet átmenetiségéből, bizonytalanságából származik, megvalósulásának konkrét formáját, az álmok tartalmát, a célokat, az eszméket és eszményeket nem közvetlenül a régi és igazi romantikából meríti, hanem annak „alászállásából”: a ponyvából, a tömegigényeket kielégítő művészetpótlékból. E művészetpótlék Fejes hősei számára a valóságot is pótolja, mindazt, amiből társadalmi gyökértelenségük folytán kiszorultak: a történelem szintjén való emberi létet. Sajátos paradoxon jön így létre. A szürkeségből, az egyformaságból kiemelkedni vágyó embert ebben az álomvilágban csak valamivel tarkább, szivárványosabb egyformaság, klisészerűség várja.

A korabeli kritikának az a része, amely pozitívan fogadta a *Rozsdatemetőt*, alapvető fordulatot látott a regényben a korábbi novellákhoz képest, mintegy a romantikus látástól ugyanannak a problémának realista megközelítése felé. A regény számos vonása indokolta ezt a vélekedést. A mozaikokból itt a Hábetler-féle lét egész történelme bontakozik ki: a gyökértelenség szociológiája áll össze.

Igaz, a *Rozsdatemető* szűkszavú az összefüggések érzékeltetésénél, és bőbeszédű a történelmi szempontból teljesen mellékes részletekben (innen a mozaikszerűség), kompozíciója mégis alkalmas arra, hogy az olvasó megtalálja az egyes motívumok között az oksági kapcsolatokat. Így válik egyszerre érzékelhetővé a valóságos folyamat és az a töredezettség, ahogyan ezt a folyamatot a regény szereplői átélik. S ebből a kettős látásból táplálkozik a realista fordulat legfontosabb vonása: a regényben kritikával ábrázolódik az a világ, amelyből a novellákban éppen a viszonylag pozitívabbat, az elvágódást, az emberibb élet felé való pislákoló vágyakat mutatta meg az író. Az teszi lehetővé ezt a kritikus látást, hogy a hazudósnak és nosztalgikus társainak regénybeli megfelelője, a hábetlerséggel, a vegetálással szembeforduló, kitörni vágyó Hábetler Jani nem ködképeket kerget, hanem éppen a *társadalom*, a tör-

ténelem felé szeretne kitörni a hábetlerék szűkös világából. Elégedetlensége nem vezetődik le az életpótlékok hajszolásában, hanem mindvégig belső feszültségként él benne, s legfeljebb mint periodikus indulatkitörés jelentkezik a felszínen. Hábetler Jani ugyanis a maga és családja életét azokkal a lehetőségekkel veti össze, amelyeket a szocializmus nyújtott az egykori elnyomottaknak.

Igaz, valóban vitatható az a társadalmi és történelmi kép, amelyet Fejes Endre a *Rozsdatemető*ben megrajzol, de vitathatatlannul társadalmi és történelmi kép. Míg a novellákban a helyszín és az idő legfeljebb a nosztalgia, az általános emberinek ábrázolt elvágódás árnyalására, a hangulat egyénítésére szolgál, addig a regényben a tér és az idő történelmileg konkrét. A legtöbb novellában egyáltalán nem derül ki, hogy milyen társadalmi rendszerben játszódik (hisz a hazudós ábrándjait ez nem befolyásolhatja); a *Mocorgó* cselekménye ugyan nagyonis konkrétan meghatározott időben játszódik, de a történelem csak a felszín eseményeivel szerepel, amely események elzúgnak a főszereplő feje felett, aki mit sem ért az egészről, csak sodródik a vak erők között, számára a társadalom minden változatában — legyen béke vagy háború, fasizmus vagy szocializmus — csak veszélyeket rejteget. A *Rozsdatemető*ben viszont éppen a történelem, méghozzá a történelmi folyamat lényege, a kapitalizmus és szocializmus váltása a főszereplő, pontosabban a lét és tudat egyenlőtlen fejlődése a váltás idején. Itt a lefojtott, szürkességbe süppedt lét és a magasabb rendű vágyak konfliktusa mint a nagyobb lehetőségeket nyújtó lét és az elmaradott, e lehetőségekkel élni nem tudó tudat ütközete jelenik meg. Az ábrázolt világ struktúrája tehát gyökeresen megváltozik a novellákhoz képest: míg az utóbbiakban a tudat emelkedik a lét fölé, addig a regényben a lét előzi meg a tudatot, a társadalmi lét nyújt olyan perspektívákat, amelyeket az egyén, akinek tudata alkalmazkodott a korábbi perspektívátlan léthez, követni nem tud. A világgépnek ez az alapvető megváltozása alakítja át az elvágódás, a kitörés vágyjellegét is. A részint előregyártott elemekből építkező vágyakat éppen

a kisszerűség, a sematikus életvitel, a berozsdásodottság elleni tiltakozás váltja fel.

A *Rozsdatemető* tehát alapvetően más változatát adja a személyi kultusz, a dogmatizmus időszaka utáni dezillúciónak, mint a novellák: lényegét tekintve a romantikus kiábrándulás, menekülés helyébe itt a társadalmi folyamatokat elemezni, feltárni kész vizsgálódás lép. Ez is dezillúzió a megelőző irodalmi periódus idealizált és heroizált munkásábrázolásához képest, de termékeny dezillúzió, amely elvezethetett volna a valóság valóban realista ábrázolásához, feltárásához. A *Rozsdatemető* ugyanis csak a dezillúzióon belül jelzi a realiztikusabb lehetőségeket, de nem emelkedik a dezillúzió fölé, nem jut el olyan nézőpontra, ahonnan a szocializmussal együtt megjelenő életformabeli problémák igazán áttekinthetők volnának. Itt is több a megelőző időszak hamis, illuzórikus munkásábrázolásának, társadalomábrázolásának tagadása, mint a valóság feltárása.

A korabeli kritikának az a része, amely realista fordulatot látott e regényben, helyesen látta ugyan az irányát, de általában eltúlozta az eredményeit. A kompozíció említett mozaikszerűsége ugyan valóban alkalmas volt arra, hogy egyszerre mutassa meg a nagy történelmi folyamatot és annak a regény szereplőinek tudatában való töredezett megjelenését. Ugyanakkor a mozaikszerűség lehetetlenné teszi a lényegi totalitást, ahogyan Hermann István rámutatott: a rozsdásodás folyamatának ábrázolását. A mozaik kockáiban benne rejlenek az okok, csak nincsenek belőle kifejtve. Így mindenki olyan oksági láncolatot épít a regény motívumaiból, amelyet éppen kíván. Jogosan érte bírálat a regényt azért, mert szereplői (Pék Mária és Hábetler Jani kivételével) csak külsőségeikben különböznek egymástól, az eltérések a rozsdalét véletlenszerű változatai, amelyek nem hordoznak önmagukon túli értelmet, jelentést. A cselekmény egyes mozzanatai ugyancsak véletlenszerű események, amelyek egymáshoz képest nem jelentenek fejlődést, változást, s ha elfogadnánk is, hogy létezik a társadalomban változatlanság, állóvíz, akkor sem mondhatnánk, hogy ezek

az események gazdagítják e világról való tudásunkat. Igaz, a sztereotip (alkalmankint szinte beszélő nevekkel jellemzett) szereplők s az ugyancsak sztereotip események érzékeltetik a változatlanságot, a mozdulatlanságot, de nem boncolják fel azt, nem mutatják be összetevőit.

Az, hogy Fejes itt konkrét történelmi periódushoz, konkrét társadalmi körülményekhez köti a mozdulatlanságot, valóban egy lépés a realista ábrázolás felé, de csak az első lépés, pontosabban a fordulat lépése, amely azonban csak annyit ér, amennyire az író azután tovább megy ezen az úton. A *Rozsdatemető* megállt e fordulat lépésénél: az író tekintetét a társadalmi valóság felé fordította, de a vizsgálódó tekintet megállt a valóság felszínénél, nem hatolt be tárgyának belsejébe, nem világította át azt. A regénynek ez a kétarcúsága okozhatta, hogy a modern realizmust óhajtó kritika általában érdemén felül méltatta, míg a legkülönbébb konzervativizmusok egyaránt ugyancsak érdemtelen elutasítással fogadták. A kritika egy része megvalósultnak látta benne a maga társadalmi képét, amely ugyanúgy az elherdáltnak érzett forradalom fölötti kiábrándulásból született, mint Fejes írói világképe, másrészt megvalósultnak érezte benne a maga esztétikai eszményeit, elképzeléseit is, a modernista eszközök realista célokra való felhasználását. A kritika másik része csak a hiányokat látta meg Fejes művében, csak a társadalmi-történelmi kép hézagait, töredezettségét, a sztereotip epizódok komponálatlan halmazát.

Tulajdonképpen ennek az ütközetnek volt az eredménye az a ritka széles kritikai visszhang, amelynek köszönhető, hogy Fejes Endre máig mint a *Rozsdatemető* írója, mint egykönnyves író él a köztudatban. A regény sajátos kettőssége révén tulajdonképpen kivétel Fejes pályáján, s éppen e kivétel volta indokolja, hogy jobban fémmjelzi íróját, mint annak összes többi műve.

A mottó

A realizmus felé tett lépés utáni megtorpanás nemcsak a *Rozsdatemető*n belül következik be, hanem az életpályán is.

Ahogy a regény nem bontja ki, amit alapvetően társadalmivá váló szemlélete ígér, ugyanúgy nem folytatódik Fejes későbbi írói útján a realista törekvés, hanem írónk visszatér a novellák érzelmesebb, hangulatibb írásmódjához.

A *Jó estét nyár, jó estét szerelem* már ismét a líra felerősödését hozza. A sötétkék ruhás fiú történetében újra a kiszolgáltatott kisember tehetetlen kétségbeesését látjuk. Fejes egyébként itt is akkor — a hatvanas évek végén — aktuális társadalmi problémát ragad meg regénye cselekményének díszleteként. Ahogy a hatvanas évek elején az elmaradott kispolgári tudatról lepattanó társadalmi lehetőségek jelentettek közéleti izgalmat, úgy a hatvanas évek végén demoralizáló tényezőként a nagypolgári luxus jelent meg. Ezúttal ez lesz a mélyből kitörni, feltörni vágyó lélek célképzeteinek forrása. Mondanunk sem kell, hogy ez még mindig valóságosabb, társadalmibb eredetű sikerpótlék, mint a hazudós ábrándjai, de aligha kétséges az, hogy a *Rozsdatemető*höz képest, a valóságos társadalmi perspektívák felé törekvő vágyak ábrázolásához képest visszalépés a hamis ábrándok kergetése, sőt eszményítése irányába.

A sötétkék ruhás fiú a maga módján kivételes képességeit, ambícióját, akaraterejét és szívósságát nem akarja a társadalmi lét szintjén kamatoztatni. Azzal az energiával, amelyet szélhámosságaiba fektet, valóságos társadalmi sikereket is elérhetne, s valóságosan juthatna el ugyanoda, ahová szélhámosság útján csak virtuálisan jut el. Csakhogy éppen ezt, a normális társadalmi felemelkedés, a beilleszkedés útját nem kívánja, nem tudja járni. Igaz, amikor a párttitkár felteszi a kérdést, hogy miért nem használja fel képességeit továbbtanulásra, meglehetősen lapos, szabványos választ ad, mi lehet úgy belőle? — mondja — legfeljebb egy „szar magyar” mérnök. A figura önjellemzése azonban ezúttal nem meríti ki a jellem lényegesen bonyolultabb belső problémáit. A cím operett-lírája, a sötétkék ruhás fiú számos érzelmi megnyilvánulása mutatja, hogy itt nem korunk Julien Soreljéről vagy Raszkolnyikovjáról van szó. Lelki sérüléssé fejlődik nála a gyökértelenség, a magány, az embertelen életkörülmények. Tetteinek kettős

rugója van: az egyik a kapcsolatteremtés vágya, s ebben a vonatkozásban nem a fényűző életért játssza a görög diplomata szerepét. A csúnya, szerencsétlen lánnyal, Veronikával való kapcsolata mutatja, hogy milyen fontos itt az örömszerzés motívuma. De az első, az ötletadó kapcsolat sem több, mint kísérlet egy emberi viszonyra. Ugyanekkor azonban szemben találja magát a lány szüleinek kispolgári képmutatásával, a meleg családi otthonban rejtőző haszonleséssel, azzal, hogy az emberi kapcsolat, a szerelem, a kedvesség, a sérült léleknek nyújtott vigasz csupán csalétek anyagi előnyök reményében. Itt érik meg a szélhámoskodások második indítéka, a fent levők, meg egyáltalán a látszólag harmonikusan élők provokálása. Ebben a vonatkozásban az anarchisztikus lázadás eszköze a szélhámosság, az „előkelőségek” kigúnyolása — kesztyűdobás a társadalomnak.

Valóságos társadalmi kérdések, valóban megoldatlan problémák húzódnak meg e regény háttérében is. Valóban kialakulatlan még társadalmunkban az az életmodell, amely a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből, a legkülönbözőbb szintekről induló emberek számára egyaránt lehetővé tenné a fejlődés dinamizmusába való bekapcsolódást. Nemegetsz torzán megy végbe ez a bekapcsolódás. A regény hőséhez hasonlóan mélyről indulók nemegetsz valóban csak a fejlődés külsőségeivel, külsődleges kísérőivel találkoznak, nem látják, hogy részesei ennek a fejlődésnek — ezért lázadnak ellene. A *Jó estét nyár, jó estét szerelem* döntően épp ezen a ponton visszalépés a *Rozsdametűhöz* képest. A sötétkék ruhás fiú éppen az ellen lázad, aminek a nevében lázad Hábetler Jani, s éppen azok nevében, akik ellen Jani indulatai szólnak. Hábetler Jani a szocializmus felé szeretne kitörni, a szocializmushoz szeretné vegetáló családtagjait is eljuttatni, a sötétkék ruhás fiú viszont éppen a szocializmusban nem látja a maga lehetőségeit. Egyszerűen visszautasítja a szocialista társadalom által nyújtott felemelkedési lehetőségeket.

Az itt rejlő problémát a hatvanas években irodalmunk néhány jelentős műve vetette fel — igaz, közvetettedben, más

társadalmi közegben, illetve más művészeti szférában. A parasztság körében játszódnó néhány mű konkrétan foglalkozott azzal a szocializmus iránti bizalmatlansággal, amely elsősorban a személyi kultusz hibáiban gyökerezett, másrészt — főként Illyés Gyula drámáiban — a hatalom és erkölcs örök ütközete-ként vetődött fel lényegében immár elvont parabolisztikus formában ugyanez a valóságos gond. A munkásosztály körében játszódnó alkotásokban nem fogalmazódott meg jelentős színvonalon ez a kérdés, holott a munkásság belső problémáinak ábrázolása elsőrendű feladata kellene legyen irodalmunknak, hisz mint a szocializmus építésének vezető osztálya, a munkásság nyilván érzékenyebben reagál a társadalmi fejlődés minden mozzanatára. Igazán jelentős kísérletet csak Fejes Endre tett e kérdéseknek közvetlenebb felvetésére, s hogy e kísérletek nem hoztak valóban meggyőző, a problémák megoldásához igazán hozzájáruló, vagy legalábbis azokat újabb minőségi szinten felvető műveket, annak oka nyilván nem csak Fejes Endrében van. Azok az okok azonban, amelyeket Fejes munkáiból ki tudunk elemezni, jórészt jellemzik egész irodalmunkat is, mutatják azokat a tipikus hiányokat, amelyek egész irodalmunkat éppúgy megakadályozzák bizonyos kérdések magas színvonalú ábrázolásában, mint Fejest.

A kérdés megközelítéséhez először is vissza kell kanyarodnunk a *Rozsdatemető*höz, mégpedig annak is a heves vitát kiváltott mottójához, a Pascal-idézethez:

„Az ember csak egy nádszál, a természet legtörékenyebbje, hanem egy gondolkodó nádszál. Nem kell hozzá, hogy az egész mindenség felfegyverkezzék, ha el akarja tiporni. Egy kis gőz, egy csepp víz meg tudja ölni. De ha a mindenség eltiporná is, akkor is az ember maradna nemesebb annál, aki eltiporta, mert ő tudja is, hogy meghal, míg a mindenség semmit sem tud arról az előnyről, amivel az ember fölött áll.

Így minden méltóságunk a gondolatban rejlik. Ezáltal kell feltámadnunk, és nem térben és időben.

Legyünk hát azon, hogy jól gondolkodjunk: ez az erkölcsi kiindulás.”

Ez a szöveg Fejes szándéka szerint kétségkívül az öntudatlan vegetáció elleni és a tudatos, gondolkodó élet melletti állásfoglalás, függetlenül attól a konkrét történelmi helyzettől, amelyben megszületett, illetve attól a jelentéstől, amelyet eredetileg Pascalnál hordozott. Fejes Endre filozófiai tájékozottságának mélységét nem ismerjük annyira, hogy megítélhesük, vajon tudatosan állított-e regényének élére lényegében más hangsúlyú mottót, mint amit maga a mű sugall, vagy az író is összefüggéseiből kiragadva, önmagában értelmezte Pascal sorait, amikor mottóul választotta. Kétségtelen viszont, hogy az Élet és Irodalomnak adott interjúban keserűen szólt a mottó és a regény azonosításából eredő elmarasztalásról. Mátrai László valóban kissé leegyszerűsítette az összefüggést, amikor Pascal racionalizmusának szubjektív idealisztikus vonásaiból és a *Rozsdametető* történelem-ábrázolásának hiányaiból-hibáiból a regény alapvetően egzisztencialista tendenciájára következtetett; de vitapartnere, Térfy Tamás sem járt el körültekintőbben, amikor teljesen jogosulatlannak tartotta a mottó háttérét firtatni, s *kizárólag* a gondolkodó lét hangos követelését hallotta ki belőle és a regényből is.

Holott a mottó kétféle értelmezésének lehetősége, valamint magával a regénnyel való összetett, ellentmondásokat is tartalmazó viszonya lényeges tanulságokat rejthet magában, szinte önmagában megvilágíthatja a regénybeli társadalmi-történelmi kép hiányait. Ha ugyanis az író művében a szocialista tudatosságot valamennyi összetevőjével együtt óhajtotta volna szembeállítani a hábetlerizmussal, akkor nemcsak hogy Seresnél valamilyen képzetesebb kommunistát találhatott volna, de olyan mottót is, amely a vegetációval a marxista értelemben vett tudatosságot állítja szembe. Hiszen Marx nevezetes hasonlata a méhecskéről és az építőmesterről *ebben a vonatkozásban* ugyanazt fejezi ki, mint Pascal szavai, azzal a különbséggel, hogy ott ember és természet nem ellenségesen áll szemben egymással, hanem egyszerűen a mozgásformák különbségéről, alacsonyabb, illetve magasabbrendűségéről van szó. S az, hogy Fejes Marx helyett Pascalt választja, két dolgot feltétlenül mu-

tat. Az egyik — s ezt a regény is igazolja —, hogy az ember vegetatív meghatározottsága és az erre ráépülő tudatosság, társadalmiság között nem látja a dialektikus kapcsolatot, csakis az ellentétet. Pascal módjára mereven szembeállítja a természetet és az embert, illetve az ember természeti és társadalmi meghatározottságát.

A mottóválasztás másik feltehető oka pedig éppen az előzőekben tárgyalt dezillúzió, a személyi kultuszt követő kiábrándulás, amely nemcsak Fejes Endrénél, s nem is csak néhány írónál, filozfnál terjedt túl a szükséges és indokolt körön. A konkrét politikai gyakorlatból való kiábrándulás áthullámozott a marxista elméletre is, azzal szemben is bizonyos szkepszist szülve. Ez is oka lehetett annak, hogy az agyonismételt marxi tézisek helyett Fejes a szakmai körökön kívül teljesen ismeretlen Pascalt választotta, sőt Pascal gondolatait bizonyára eredetibbnek és gazdagabbnak is érezhette, mint Marxnak vagy Leninnek ugyanezt az összefüggést sokkal mélyebben és — ami ugyancsak nem elhanyagolható ok — sokkal valóságosabban tárgyaló szövegeit.

Összegezve: a mottónak mindkét tanúsága az alapos elméleti felkészültség — vagy pontosabban: az igazi elméleti érdeklődés — hiányáról vall. S ez nem azt jelenti, hogy Fejes esetleg nem ismeri mindazt a filozófiából és a társadalomtudományokból, amit ismernie illik vagy szükséges, hanem pusztán azt, hogy *elutasítja* az elméleti gondolkodásmódot. Furcsa ellentmondás ez egy, a gondolkodás primátusát hirdető regényben — de ezt az is világosan mutatja, hogy Hábetler Jani gondolkodási igénye tulajdonképpen merőben emocionális kitörésekre korlátozódik, és éppen a gondolkodásig nem jut el magásem.

Az elméleti megalapozás hiányát legélesebben azonban a *Cserepes Margit házassága* mutatja. Ez a darab ugyanis a *Rozsdatemetőben* és a novellákban tárgyalt létproblémákat az írói műhely belső problémáiként ábrázolja, tehát éppen a valóság értelmezésének gondjával néz szembe. Ezzel igen közel kerül Pirandello kérdésfelvetéséhez, s a darab bizonyos formai-ki-

vitelezésbeli vonásai is rokonságot mutatnak a *Hat szerep keres egy szerzőt* külsőségeivel. A kiindulás nem az, hogy az élet felvet bizonyos kérdéseket, hanem éppen megfordítva, az író szeretne egy szép véres tragédiát írni, nagyszerű emberek nagyszerű tetteiről. S ezzel már a Pirandellóval kínálkozó párhuzam is csak megfordítva lehet érvényes: nem a szerepek (tehát a valóságos emberek) keresik a szerzőt (az irodalmi transzponálást), hanem a szerző keresi a szerepeket, ő szeretne a mai valóságban drámai szituációt és drámai jellemeket találni. S hogy ez nem sikerül, hogy a darabban minden visszajára fordul, hogy Cserepes Margit házassága sem felhőtlen boldogságot, sem véres tragédiát nem kínál az írónak — mindez végül csak az írói válságról vall s nem a valóságról. Az alapvető ellentét itt is a prózainak, a szürkének vélt valóság és a romantikusan nagyszerű vágyak, álmok között feszül, csak-hogy ezúttal az utóbbiakat lényegében egyedül az író képviseli, hősei egytől egyig ellenállnak annak, hogy valamiféle magasztosabb eszme vagy jellem hordozói legyenek. Az író ezúttal is mereven elkülöníti egymástól a valóság mélységeit és magasságait, amelyek csakis együtt létezhetnek, s amelyek nem egymástól függetlenül létező minőségek, hanem a társadalmi-történelmi lét egységes folyamatának különböző oldalai. Szétválasztásukból szükségképpen a művészi totalitás megszűnése következik. A darab a maga lényegében az író látomásainak sorává válik, a tárgyával küzdő író kísérleti jeleneteit, jelenet-sorait látjuk, amelyekre mindig rácáfol a valóság, mígnem végül az író ezt a prózai valóságot meg nem kérdőjelezi. Fejes ezúttal is úgy dönt, hogy az álmok nagyszerűsége, a szép véres tragédia igazabb a valóságnál. A darab az író következő zárszavával ér véget: „Kacérkodik mindenkivel. És férje, Vitok Pál, a tisztakezű, megöli. Nem tehet mást.” Ebben az összefüggésben felidézve a Pascaltól vett mottót, aligha kétséges, hogy az abban rejlő szubjektivistikus tendenciák nem idegenek Fejes Endre írói világától. A *Rozsdatemetőben* a felemelkedés igényének elvont ábrázolása még nem zárta ki a gondolkodás primátusát, itt már nyílt ütközet-

ben nyer csatát a szubjektivizmus. A valóság *értelmezése* helyett a valóság *elutasítása* lesz Fejes írói világának alapélménye.

A gondolati-filozófiai hiba természetesen dramaturgiai nehézségeket is okoz. Ahogyan a *Rozsdatemető*ben joggal éreztették véletlenszerűnek, ötletszerűnek a félszázadnyi történelemből és családtörténetből kiragadott képek sorát, itt a jelenetek sorozatát ugyanúgy egyetlen dolog határozza meg: az író ötleteinek, érzelmeinek, vágyainak, ábrándjainak belső hullámmása. A darab *lényegében* követhetetlen, ugyanis minden jelenetben *ugyanaz* a konfliktus játszódik le, *ugyanazzal* az eredménnyel, s az író még végtelen sok hasonló jelenetet írhatna hozzá, bármelyik jelenetet elhagyhatná. De nemcsak a jelenetek nivellálódnak, hanem a szereplők is. Az író szubjektív önkénye következtében az egyneműen prózainak, hétköznapiak ábrázolt valóságban megszűnik a figurák értékrendje. Vitok Pál, a tisztakezü prostituálódik, Dorogi Zsuzsa, a prostituált végeredményben felmagasztosul. „A munkás is emberből van” — mondja a darab egyik figurája, s ezzel Fejes nemcsak a sematikus heroizált munkásábrázolásnak üzen hadat, hanem egyáltalán a differenciált képnek is. A mű összefüggésében ez a mondat azt jelenti, hogy emberek, tehát esendők mindnyájan. A szereplőknek ez a nivellálódása arra vezet, hogy a drámának nemcsak hosszanti struktúrája nincsen, de vertikális rendszert sem találhatunk benne, a személyek számát lehetne szaporítani, de csökkenteni is a mondanivaló sérelme nélkül.

A *Cserepes Margit házassága* mindezek ellenére is intellektuális izgalmat kelt. Fejes czúttal is elérkezett ugyanis a küszöbére annak, hogy megragadjon egy rendkívül izgalmas aktuális problémát. De mint a *Rozsdatemető*ben, itt is csak érinti, felveti azt, anélkül, hogy a mélyére tudna hatolni. Kissé nagyképű és durva hasonlattal azt mondhatnánk, hogy „ideál” és „reál” múlt századi dilemmájára vezet vissza partikularitás és nembeliség ellentmondásának jellegzetesen huszadik századi és jellegzetesen szocialista társadalomban való megnyilvánulásait. Egyszerűbben szólva kemény egyéni erkölcsöt követel a szétbomló, a puszta biológiai önfenntartásért folyó küzde-

lembe belesüppedő valósággal szemben, ahelyett, hogy a valóságnak ezt a túlzottan sötétre festett földhözragadtságát közösségi magatartás irányába próbálná meghaladni. A véres tragédia, amelynek végén Vitok Pál megölné a mindenkivel kacérkodó Cserepes Margitot, ugyanis pusztán öncél, illetve egy régebbi erkölcs és ízlés utáni nosztalgia, írói sóvárgás arra, hogy tartalommal töltsön meg egy mára már kiüresedett magatartási és egyúttal drámai formát. A morális nagyság ugyanis egyre kevésbé jelenti a késrántó szenvedélyt.

Kifelé a társadalomból. A bűnözés

A kés központi szereplő Fejes Endrénél, s mind inkább azzá válik. A novellákban is gyakran megjelenik, bár szerepe inkább csak annak a *közegnek*, annak a helyi színnek a megteremtésében van, amely ezeket az írásokat jellemzi. A nosztalgiákat termő félvilág kelléke, s ebben a szerepben már jelzi azt a funkciót, amelyet Fejes későbbi műveiben be fog tölteni, jelzi az író hőseinek a társadalommal való szembefordulását, fokozatos kivonulását a szervezett emberi közösségből, illetve e közösség normáival való szembehelyezkedést. De persze mint a kaland kelléke is betölti ezt a szerepet a kés, amelynek használata vagy a használatára való készség eleve az átlagos, hétköznapi emberek fölé emeli az író hőseit. Fegyverrel a kézben, állandó élet-halál küzdelemben él Fejes legtöbb szereplője, s ez súlyt ad ezeknek a figuráknak, érzékeltetni hivatott erkölcsi erejüket, nagyságukat.

Csakhogy ez az erkölcsi nagyság részben relatív, részben virtuális, amennyiben nem áll mögötte valóságos társadalmi tartalom, olyan ügy, amely közösségi értéket adhatna a kockázatvállalásnak. Jellegzetes ebből a szempontból a *Mocorgó* antifasiszta rablóbandája, amelynek tettein átsüt ugyan valamiféle elvont humánus érzület, de a teljes társadalmi nihilizmus is. Ezért is nincs ennek a csoportnak semmiféle köze bármilyen politikai ellenálláshoz, nemcsak szervezeten, de eszmeileg sem — a pusztá önvédelem hozza össze őket, és nem is illesz-

kednek be a felszabadulás utáni új rendbe, a közéletet messze elkerülik.

A *Rozsdatemető*vel kezdődően válik azonban igazán izgalmassá Fejes műveiben a bűnözés szerepe. Ez a regény, mint már több összefüggésben utaltunk rá, az írónak leginkább társadalmi töltésű s leginkább társadalmi érvényű műve. Hábetler Jani gyilkossága még társadalmi tartalmú szenvedélyek kirobbanása, s mint ilyen még nem hordja magában a kivonulás, a szembefordulás szándékát. Nyomaték ez a tett a regényben s egyúttal kompozíciós fogás, amellyel az író mintegy detektív-történetté tudja tenni művét. Ugyanakkor elhibázott tett, amely nem közelíti Hábetler Janit a társadalomhoz, hanem éppen kirekeszti belőle, legalábbis abban az értelemben, hogy ez az ember már többé nem emelkedhet a vegetatív lét fölé, a gyilkosságban végképp kiobbantak és elporladtak azok a belső erők, amelyek esetleg ki tudták volna szakítani a „rozsdalétből”. A felfelé törő, a társadalom felé igyekvő szenvedélyek így éppen ellenkező irányba, lefelé és kifelé visznek a bűn által.

Sokban hasonló ehhez a bűnözés szerepe a *Jó estét nyár, jó estét szerelemben*. A sötétkék ruhás fiú ugyancsak fel akar emelkedni, be akar jutni a társadalomba. De — mint már láttuk — látszólagos felemelkedésről, látszat-társadalmiságról van itt szó, s éppen ezért ennek a mozgásnak már nemcsak a végeredménye, de a kezdete, az eszköze is bűn — morálisan és törvénykönyvileg egyaránt. Kétféle bűnözés jelenik meg tehát itt. A végső tett, a gyilkosság, itt is tévesztett kétségbeesett cselekvés, amelynek oka is lényegében azonos Hábetler Jani gyilkosságának okával (sőt itt talán még lélektanilag jobban motivált is), azaz a valóságra, saját értéktelenségére, erőfeszítéseinek csődjére való rádöbbenéssel. A másik bűn azonban sokkal fontosabb az újabb műben, ez a szélhámosság, amely már önmagában, tehát bűntett voltától, társadalmi veszélyességétől függetlenül is sajátos féllétet, lebegést kölcsönöz a figurának. Azaz már az első lépés, amellyel a sötétkék ruhás fiú létét meg akarja emelni, amellyel meg akarja erősí-

teni pozícióját, éppen ellenkező következményt hoz. A személyiség kettébomlik, s ezáltal labilissá válik: a valóságban, gyári környezetében és virtuális közegében, az „előkelő” világban egyaránt lelepleződéstől kell tartania, nem is beszélve arról az állandó intellektuális erőfeszítésről, amelyre mindkét szerep eljátszásához szüksége van. S bár a szélhámosság önmagában is büntetendő cselekmény lenne, a sötétkék ruhás fiú ezért a bűnéért a hatóságok közvetítése nélkül, mintegy közvetlenül kapja meg büntetését: személyiségének felbomlásával bűnhődik, s amikor felismeri, hogy kétféle léte nem egyesíthető, végső kétségbeesésében követi el a másik bűnt, a gyilkosságot. Ez a gyilkosság azonban lényeges következményeiben eltér Hábetler Janiétól, hiszen már eleve a társadalmon kívüli létben történik, tehát nem taszítja kijebb a közösségből a figurát, mint volt, sőt tulajdonképpen ellenkező irányba kellene hatnia. A *Rozsdatemető* egész elbeszélése folyamán Hábetler Jani ugyanis már a börtönben ül, ami, bár sajátosan ellentmondásos kapcsolat az emberek közösségével, de mégiscsak kapcsolat. A sötétkék ruhás fiú még ezért a kapcsolatért is tenni kénytelen: magának kell elmondania „mindent a rendőröknek, a bíróságnak, akárhol az uraknak, a népköztársaságnak”. A társadalmi rend képviselője, a rendőr, a nyilvánvaló jelek ellenére sem akar tudomást szerezni róla, a gyilkosságról. A fiú külseje és személyi adatai olyan jelentéktelenségről árulkodnak, hogy az igazoltató rendőr gondolkodás nélkül elhiszi a legátlátszóbb mesét, ami éppen eszébe jut a fiúnak. Nem néz ki belőle jelentős tettet, s nyilván éppen ez a lebecsülés készíti a gyilkost önmaga számára is váratlan vallomásra. Ez az egyetlen mód arra, hogy a közösség tudomásul vegye létezését.

Egyén és közösség, egyén és társadalom megbomlott viszonyát más módon tárgyalja a *Cserepes Margit házassága*, az elképzelt gyilkosság szerepe is sokban eltér az eddig tárgyaltaktól. A törz, az elhibázott felemelkedési kísérletek *következménye* volt az a két korábbi műben, még akkor is, ha Fejes Endre nem ábrázolta kellőképpen a felemelkedési kísérletek elhibázottságát, s például a *Jó estét nyár, jó estét szerelem* eseté-

ben már kifejezetten a normákkal szembeszegülő hőst ábrázolja rokonszenvvel a szürkeségbe, álságba süppedő társadalommal szemben. A drámában viszont a gyilkosság volna az erkölcsi felemelkedés *egyetlen módja*, csak így maradhatna Vitok Pál, a tisztakezű, önmaga, csak így kerülhetné el a megalkuvást, a prostituálódást. S bár a gyilkosság itt nem történik meg, a társadalomból, a közösségből való kivonulás útján e mű messzebb jut az előzőknél, egyszerűen azért, mert az erkölcsös, az igazán emberi létet csakis a közösség keretein, normáin kívül tartja lehetségesnek.

Ez ideig Fejes legújabb regényében, a *Szerelemről, bolond éjszakában* jut a legmesszebb ezen az úton. Itt egy teljes társadalmon kívüli világot ábrázol, mint a hivatalos közösségeknél magasabb rendűt. A hazudós klisé-ábrándjaiból, a *Mocorgó* rablóromantikájából épül össze ez a periférikus lét, azaz a novellák társadalmi közegéből, ahol a célok, az álmok, a szenvedélyek nem a valóságban, hanem a civilizáció melléktermékeiben gyökereznek, mint ahogy maga az a társadalmi réteg is, amelyből Fejes figuráit szerzi, civilizációs melléktermék, átmenet a belváros és a proletár külváros, illetve a kispolgárság és a proletariátus között. Ez a teljesen gyökértelen réteg, amely a kapitalista termelés egyenlőtlen fejlődéséből, lényegében mint munkaerő-túltermelés, mint emberfelesleg jött létre, a szocializmusban is tovább él, s életformájának, életszínvonalának számos vonása alapján gyakran a proletariátushoz tartozónak tekintik. Fejes novelláiban is megvan ez az összemosódás, s lényegében ez történt a *Rozsdatemető* körüli viták idején is, amikor sokan a proletariátusnak az új rend demokratikus lehetőségeit fel nem ismerő, a társadalmi cselekvés lehetőségeivel továbbra sem élő részének képviselőjét látták Hábetlerékben, s jórészt joggal, hiszen ők valóban szoros közelségben élnek a munkássággal. És mivel a regény lényegében fontos és valóságos társadalmi problémára irányította a figyelmet, ez a szociológiai keveredés közelebb vitt mind a mű, mind a valóság megértéséhez, mint azok álláspontja, akik egyszerűen a lumpen elemek ügyét látták Fejes regényében. A *Szerelemről, bolond éj-*

szakán viszont már lehetetlenné tesz minden olyan értelmezést, amely a regénynek valamiféle pozitív társadalmi értelmet akar tulajdonítani. Ebben a vonatkozásban egyetlen kapcsolat lehetséges, egyetlen magatartás elfogadható a regény szereplői számára — a teljes tagadás. Ők a munkásságtól éppoly távol vannak, mint bármely másik társadalmi osztálytól. A regény tulajdonképpen nem is veti fel a beilleszkedést mint alternatívát, a hősök választható útjai egytől egyig kívül vannak a közösségi élet normáin, s különösen távol esnek a történelem szintjén való élet eszményétől. Sőt, kifejezetten a történelem elől menekülnek, amikor a krimikből, westernekből, operetekből beszerezhető ábrándjaikat kezdik kergetni, s a lágerélet bizonytalanságát, leértékelt életformáját választják.

Ez a mű ugyanis nemcsak a szociológiai tárgyválasztásában mutatja az élet értelmetlenségét és bizonytalanságát, hanem alapvető formai megoldásai is erre vallanak. A kompozíció itt is epizódok, kalandok sorozatára épül, amelyek között nincsen strukturális kapcsolat, sorrendjük felcserélhető, bármelyik elhagyható, illetve a regény bármelyikkel éppúgy véget érhetne, mint amelyikkel valóban befejeződik. A záró kaland ugyanis — a visszatoloncolás Németországba — minőségileg nem különbözik a megelőzőktől, nem ígéri a hősök életének lényeges megváltozását, mint ahogyan Párizsba eljutva sem valószínű, hogy alapvető fordulat következne be sorsukban. Egyetlen vonatkozásban emelkedik a többi fölé ez az utolsó epizód: a regény hősei itt egy egész vonatra való sorstársukkal együtt szenvedik el a kiszolgáltatottság tragikomédiáját, azaz kiszélesedik, felerősödik a kétségbeesés, a létbizonytalanság benyomása, amelyet a mű egyéb okok miatt is hagy az olvasóban. A fiktív elbeszélő visszatérő motívumai, a Gombkötő a *Peer Gynt*ből, a marxista kengurúként aposztrofált öngyilkos kommunista, az értelmetlenül megvert látszerész ugyanezt hajtogatja monoton ismétlődéssel. De a legfontosabb, az első szótól az utolsóig állandóan ható művészi eszköz, amely ebbe az irányba mutat, az Zimonyinak, az fiktív elbeszélőnek a stílusa, azaz magának a regénynek a nyelve.

Fejes stílusa

Már a *Rozsdatemető* vitájának egyik fontos mozzanata volt a regény nyelve körül kialakult disputa, amely egyébként a stílus funkciójának, illetve a funkcionális stíloselemzés kérdéseinek tisztázása szempontjából is jelentős eredményeket hozott. Nemcsak a hagyományosan gazdag, színes stíluseszményt kedvelő nyelvészt hozta ki a sodrából Fejes regényének száraz monotonijája, de a filozófus Sándor Pál is felháborodott, amiért a rádióban folytatásokban felolvasták a regény „épületes” szövegét. A *Jó estét nyár, jó estét szerelem* egyik kritikusa Fejes írását pusztán forgatókönyvnek tekintette a későbbi tévéfilmhez.

A Nyelvőrben lefolyt vita, amelyben vezető nyelvészeink vettek részt, lényegében elfogadhatóan tisztázta a *Rozsdatemető* nyelvi problémáit, azt, hogy Fejes nyelve ugyan nem tesz eleget a „szép” stílussal szemben hagyományosan állított követelményeknek, de funkcióját, a mondanivaló érzékeltetését, betölti. Csakhogy a *Rozsdatemető* nem kivétel, nem egyedi darab ebből a szempontból az író pályáján. Műveit kivétel nélkül ugyanez a nyelvi szegényesség, szürkesség jellemzi.

Ez részben nyilvánvaló következménye az eddigiekben vázolt problémáknak. A mozdulatlan, mozdíthatatlannak vélt társadalmi közeg ábrázolása önmagában is maga után vonja a nyelv ellaposodását. Ehhez pedig hozzájárul az is, hogy Fejes kivétel nélkül belülről igyekszik ábrázolni ezt a világot. Legjellegzetesebb megint csak a *A hazudós* többes szám első személye, ahol a „mi” közösségében oldódik fel az író alakja. Másutt, mint az *Élő Klárában*, a *Mocorgóban*, s tulajdonképpen közvetve a *Rozsdatemető*ben is az író mint hallgató van jelen az elbeszélés folyamán, a *Szerelemről, bolond éjszakán* pedig a legteljesebb azonosulást mutatja, az egyes szám első személy révén az író az egyik központi figurával azonosul. De a „hagyományos” harmadik személyű elbeszélés sem jelenti a Fejes által megidézett világ kívülről való ábrázolását, mert az ilyen

írásokban — legnyilvánvalóbban a *Jó estét nyár, jó estét szerelemben* — éppen az írói jelenlét teljes hiánya, a tárgyias előadás, a forgatókönyvszerűség „hagyja”, hogy az ábrázolt világ betöltse a mű teljes esztétikai erőterét, s lényegében ugyanúgy uralkodjék az íráson annak tárgya, mintha ez az író közvetítésével, hangsúlyozott, kimondott írói állásfoglalás révén következne be.

Az író tehát vagy a szereplőkkel mondatja el a történetet, vagy maga beszél a hőseinek nyelvét. Arról szoltunk már, hogy az a réteg, amelyről Fejes ír, gyökeretlen, történelmi melléktermék, s kultúrája is az. Ahogyan a *Szerelemtől, bolond éjszakán* szereplőinek céljai, eszméi előregyártott elemekből épülnek, ugyanúgy Zimonyi nyelve sem gazdagabb annak a kommersz irodalomnak a nyelvénél, amelyen ez a réteg él. Fejes egyetlen eszközt enged meg magának, hogy mégis feloldja valamelyest ennek a stílusnak jellegtelen laposságát: a nyelvhibát. Gyakran — de rendszertelenül — elhagyja ugyanis a határozott névelőt és az igekötőt. Ez sajátos lebegést kölcsönöz a szövegeknek, a cselekvések befejezetlenek maradnak, a tárgyak körvonalai elvesznek. A nyelvi normától való eltérés funkciója az, hogy irritálja az olvasót, felerősítve ezzel a cseresznyepálinka mellett életét mormoló Zimonyi reménytelenségét, kétségbeesettségét.

Az eddigi utolsó megjelent mű több mint egy évtizedig készült, s alcíme szerint csak része egy nagyobb alkotásnak. Kockázatos ilyenkor mérleget készíteni, következtetéseket levonni. Önmagában beleillik ez a regény abba a sorba, amely Fejes pályáján a *Rozsdatemető* után a korai novellák romantikus társadalmonkíviltségéhez, társadalom-tagadásához való visszakanyarodást mutat. A regény értelmezői-méltatói — a kiadói fülszövegtől kezdve — hangoztatták a folytatásba vetett reményüket, bizalmukat abban, hogy Zimonyi eljut oda, hogy részt vállaljon a társadalom, az emberi közösség dolgaiban. Nincs nyomós okunk arra, hogy ellentmondjunk e várakozá-

soknak, noha a *szövegekben* — sem az utolsó, sem az azt megelőző művekében — nem látjuk azokat az alapokat, amelyekre ez a felívelés épülhetne, nem látjuk azokat a csírákat, amelyekből egy komplexebb társadalomszemlélet vagy egy társadalmiasabb emberi magatartás rajza fejlődhetne ki.

Aligha lenne azonban méltányos Fejes írói teljesítményével szemben, ha az összegzésből kihagynánk egy fontos tényezőt: műveinek hatását. Jellemző, hogy ma, 1976-ban a kritika helyzetével foglalkozva Agárdi Péter a csaknem másfél évtizedes Rozsdatemető-vitát, illetve Fejes írói útját említi demonstrációs példának, rajta mutatva be irodalmunk és kritikánk tisztázatlan kérdéseit. Objektív esztétikai értékénél bizonyára fontosabb Fejes műveinek ez a kihívó, vitára ingerlő szerepe. Egyúttal látnunk kell azonban azt is, hogy „az írói világkép — Agárdi Péter szavaival — vitatható, hamisan romantikus irányba torzuló, stílusában is sok modorosságot görgető tendenciája” akadályozza is a művek „valóságérvényének kibontását és tudatosítását”. Agárdi Péter a kritikai fogadtatás sokszínűségét, tartalmasságát hiányolja, s ehhez hozzá kell tennünk, hogy itt a kritika gyengeségei „találkoznak” Fejes műveinek gyengeségeivel. E találkozás egyiknek sem kedvez.

FORUM

IDŐREND ÉS SZÓTÖRTÉNET

PAIS DEZSŐ: *A MAGYAR ÓSVALLÁS NYELVI EMLÉKEIBŐL*

Pais Dezsőnek, a nagy nevelőnek, a magyar nyelv „számtartójának” feledhetetlen alakját nem kell külön idéznünk a ma élők előtt, hiszen magyarságunk minden valamire való kutatója adósa neki, meggondolkoztató tanításaiért és kutatásra serkentő gondolataiért. Tanítványai, tisztelői emlékülésen méltatták emberi értékeit, kutatói erényeit (Zalai Tükör II: 1975). Ennek az ismertetésnek írója is sokat köszönhet baráti jótanácsainak és dolgozatainak, mint például azoknak, amelyeket régi személyneveink jelentésanáról, a kündüröl és gyuláról írt. Nem említem ósvallási tanulmányait, mert éppen ezek azok, amelyek kötetbe gyűjtve „cipruslombok” Pais Dezső sírján, s amelyekről ez az írás szól.

Pais Dezső bölcs mértékletessége írásaiból is sugárzik. Kutatói alázata nem erőlteti az adatokat, többfajta magyarázatnak is helyet ad. Önmaga írásait csak az igazság felé vezető kalauznak tekintette, nem tévesztette össze a keresett igazsággal. Egy-egy dolgozatának közlését száraz humorával rendszerint akként jelentette be, hogy „írtam egy új nyelvészeti novellát”. Az adatok példás összegyűjtése még nem mindig vezet megoldáshoz, állásfoglaláshoz. Íme néhány mondata, amelyben félreérthetetlenül vall erről:

„Az etimológia tetszetős, elis lehetne fogadni, de csak azzal, hogy más megoldás is van” (100. oldal); „Én a fent jelzett török és finnugor nyelvelemek összekapcsolhatóságának kérdésében nem látok tisztán, s ezért sem pozitív, sem negatív irányban nem kívánok nyilatkozni (101).” Magam vetem fel a kérdést, magam adok szót a bizonytalankodásnak, hogy nem délibáb után indulunk-e, amikor a magyar *táltos*-hoz és *tátorján*-hoz olyan török nyelvemlékeket veszünk fel előzményekül, amelyek nincsenek, vagyis amelyeket én ez idő

szerint nem tudtam idézni . . .” (107); „A tekintetben nem tudok határozottabban állástfoglalni, hogy a Budenz-től szerepeltetett osztják elemekkel hányadán lehetünk” (117); „I. A *tűn* eredetibb „változik”, vagy „varázslattal összefüggésben változik” jelentését — helyesen, vagy helytelenül — kikövetkeztettük. A szó eredetéről ne nyilatkozunk, illetőleg arra vonatkozó véleményyt nem közlünk” (222).

Milyen mélyreható ellentét ez azzal a magatartással, amivel nemrégiben találkoztam, amikor egy fiatal nyelvész így kezdte hozzászólását: „mi tudósok”. Csak ámultam ezen az öntudaton, mint ahogy ámulok — de most jó értelemben — azon a kutatói fegyelmen, amelyik világosan és szilárdan látja, hogy az adatokból milyen messze mehet következtetéseiben. Pais Dezső nem is következtetéseiben volt nagy, hanem az adatok szenvedélyes és rendszeres gyűjtésében. Ezért ebben a könyvben is hiába vár az olvasó ősvallásunk új szempontjainak felfedezésére. Ezt nem kapja, ellenben az adatok tűzijátéka, a jelentésárnyalatok torlódása tárul eléje egy-egy szavunkkal kapcsolatban. Tudjuk azt is — feltehetően saját adottságainak határait ismervén —, Pais Dezső mindig húzódozott a könyv-írástól, megelégedett egy-egy tárgyra vonatkozó adatok, kritikai összegyűjtésével és következtetéseit mindig csak mint lehetőséget fogalmazta meg.

Ezt az ismertetést — kutatásunk sokrétűségének jegyében — egy régész írja, akitől természetesen nem várhatják, hogy belekeveredjék a szóhasonítás és jelentésváltozatok sűrűjébe. Feladatomat éppen abban látom, hogy mint őstörténetünk más területének művelője, megkíséreljem Pais Dezső könyvét, mint új tényeket feltáró munkát szemlélni, s keressem benne, hogy mennyiben járul hozzá ősvallásunk jobb megismeréséhez.

Mindjárt előljáróban olyan kérdést vetek fel, amelyek a régész szempontjait vetítik bele az ismertetésbe: ez az időrend kérdése. Mi a magunk területén igyekszünk századokra, sőt még azokon belüli finomabb időrendre, hiszen csak így figyelhetünk meg a leletekben fejlődést, alakulást, kibontakozást.

Nos, ha ebből a szempontból nézzük a nyelvtudományt, bizony eléggé vigasztalan képet mutat, hiszen csak nyelvi korszakokra képes úgy-ahogy időrendet adni, tehát az urali, finnugor, ugor és magyar korra keltezi a szavakat. Ezek a korok azonban néha évezredekig tartottak, számunkra ez a nyelvészeti időrend majdnem használhatatlanul kezdetleges. Hogy példát említsek, milyen művelődéstörténeti kép bontakozhat ki az ekként rétegzett szórengetegből: olyan ez, mintha egy régész az ananjinói, pjanobori, lomovátovi, szaltovói, imenkovói stb. művelődések tárgyait egy kalap alá fogva rajzolná meg az „ugor kor utáni” korai magyarság műveltségét. Ez bizony minden lenne, csak nem az egykori fejlődő, alakuló valóság! Ezen a hiányosságon a nyelvészet egymagában képtelen úrrá lenni, csak a régészettel és a többi rokontudományokkal együtt lesz képes finomabb rendet teremteni szökincünkben. Így tudniillik az a veszély fenyeget, hogy ezer éves vagy még hosszabb korszak szavait egyetlen műveltség jellemzőiként tárgyalja nyelvészetünk, s így fogalmazza meg a kor ősvallását, samanizmusát, vagy mit tudom én, milyen jellegzetességét. Hogy tovább sarkítsuk hasonlatunkat, olyan eredményre jut törvényszerűen, mintha Árpádtól Kossuthig egyetlen egységes művelődés lenne jellemző népünkre! Olyan „ideáltípusok” kerekednek ki e laza időrend folytán, amelyek soha, sehol nem léteztek! Különösen az ősvallás kérdéseiben érezhető a nyelvészeti időrend hiánya, s ez indokolja Pais Dezső óvatosságát is: ismerjük meg előbb az adatokat, majd jönnek aztán merész kutatók, akiket az anyag bizonytalanságai kevésbé zavarnak, s azok majd megcsinálják a szintézist. Engedelmet kérek Pais Dezső emlékeitől, hogyha olyan gondolatot tulajdonítottam volna neki, amit talán ő nem így érzett.

A fent elmondottakból azonban már következik, hogy mint régész legalább olyan aggodalmasan forgatom a könyvet, mint amilyen aggodalommal tartózkodott Pais Dezső a meszesemenő következtetések levonásától.

Úgy gondoltam, hogy a könyv bemutatásának legjobb módszere részemről az lesz, ha sorba veszem fejezeteit, elmondom

velük kapcsolatban a régész és őstörténész megfigyeléseit, és közben megkísérlem hasznosítani azt az áttekinthetetlenül gazdag anyagot, amit Pais Dezső felsorakoztatott. Ismertetésem szomorú hiánya, hogy nem kapom meg Pais Dezső attikai sóval fűszerezett ellenvetéseit, amelyek nyilván hozzájárultak volna a régi valóság jobb megismeréséhez, márpedig célunk éppen ez.

Kezdjük mindjárt az első tanulmánnyal, az *Agyafúrttal*. E régi tanulmányában a magyar nyelv gazdagságát érzékítő anyaggyűjtéssel kapcsolatban a régész nem érzi indokoltnak a szónak „valamibe behatol” jelentésének feltevését, mert *fúr* szavunk jelentéseiben mindig megtalálható a pörgő mozgásra való utalás, magyar-kori koponyáinkon a lékelés pedig nem fúrással történt, hanem véséssel! Erről külön tanulmányban számolok majd be közelebbről. A régész nem tud egyetérteni azzal sem, hogy mivel nem állt volna rendelkezésre megfelelő számú gyengeelméjű egyén, akiből samán lehetett, tehát mesterséges úton szaporították volna számukat, ahogy Pais Dezső írja: „a táltosok is részben agyafúrtak, vagyis részben az agy megsértése útján rendellenesre változtatott egyének lehetek” (9). Miért nem tud ezzel egyetérteni a régész? Első és legfontosabb ellenvetése, hogy a lékelt koponyájú egyének sírjaiban az égvilágon semmi fel nem mutat arra, hogy samánok lettek volna. A koponyalékeléseket köznépi temetőink szegényes sírjaiban találjuk. A másik ellenvetése a régésznek az, hogy a koponyalékelések igen nagy száma csak „jelképes lékelés”, azaz a koponyatetőbe bevészt jelekből áll, ami tehát az agyat nem sértette. Ezzel szemben a fúrással végzett koponyaműtétek a középkori orvosi gyakorlat antik hagyományokon alapuló eljárása volt, a magyar szó tehát nem ősvallási emlék, hanem a középkori orvosi műtétek, műszavak körébe tartozik.

Egy másik szavunknál maga Pais Dezső talált középkori hagyományt. *Megtorol* (II. skk) szavunknak sincsen ősvallási értelme, hanem az eredetileg „lakoma” jelentésű szó a középkorban gyökereszik. Eddig bemutatott két szavunknál tehát figyelhetjük a nyelvészeti időrendnek a bevezetésben felvetett

bizonytalanságát és annak ősvallási s más kérdésekre való kihatását.

A könyv két nagyszabású tanulmánya foglalkozik *reg* szavunkkal, mint a régi magyarság szellemi életére vonatkozó értekes adattal (15. skk és 109 skk). E szép tanulmányok olvasása közben a régészben a következő gondolatok ötlenek fel. E szótőnek — igenévszónak, nomen verbunna — és a belőle származó szavaknak annyiféle a jelentése, hogy nagyon is kétséges, hogy eredetileg a samánszertartáshoz tapadt volna, inkább az a valószínűbb, hogy közszó volt, amelynek egyik árnyalata tapadt a samánsághoz. Ezek szerint csak igen tág értelemben használható a samán alakjának, vagy szertartásának elképzelésekor. Szemelvények a jelentésbokorból: révülés, meleg, elrejt, gyógyít, elemészt, eltilt, állatbetegségek, görcs, rángatózik, nyavalyatorés, ráéneklés, hegyoldalban levő tisztás legelő, örrejek, üres szóbeszéd, békahang, részegség, bolond beszéd, hazudik, nyög, jajgat, régi ének, költemény. E jelentések alapján megkockáztatható, hogy a honfoglalás korában sem lehetett egyértelmű táltos-kifejezés, azaz az eredeti jelentés (feltéve, hogy az valóban a samánsághoz kapcsolódott!) erre az időre már semmit sem mond nekünk a samánság természetéről. Erre mutat az is, hogy korai nyelvünkben a regősnek nem samán volta, hanem „conbibator”-sága, énekes, ivásban is résztvevő volta őrződött meg. Pais Dezső nagy érdeme, hogy míg a régebbi munkák a *reg* jelentéskörből csak az ősvallási jelentést látták meg, Pais a szó teljes körét elénk tárta. Így tehát annak ellenére, hogy ő maga nem vonja le gyűjtésének „tanulságát”, világosan látszik, hogy a szónak csak egyik jelentésárnyalata kapcsolódott „az istenség hevétől megszállott” táltosra. De hogy ez a jelentés mikor kapcsolódott samánjainkhoz és meddig élt — nem tudható! Mi éppen a regős jelentésekből úgy véljük, hogy a honfoglalás korában legfennebb mint távoli emlék kapcsolódhatott a táltossághoz. De ha az ellenkezőt tenőnk is fel, nevezetesen azt, hogy a *reg* tő eredetileg a samán tevékenységét jelezte, olyan kiterjedt szóbokor, amelyet Pais végignyomozott, csakis az eredeti jelentés elhalványodása ide-

jén támadhatott. Ez megintcsak arra utal, hogy a honfoglalás korában a samán működése már csak a messze múlt emléke volt. De erre utal az is, hogy a szó „isten heve” jelentése teljességgel hiányzik a magyar táltoshitből!

Egyik legemlékezetesebb nyelvészeti olvasmányom Mészöly Gedeon feledhetetlen tanulmánya volt, amelyet az *áld* szóbokrának szentelt. Éppen ezért szorongással olvastam Pais Dezső száraz, de kivédhetetlen adatfelsorolását, amelyben az „illeszkedik” féle jelentésváltozások helyett az *áld*, *átkoz* szótő eredeti alapjelentése csak „mond” lehetett (*Áld és átkoz*, 34. skk). Munkácsi felhívta a figyelmet arra, hogy e tőnek a vogul nyelvben „ráolvas, igéz, búvöl; imádkozás, imádság; áld, áldás, rontó varázslat; odaigéz, rendel; teremt, teremtő ige” jelentésváltozatai találhatóak. Mindebből — a magam tallózó ősnyelvi ismeretei alapján — talán megkockáztathatom a feltevést, hogy a szó „mond”-ja nem a közbeszédre vonatkozik, hanem valami ilyenféle jelentése lehetett: „aki az ígét tudja”, „aki a dolgok igazi nevét tudja, mondja”. Még a *Kalevala* is tele van annak a hatalomnak félelmével, hogy a varázsló tudja a dolgok nevét (a név és lélek azonossága ugyancsak a nyelv kezdeteinek öröksége). Nyilvánvaló, hogy az áld és átkoz a magyar időkben már nagyjából mai jelentésében élt, ősvallási elemeket aligha őrizhetett, hiszen mint közszavunk szépen illeszkedett a keresztény hithez is.

Bizonyítottnak látszik „huj, huj” kiáltásunk honfoglaláskori megléte, hiszen Liutprand „turpis et diabolica (vox) hui, hui”-ról ír (lásd a *Huj, huj, kaját* tanulmányt a 42. skk. lapon). Regősénekeink kezdete is ezt idézi („Haj, regő rejtem. . .). Pais egyetértéssel fogadja ezzel kapcsolatban Erdődi megállapítását, hogy a „kaj” eredetileg a mindennapi nyelv szava volt és az istenigéző „igék”-ben refrénként lett vallásos hangulatú. Érdekes gondolatot vet fel azzal, hogy a „h” szókezdés talán arra mutatna, hogy „a mi samánságunk inkább ugoros, mint permi jellegű volt” (62). Az adatrengetegből végül is nem rajzolódik ki elénk a samánszertartás vagy a samán alakja. A nyelvi anyag túl laza ahhoz, hogy valami közelebbit megtudjunk.

Klasszikus értékű „*A táltos meg az orvos*” című tanulmány. Szépen és árnyaltan rajzolódik ki a magyar néphitben is megőrzött táltos alakja: a szavak hangtani megegyezése mellett tökéletes a jelentésbeli azonosság is. Természetesen a név nem írhatja le a táltos minden foglalatosságát, csak egyet emelhet ki belőle. Érdekes gondolata Pais Dezsőnek, hogy a *reg* a finnugor samánizmus emléke lenne, a *táltos* pedig a török rétegé. A táltos szó ugyanis szófejtőink szerint török eredetű lenne (ilyen jelentésben nincsen meg a törökben, de megvan a magyar nyelvterület minden zugában!). Nézzük a török szó néhány jelentését: elgyengülni, ájulásba esni, kimerülni, holtraváltan feküdni, nyavalyatörős rohamban lenni, valakit eszméletlenségig verni, szomjúságtól elbágyadni, tehát a szó egyik jelentésköre a „kábultnak, eszméletlennek lenni” értelmű *tal* igét és származékait foglalja magában. Másik jelentésbokra az „ág, vessző” névszó és a *tal* üt ige nomen-verbum kapcsolata. Itt a régész — akinek a nyelvészet nem szakja — csak annyit jegyez meg aggódva, hogy a törökben nincsen *táltos* szó, amely megfelelné a magyar jelentésnek! Nem tudom, hogy szabad lenne-e ebből arra következtetni, hogy a török alapszó a magyarban kapta ezt a jelentést, ekkor ugyanis a törökökkel való érintkezés adná a szó alsó határát, ami jelentős időrendi szilárdulást jelentene. Ezzel szemben a magyarban nincsen meg a török ige és névszó más származékban, csak a „táltos” szóban. Erre Pais Dezső is céloz, az előbb a 107. oldalról idézett kétkezdésében. A régész nem szólhat hozzá e különös jelenséghez, csak azt érzi, hogy sok dolog szorul még magyarázatra ezzel kapcsolatban! Más a helyzet „*orvos*” szavunkkal, amelynek szinte pontos megfelelői vannak a régi török nyelvekben, ám itt közbelép a kétkedő Pais Dezső azzal, amit már idéztünk is tőle: „más megoldás is van”-jával.

Amit Pais Dezső a „*gajdol*” igénkhez kapcsol, teljes egészében elfogadható a régész számára is, bár nem gazdagítja újabb vonásokkal ősvallásunk képzetkörét. Nagyon fegyelmezetten fogalmaz, amikor így foglalja össze tanulságait: „Azt hisszük, némely ősvallási cselekményekben lehetett szerepük e nyelv-

elemeknek, mint ‚hangos’ vagy kiáltozó kíséretnek, ahogyan az obi-ugor nyelvrokainak áldozati ténykedésével kapcsolatban ismerjük. . .” ‚Mennyire pontos és jogos itt az ‚azt hisszük’, hiszen az adatok valóban nem értelmezhetők pontosabban.” Pais nagyságának egyik igen rokonszenves vonása éppen a kérdések szerény nyitvahagyása, szemben a mindent megoldani törekvőkkel.

Egyik legfontosabb és a rokontudományokban is kiaknázott dolgozata „a finnugorság lélekképzetei és rájuk vonatkozó kifejezései” (185 skk). A régész itt fokozottan figyel, mert itt a legnagyobb a kísértés, hogy Lévy-Brühl „praelogikus mentalitása” utat találjon tudományunkba, azaz túlmagyarázással olyan fogalmakat alkossunk, amelyek effajta elvontságukban soha, sehol nem léteztek. Meg kell gondolnunk azt is, hogyha egy-egy szavunkról ki is kerülne, hogy például a finnugor őskorban lélekfogalmat fejezett ki, semmi bizonyosságunk arra, hogy ezt a tartalmat változatlanul őrizte volna évezredekén keresztül a honfoglalás koráig! Abba a kísértésbe eshetünk, hogy ha a szó nem került át a keresztény szókincsbe, akkor ősvallási értelme akkorra már elhalványult. Keresztény kifejezéseink nagy része kereszténység előtti (úgymond: pogány) szó s ezek egész bibliafordításra elegendők lennének, a szláv jövevényszavak nélkül is. Azért térünk ki erre a kérdésre kissé bővebben, mert régebben s újabban is a finnugor lélek-képzeteket, a többfajta lelket, némelyik kutató átvetíti a magyarság hitvilágába is, anélkül, hogy a megmaradt szónak régi magyar tartalma erre alapot adna! Lássuk tehát:

1. A szervlélek, amely a szívhez, májhoz vagy vérhez kapcsolódik. Természetesen igen szellemes az a magyarázat, hogy pl. a vérszerződésben ilyenfajta képzet lappang, de amint Pais Dezső is megjegyzi, „hogy az ilyenfajta ‚véres’ művelkedet (sic!) sajátosan finnugor vagy ugor eredetű hagyaték volna őseinknél, nem állíthatjuk”. A vérnek és a belső szerveknek fontossága a régiek természettudományában (amit ma szokás „babonás hit”-nek nevezni) világszerte meg volt, számtalan értelmezésben. Hogy az ómagyar *jumh*nak és változatainak

„has, ágyék” stb. jelentése meg volt abban ki kételkednék, de hogy ennek köze lenne ősvallásunkhoz és a szervlélekhez az bizony már erősen kétes, még akkor is ha a távoli őskorban esetleg megvolt.

2. Az árnylélek, azaz a lélekzet-lélek. Természetesen ez is egyetemes képzelet az emberi nemnek és meg volt — ki kételkednék ebben? — a finnugor őskorban is. Am Paasonen úgy vélte, hogy nem ez a jellemző a finnugorokra, hanem az árnyék vagy kísértetlélek. A szó a finnugor őskorban konkrétan csak árnyéket jelentett s csak mellékesen kapcsolódhatott a lélekfogalomhoz. A magyar nyelvben semmiféle közvetlen emléke nincsen (az „ős” szavunk csak nagy kerülővel vonható ide!) őseink hitéből tehát nyugodt lélekkel törölhetjük az árnyéklélek fogalmát. Paasonennek köszönhetjük a sokszor idézett:

3. *iz*-nek, mint gonosz léleknek képzeletét. A magyar kifejezések azonban magyarázhatók „betegséggel”, mert e kifejezések feltűnően egyeznek a „franc” (francia betegség) és a „suly”-al kapcsolatos szólásainkhoz. Nem hiszem, hogy tévednék, ha ezt a fogalmat is leválasztanám ősvallási emlékeinkről.

Külön és nagyon szép fejezetben tárgyalja Pais Dezső *lélek* szavunkat és családját. Ez a szavunk mai napig is a lelket jelöli s ezt jelölte az ősiségben is. Bőséggel adatolt a finnugor, különösen az ugor régiségben és állandó „áthallások” vannak jelentéseiben a lélegzettel: a kettő azonos szó jelentésváltozata. Ilyen változat Lél vezér neve is, amely a kürtbe fúvót jelenthetett, hiszen tudjuk (éppen én dolgoztam ki a kérdést), hogy Lehel méltóságjelvénye a kürt volt (hadd jegyezzem meg itt, hogy annak idején éppen ezzel kapcsolatban arra gondoltam, hogy Kürt törzsünk jelentése azonos lenne a magyar közszóval, a kürttel. Megkérdeztem erről Pais Dezső véleményét, akinek semmi kifogása nem volt e magyarázattal szemben, sőt jónak találta; a Kürt törzs volt ugyanis Lehel vezér törzse). Végül is: az eddigi vizsgálatokból csupán ezt a szavunkat (lélek) hozhatjuk biztos kapcsolatba az ősvallással, s ez mind a mai napig meg

is őrizte jelentését, a keresztény szóhasználatban is, közben pedig elhalványult a lélegzettel való kapcsolata.

Pais Dezső elhivatottá teszi számunkra, hogy „*Szemfényvesztő*” (210. skk) szavunknak valamilyen köze lehetett regőseink, táltosaink, tündéreink mesterkedéséhez. A 213–249. oldalon igen beható értekezést olvashatunk „tündér” szavunkról. Eredményeit ő maga így summázza (218):

„Ha a szócsoporttal kapcsolatban mutatkozó jelentéseket számba vesszük, kiindulásul a „változás” értelmet vehetjük fel, azonban aligha akármilyen vagy általános „változás” értelmet, hanem szorosabban véve olyant, amely a varázslónak, sőt az ősi samánfélének meglevő, vagy neki tulajdonított „változás”-aira, változóképességeire vonatkozott.”

A szócsalád alapja a *tűn*(ik) ige, amely feltehetőleg nyelvünk sajátja.

Pais Dezső szemérmesen takargatott líraiságának szép lapokat köszönhetünk Erdély „Tündérország” nevével és Szép Ilona, Tündér Ilona meséjével kapcsolatban. Itt hirtelenében szembetűnik Tótfalusi Kis Miklós *Siralmas panaszá*nak (1697) egyik mondata: „Csudás tündér, de övén alul rettenetes, tarka kígyó formát mutat”. Erről eszünkbe jut a szkíták eredetmondája, amelyet Hérodotosz tartott fenn: a félig nő, félig kígyótestű ósanyáról. Hogyan került ez Misztótfalusihoz, ki tudná már útját követni?

A samán mesterség körébe vág *A néző és látó* (250. skk) tanulmánya, a rejtett, elveszett dolgok megtalálásának körébe visz minket. Pais Dezső alapos adatgyűjtése eszembe juttatta, hogy volt a 30-as évek elején a Képzőművészeti Főiskolán egy társunk, aki valóban meglátta az elveszett, ellopott dolgokat (a rendőrség is igénybevette tehetségét). A „halottlátók” és „nézők” mai napig is feltűnnek s az emberek sereglenek hozzájuk. Hogy tehát a régi idők nézői és látói „samanisztikus értelemben vett” varázslók lettek volna lehetséges, de — Pais Dezsőt idézve — „más megoldás is van” s ez a kísérleti lélektanhoz s nem a magyar ősvalláshoz vezet.

Az egykori jóbarátot, Szabédi Lászlót idézi a „*manó*”-ról

szóló dolgozat bevezető része, ő ugyanis az ófelnémet munich — szerzetes, barát szóból származtatta szavunkat, ám „más megoldás is van” alapján Pais Dezső kifejtette azt a gondolatát, amely a táltos mond-mondóságával egyeztetni szavunkat s eszerint ősi nyelvelem lenne és ugyanabba a fogalomkörbe tartoznék, mint az áld, átkoz.

Boldog szavunkról (264. skk) igen tartalmas dolgokat tudunk meg. Török eredetű szavunk „varázslatban van, elragadtatott” értelmű lehetett, s később kettős értelmet nyert: „szent” és „boldog”. E jelentésfejlődésben bizonyára szerepet játszott (271): „kábítószerek bevétele, s ezek közt bizonyára olyanok is szerepeltek, amelyek kellemes érzéseket, gyönyörűséges képzelődéseket váltottak ki”. Az indokolás itt tehát átcsúszik a „gondolom”-ra, ám az vesse rá az első követ, aki nem követné ebben. Ha a tudományos gondolkodás megállna az adatok pontos határánál, a múlt felelevenítésére való minden erőfeszítésünk meddő maradna. Pais ebben a mondatában az intuíciónak, a képzelőerőnek ad létjogosultságot. Ez azonban mindig nagy mértékben függ attól, hogy milyen mélységű valakinek tárgyi tudása — például jelen esetben — a samanizmusról. Magam nem emlékszem samán-vallomásokra, amelyek az elragadtatás boldog érzéseiről beszéltek volna, a samán számára a szertartás inkább szorongásokkal tele kínszenvedés, az erők végső megfeszítéséig tartó verejtékes küzdelem.

Szép példája nyelvünk leleményekben gazdag voltának, amit Pais Dezső az *ör*-ről ír (272. sk), amelynek eredeti jelentése forog, körülkerül, örködik szavak felé tágult. Jelentéstani bravúr, ahogy Pais az *örül*-lel összehozza és így kapcsolja „a samáni révület előidézésének egyik módjával” (276). Ha ez — a török eredettel ötvözőtt — szófejtés helyesnek bizonyul, akkor a samán *örj*öngő keringéséről kapunk belőle hírt. Itt csak azt szeretném megjegyezni, hogy nem tudunk a magyar népi emlékezetből táltosaink effajta táncáról, pedig voltaképpen ez hitelesítené a szófejtést.

Bosszú szavunk és családja (279. skk) is a törökséghez vezet, és a rontás, varázslat körébe vág. Itt is — akárcsak a *reg*-nél —

a meleg, gőz, köd lehetett alapjelentése. A magyarba átkerült szavaknál azonban semmi olyant nem tudunk felfedezni, ami szavunkat valamiképpen is ősvallásunkhoz kapcsolná. Nyilván ez úgy történhetett, hogy az eredeti török szócsaládnak olyan tagját vettük át, amelynek már minden kapcsolata megszűnt a varázslattal. Ennek a szónak sorsa figyelmeztet, hogy nem minden varázslat a magyarban, ami a rokon nyelvekben esetleg az, mert lehet hogy a vallási értelmétől már teljesen elvált szó került hozzánk. A döntő ilyenkor a magyar változatok jelentése kell legyen.

A kötet egyik rövid tanulmánya két alapszavunkkal foglalkozik *Isten és ördög* címmel (282. skk). A kiadó megjegyzi, hogy a tanulmányt a kéziratos hagyatékból vették. Ez magyarázatul szolgál arra, hogy különösen az „Isten” címszó vázlatos, ám a másik sem látszik végleges fogalmazásnak. „Felvetődött. . . hogy. . . az *isten* finnugor eredetű, illetőleg belső keletkezésű magyar szó is lehet.” Ilyen mértéktartó fogalmazásnál kell érzenuünk elsősorban a biztos időrendi tájékozódás hiányát, ami az egész nyelvészeti munkának szükségszerű velejárója. Milyen óriási társadalmi, ideológiai különbség, ha az őskorból származik, vagy pedig már a magyar időkből! Pais kifejti véleményét, hogy lehetséges a szó finnugor eredetű *ise-ős* szavainkkal való kapcsolata, és a rokon nyelvek alapján „*atya, atyácska*” jelentése lehetett.

Valamivel bővebb adattárat kapunk *ördög* szavunknál. Itt is, mint az előzőnél tudománytörténeti méltatással és bírálattal kezdődik a szó értelmezése. Itt azonban Pais Dezső egy, igen-igen fontos módszertani alapelvet fejt ki s figyelmünk erre terelődik. Íme:

„. . . magyar, vagy magyar vonatkozású adatok is megvilágíthatnak igen korai török nyelvtörténeti jelenségeket, olyanokat is, amelyekre nézve egyéb forrásokkal nem rendelkezünk — nem rendelkezünk azért sem, mivel az illető török nyelvekben a saját, belső fejlődésük következtében nem maradt nyomuk, azonban az átvevő nyelv — és ilyen lehetett a honfoglalás előtti és bizonyos esetekben a honfoglalás utáni velük érintkező magyar is — fenntarthatta őket.”

Igen fontos elv ez, s nekem mint régésznek eszembe juttatta például az iráni ezüstöket, amelyeket anyaterületükön alig találunk, mert az új s újabb korok beolvasztották és feldolgozták „modern” módra a fémet, de bőséggel megtaláljuk az Uralban, ahová kereskedelem révén jutottak és bálványszentélyekbe kerültek s ott megmaradtak. Aki tehát az iráni ezüstművességet akarja tanulmányozni annak Leningrádba (az Ermitázsba) kell mennie s nem Iránba. Pais Dezső hasonló gondolatokat pendít meg török szavainkkal kapcsolatosan.

Ördög szavunk szófejtései közül azt tartja a legvalószínűbbnek, amelyet maga vetett fel: a török *irdig* vagy *irdik* „ördög, gonosz szellem”-ből származnék. Egy-egy ilyen szófejtésnek komoly következményei lehetnek ősvallásunk bontakozásának megrajzolásakor, mert pl. lehetséges, hogy a világ kettéosztása a jó és gonosz erők harcára, török-korunkban került a magyarság tudatába.

Nincsen olyan szavunk, amely annyit foglalkoztatta volna ősi mitológiánk kutatóit, mint a „*turul*” (300. skk). Annyira benne van a köztudatban totemisztikus volta stb., stb., hogy egy ilyen ismertetésben kár is szót vesztegetni rá. Inkább azt figyeljük, miben tér el Pais Dezső a bevett magyarázatoktól, s ehhez hozzáfűzzük majd a magunk aggályait is. Ezek akörül csoportosulnak, hogy Árpád-kori személyneveink közt található állatneveket általában totemista névadásként könyvelik el. Ámde e nevek egy részét szegényemberek viselik, akiknél valamely előkelő állatásra emlékeztető családi származásmonda nehezen képzelhető el. Akárcsak ma sem gondolunk efféle, bár lehet, hogy egy késői kor kutatója mai családneveinkből is a 20. századi totemizmusra következtet majd, s ember legyen a talpán, aki majd megcáfolja. Íme: Holló, Varjú, Szarvas, Róka, Vidra, Farkas, Gólya, Sas, Tulok, Kakas, Oroszlán, Karvaly, Sólyom, Kánya, Galamb, Bak, Ravasz, Csóka, Kárász (itt megjegyeznék hogy ez szó szláv eredetű, tehát honfoglalás után került nyelvünkbe stb.). Mi azonban jól tudjuk, hogy e családnevek egy része ragadványnévből lett, s ezek keletkezése kiszámíthatatlan ugyan, de bizonyos, hogy semmi

köze a totemizmushoz. Vajon ez csak az újkorban működő névadási szokás lenne és az Árpád-korban nem volt meg? De a régész még mást is hozzá tud fűzni ezekhez az aggályokhoz. Ha igaz, hogy az övek nemzetség- és rangjelzők voltak, akkor a honfoglalók övein zsúfolódnia kellene az állatalakoknak, ám ezt csak kivételesen ritka esetekben találjuk férfiaknál! Persze a késői avaroknál valóban sok állatábrázolást találunk, de ez a kérdés átvezetne a kettős honfoglalás tárgyalásába, ez pedig itt nem lenne helyénvaló. A *Turul* dolgozat végén a Caroldu és Saroltu névvel kapcsolatban az elfogadott fehér- és fekete menyét helyett, Pais Dezső a „feketeség” és „fehérség” értelmezést ajánlja és így kapcsolja a „Beleknegini” adattal (erre nézve értékes új szempontokat, és a „szépasszonnyal” való kapcsolatokat tárt fel Szegfű László dolgozata a középkori kérdéseket tárgyaló kötetben. Szegfű is a Pais által javasolt magyarázathoz közeledik: Horváth—Székely *Középkori kútfontaink kritikus kérdései*, 1974. 239 sk).

Pais Dezső fiatalemberként írt dolgozatai közül való s máig is emlékezetes az, amit óvóneveinkről írt. Ebben a kötetben kéziratban reánk maradt fogalmazványát olvashatjuk, mint a kötet záró tanulmányát. Ebben nagyszerű korai kezdeményezését építi tovább, s így a kezdet és a vég egységbe foglalja ezt a hatalmas életművet.

Végére értünk tallózó áttekintésünknek, mindvégig tartottuk magunkat ahhoz, hogy mint régész nem avatkozunk bele a nyelvészek dolgába, hanem saját területünkről figyeljük, hogy mit mond korainkról, dolgainkról a nyelvész, aki nyelvtudományunk megbecsült nesztora volt hosszú időn keresztül, nemzedékek nevelője, sok magyar szó gondos gondozója.

A nyelvészek nyilván sokkal több tanulságot tudnak e dolgozatokból meríteni, mint az a régész, aki szerette volna, ha e tanulmányok szinte tapintható tapasztalatokkal gazdagították volna ősvallásunkról való tudásunkat. Várakozása csak részben

teljesült s ezért kételyekbe ütközött — amelyeket sokszor éppen Pais Dezső fogalmazott meg! — s úgy látta, hogy ezek alapja jórészt az időrend hiánya. Vannak azonban más meggondolni valók is, amelyekről csak érintőleg beszéltünk eddig. Például: volt-e olyan ősvallás, amiről az összes vonatkozatható szók vallanak, vagy csak laza vallási képzetek voltak s ezek is változtak az idő folyamán? Éppen a kereszténységbe átment szavainkról alig esett szó. Szókincsünk azonban már e meggondolások alapján is széthúzódik több ezer évre s nem vonatkozatható egyetlen korra!

Pais Dezső könyvének áttanulmányozása során úgy láttuk, hogy a nyelv igen keveset őrzött meg egykori világképünkből és a világot alkotó erőkről vallott hitünkből. Ennek okát abban látom, hogy ősvallási szavaink továbbéltek a kereszténységben, megváltozott tartalommal, pedig feltehető, hogy egykor „ősvallásunk” szókincséhez tartoztak!

De ne zárjuk ezt az ismertetést aggodalmakkal, hanem örvendjünk annak, hogy ezzel a kötettel Pais Dezső nyelvészeti végrendeletét kaptuk kézbe, lapozzuk az emlékezés megilletődésével, s így sokkal többet tanulhatunk belőle, mintha pusztán gazdag adattárában böngészünk.

1976. március 14-én.

LÁSZLÓ GYULA

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET BIBLIOGRÁFIA

1. kötet 1772-ig; 2. kötet 1772—1849.

(Akadémiai Kiadó, 1972., 1975.)

Irodalomtudományunk utóbbi három évtizedének termésében, az elméleti kutatás, a kritika, a szövegkiadás eredményeinek, kitűnő lexikális segédeszközöknek, végül a hatkötetes összefoglaló kézikönyvnek a közreadása után most, a MTA Irodalomtudományi Intézetében készült munkaként kezünkben van az *összefoglaló irodalomtörténeti szakbibliográfia* első két kötete.

Ez a szakbibliográfia-sorozat, terve szerint, hat részben, kilenc kötetben fogja — napjainkig terjedően — összefoglalóan jegyzékelní mindazt, ami a magyar irodalomtudománynak az idők során nyomtatott formában közzétett anyagából nemcsak kritikailag érvényes, hanem egyáltalán történetileg használható. Az adatgyűjtés felső időhatára 1970. Az első kötetekből következtethetően talán háromszázezer adat közzétételéről van szó. Zavarba hozó méretek bontakoznak ki. Kézenfekvő a kérdés, indokoltak-e, a kutatás igényeit nem meghaladó-c ezek.

Elődök és kortársak érdekéent a magyar irodalomtörténet és filológia kurrens szakbibliográfiája éppen egy évszázada, 1876 óta jelenik meg folyamatosan, anyaga azonban — évekre vagy ciklusokra tagolva — nehezen hozzáférhető, széthullik, áttekinthetetlen. A most létrejövő bibliográfiai szintézis kiadásával ez és a korábbi anyag a kiegészítőleg, pótlólag gyűjtöttel együtt rendezetté, készenlétben levővé, a kutató *segédtudományi műszerévé* válik.

Körültekintve az európai irodalmak nemzeti történeteinek nagy szakbibliográfiai opuszai közt, a tervezett magyar sorozat méreteihez fogható vállalkozásokat szinte csak a nagy nyelvterületeken látunk. A nagy német Goedeke új sorozatában 1880-ig, az angol *Cambridge Bibliography of English Litera-*

ture új kiadásában 1950-ig gyűjti adatait. Nagy és kisebb nemzetek irodalomtudományi szakbibliográfiáit kézbe véve szembeűnő, hogy az irodalom és irodalomtörténet bibliográfiáját rendszerint egybefogva nyűjtják, az érdemleges szövegek adatát mindig regisztrálva és rendszerint rövid írői életrajzot is közölve. Áll ez, az említetteken kívül, több nagy francia kézikönyvre, közelűnkben a lengyel irodalomtudományi szakbibliográfiákra. Az irodalomnak, az irodalmi szövegek szerepeltetésének mértéke és módja a magyar szakbibliográfiai kézikönyv struktűrájának is főkérdése.

Bibliográfiánk első kötete a sorozatszerkesztők (Vargha Kálmán és V. Windisch Éva) által írt előszóban ismerteti az egész sorozat rendszerét, elveit. A szerkesztők kifejtik, hogy az elvi alapoknak a gyakorlati igényekkel való összeegyeztetésére törekednek és az anyag elrendezését ehhez igazítják. Állást foglalnak a válogatás elve mellett; az érdemes anyag teljességének fenntartásával a jelentéktelen vagy napi jellegű tételeket irodalom- és tudománytörténeti kritikával rostálni törekedtek. A kézikönyv tételeinek, adatainak gyűjtése — megfelelő kritikai válogatással — a forrásértékű hírekig, újságcikkéig terjedt és közvetlenül, vagy más bibliográfiákból merítve feldolgozta, feldolgozza a teljes releváns belföldi nyomtatványanyagot, az elérhető külföldi magyar kiadványokat és az elérhető idegennyelvű szakirodalomnak legalábbis a legfontosabbját. A magyar irodalomtörténet érdekkörének határait a bibliográfia a hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyvvel összhangban vonja meg: a középkorban, majd a humanizmus és reneszánsz korában az írásbeliség egészét átfogva, később a magyar és latinnyelvűség mellett a magyar királyság egyéb nemzetiségeinek önállóvá váló irodalmát csak a magyar irodalommal való kapcsolatában véve figyelembe. A bibliográfiai sorozat gyűjtőköre mindenekelőtt irodalomtörténeti tárgykörökre terjed, megfelelő fejezetekben közölve a csatlakozó tudományterületeknek vagy területrészeknek a korszakkal foglalkozó irodalomtörténész számára fontos alapanyagát is. Ilyenek az egyháztörténet, a művelődéstörténeti ágazatok sora:

a nyomdászat, intézmények, társaságok, oktatás, színház története, korszakonként az irodalomhoz viszonyított szerepüknek megfelelő módon. Magának az irodalomnak, az írói alkotások szövegeinek a köréből a bibliográfia *csak a filológiai értékű kiadásokat* regisztrálja.

A kötetek anyaga két folyamba rendeződik: egy *általános*, a korszakkal egészében vagy részeiben tematikusan foglalkozó műveket és mindenfajta segédkönyv-irodalmat magában foglaló részre, és egy másik, *személyi* részre, mely összefoglalja az írókra, műveikre, kapcsolataikra, hatásukra *közvetlenül* vonatkozó anyagot. Ezen az alaprenden belül azonban a kötetek arculata nem lehet teljesen azonos. Ha intézeti keretek közt is, de a gyűjtő, majd szerkesztő munka — már eddig is — csaknem két évtizede folyik, sok és változó munkatárs közreműködésével, nem mindig azonos szemlélettel és gyűjtőmódszerekkel. Amellett minden korszak maga alakítja természetével, sajátosságaival szakbibliográfiája méretét is, belső rendjét is. A középkor irodalomtörténetének bibliográfusa másként és más megoldásokat keres, mint majd a 20. század irodalomtudományi termésének regisztrálója.

A bibliográfiai kézikönyv — a közölt terv szerint — korszakonként napjainkig jutván, zárókötetben közli majd a korszakokba nem szorítható, átfogó vagy általános témaköröket tárgyaló irodalomelméleti és irodalomtörténeti címanyagot. Kérdés, hogy ez az „általános” zárókötet mennyivel adhat majd többet, mint a korszak-kötetek. Valószínűleg jórészt ez utóbbiak általános anyagának bizonyos szakjait és segédkönyv-apparátusát kell majd megismételnie, esetleg felújítania. Fontos lehet viszont összefoglaló anyaga az irodalomelmélet területein.

Az eddig megjelent két kötet (1.: 1772-ig, Stoll Béla, Varga Imre és V. Kovács Sándor munkája; 2.: 1772–1849. Kókay György munkája) szinte már az egész tervezett sorozat szerepét bemutatja. Mindenekelőtt azt tanúsítja, hogy itt nemcsak az irodalomtudománynak az ügyéről van szó. Ezek a kézikönyvek nemcsak az irodalomtörténésznek és más humán tudósoknak készülnek, hanem az írónak, a tanárnak, az olvasónak, a tan-

könyvön túljutott diáknak, a könyvtárosnak, a népművelőnek is. A kutató számára megtakarított időnél sem kisebb jelentőségű, hogy ezekkel a bibliográfiákkal a kutatónak készülő főiskolás — típus-témák helyett — új és önálló utakra indítható. Tájékozódást tudnak nyújtani annak is, aki vidéki elszigeteltségben, használható segédkönyvtártól és könyvtári katalógustól távol él. Éppen ezért fontos az a bejelentett szándék, hogy nem tudományos rendszerezést, hanem gyakorlati célú segédkönyvet kívánnak a szerzők nyújtani.

A méltató első szava az elismerés mind a gyűjtő és szerkesztő szakemberek, mind a munkatársak eredményes munkájáért. A bibliográfiai munka közhelyszerűen „áldozatos” és közismerten „hálátlan”. Mégis, sokan és sokszor lesznek hálásak nekik. Aligha lesz e köteteknek sok olyan használója, aki a felütött fejezetben és annak összefüggéseiben a maga számára új kiadványt, cikket, hírt, adalékot nem talál, akinek a kívánt témában nyújtott irodalom organikus egésze nem ad indítást. Mint minden jó bibliográfiára, úgy ezekre a kötetekre is a helytálló szerkezet és a pontos, helyükön levő címadatok tömege a jellemző. A kritikus mégis — mint minden bibliográfiából — összegyűjthet hiányokat, helyteleníthet arányokat, szóvá tehet következetlenségeket. Tisztában vagyunk azzal, hogy nincs „teljes” bibliográfia és nincs válogatás, melynek eredményével mindenki egyetért; nincs vitathatatlan szerkezetű bibliográfia sem.

Egy szakbibliográfia szaktudományi sikere — szélesebb körű használatának feltételeit figyelmen kívül hagyva — három tényezőn múlik: gyűjtőkörén, csoportosításán, végül közlésmódjának színvonalán, pontosságán, alkalmasságán.

A továbbiakban ezekből a nézőpontokból vesszük szemügyre a két kötetet, ha lehet, egybefoglalva, ahol szükséges, különválasztva.

Gyűjtésében mindkét kötet messzemenően eleget tesz a válogatott teljesség ígéretének és szinte hiánytalanul közli a maga irodalomtörténeti anyagát, mind az általános, mind a személyi fejezetekben. Mégis, az 1. kötet szigorúbban válogat, takaré-

kosabb, a második bőkezűbb, de ezzel olykor a válogatás mércéjét ereszti lejjebb. Kevésbé mondható hiánytalannak, mindkét kötetben, a közölt segédkönyv-apparátus és olykor egyenetlen a társtudományok felé való kitekintés mértéke.

A sorozat szembetűnő gyűjtőkori problémája — mint arra már utaltunk — az irodalmi szövegek közlésének a kritikai szintű kiadásokra való korlátozása. E szabály következtében alapvető szövegek maradnak ki, vagy — esetleg — bekerülnek szemelvényes, de kommentált kiadásban; a besorolás feltételévé filológus jelenléte válik. A szövegadatok hiánya már az 1. kötetben is nehezen viselhető el, hiszen számos jelentős műnek nincs is későbbi, filológiailag gondozott kiadása. A 2. kötet 18—19. századi anyagában ennek a korlátozó szabálynak a kérdéses volta még inkább érvényesül és a továbbiakban sok gondot fog okozni a későbbi kötetek használóinak is. Az 1. kötetből így marad ki Pray 1770-es magyar Margit-legendaszövege, Anonymus 1790-es első magyar kiadása. A 2. kötetben a felvett irodalmi szövegkiadások elbírálása — úgy tetszik — nem egységes. A Batsányi által gondozott Virág-kiadás (1799) helyére kerül, de Batsányi Ányos-kiadása (1798) már csak előszavával kap helyet. Bekerülnek a Révai által gondozott kiadások, de a Kerekes-féle, a szerző által átdolgozott, hitelesnek tekintett Fazekas-kiadás (1817) nem. Életében közreadott gyűjteményes kiadással szerepel Fáy (1843—44) és Táncsics (1873—85), kimarad viszont Kuthy (1841—53). Későbbi kritikai kiadásban nem állván rendelkezésre kimaradnak egyébként nagy szakirodalommal szereplő, esetleg nem könnyen identifikálható fontos művek, mint például a *Debreceni Grammatika*. A felvett szövegek viszont nem ütik meg mindig a filológiai mércét: az 1. kötetben szereplő Pázmány-szövegkiadások közül az 1867. évi puszta idézettár, az 1931—33. évi egi kiadás pedig egyházi célokra készült, nyelvileg egyszerűsített beszédgyűjtemény.

A kézikönyv további köteteiben ajánlatos lenne — ha még végrehajtható — az irodalmi szövegek bőkezűbb felvétele. Besorolandó lehetne a legjobb gyűjteményes kiadás és a fontos

művek rendelkezésre álló legjobb kiadása, akár első, akár későbbi kiadás minősül annak. Az utóbbi esetben az első kiadásnak csupán megjelenési éve lenne közlendő.

Úgy tűnik, hogy nem világos a gyűjtőkör a fordításokat illetőleg. A későbbi kötetek, fontos kivételektől eltekintve, nyilván nem tekintik majd feladatuknak irodalmi szövegek idegennyelvű fordításainak adatközlését. Az 1. kötet indokolatlan közli a Zrínyi-fordításokat, érdekességként a török Mikesfordítást vagy a dél-amerikai Teleki József fordítást; nem hozza azonban például a *Balassi Komédia* Kertbeny által 1874-ben kísérőtanulmánnyal közreadott német fordítását. A 2. kötet regisztrálja az öt évszázadot átfogó német nyelvű magyar költői antológiát (1970), de hiányzik belőle klasszikusaink német–osztrák fogadtatását jelző több egykorú 19. századi kiadás, Táncsics önéletírásának orosz kiadása (1952), vagy a négykötetes román nyelvű magyar antológiának egészében a korszakba vágó első kötete (1965).

A magyar irodalomtudományi szakanyagnak a gazdagságát és teljességét már kiemeltük; ez a két kötet lényege. Az irodalomtörténeti gyűjtőkörben itt már csupán egy réteghez, az egykori magyarországi irodalmak összefoglaló kézikönyveinek, illetve az e körbe tartozó kapcsolattörténeti anyagnak a szerepeltetéséhez kívánunk hozzászólni. Bár viszonylag gazdag, mégis hiányos a szlovák és az — ekkor — nem kis mértékben dél-magyarországi érdekű szerb kézikönyvanyag. A modern szlovák irodalomtörténeti szintézis első két kötete (1958–60) nagyjából a mi bibliográfiánk két kötetének időkorét fedi: mégis, 1. kötetünkben hiányzik, 2. kötetünkben pedig csak éppen első, 1780-ig terjedő kötete szerepel. 1. kötetünk szerepelteti a Kombol-féle horvát irodalomtörténetet, de 2. kötetünkben hiányzik például Skerlić éppen 18. századi tárgykorú szerb irodalomtörténete és annak 19. századi folytatása. Több szlovák—magyar személyiségnél és témánál újkeletű szlovák szakirodalom lett volna közölhető (Tessedik, Chalupka, Csaplovics János, Csaplovics Lőrinc könyvtára, a Kishonti Evangélikus Tudományos Társaság). Számos szlovák szak-

folyóirat mellett nincs nyoma annak, hogy a százötven éve Pesten indult, nemcsak szépirodalmi jellegű Letopis Matice Srpske-t átnézték volna.

Ez utóbbi és más, további hiányok oka nyilván a külföldi szakirodalomhoz való hozzájutás csaknem mindenkori kése delme és egyébként is forgandó szerencséje. A kutatás előteré ben szereplő témakörök olykor külföldi forrásanyagukhoz is teljesebben jutnak hozzá: a humanizmus latin irodalmának fe jezete például négy modern külföldi szakkibliográfiát is kö zölhet.

A kézikönyv feladatának tekinti az irodalomtörténész mun kájával leginkább érintkező társtudományok alapvető, illetve korszakba vágó válogatott anyagának a közlését is. Ezt mesz szeménően megvalósítja mindkét kötet például a történettu domány, a nyomdászati-, könyvtár- és oktatástörténet terüle tén, sokkal kevésbé a helytörténet, továbbá a folklor, mégpedig a népköltészet, néphagyomány forrásanyaga és irodalma tekin tetében (a népköltészetnek minden kötetben „csak a korszakra vonatkozó anyagát” kívánván szerepeltetni, teljes közlést a zárókötetben tervezve). Szívesen láttuk volna a társtudományi apparátus szövegkiadásai közt a *Magyar Népköltési Gyűjte mény* sorozatát és hiányoljuk, hogy a 2. kötet forrásai, illetve feldolgozásai közt nem szerepel Ipolyi Arnoldnak sem 1846-tól gyűjtött (Kálmány által 1914-ben közreadott) népmese gyűjteménye, sem 1849 előtt gyűjtött *Magyar mythológiája*. Ide tartozó lehetne Dugonics 1820-ban kiadott magyar mon dásgyűjteménye (egészében, a személyi irodalomban szöveg kiadásként közölt szemelvényes kis mutatvány-kötet helyett), Erdélyi János 1851-ben kiadott, bár jóval korábban gyűjtött közmondás-könyve. Talán filológiai engedménnyel is, de be sorolható lett volna Tóth Béla anekdota- és magyar szállóige gyűjteménye. Azt hisszük, hogy a szólásgyűjtemény a maga nemében nem kisebb forrásértékű az irodalomtörténész szá mára, mint — például — a tárca-útirajz.

Jóval kisebb jelentőségű, amit a kötetekben közölt általános segédkönyvanyag relatív hiányairól mondani szeretnénk.

A két kötet más-más apparátust közöl, mindegyik a maga korszakának megfelelő gyűjtésben. Semmi sincs, ami felesleges lenne, néhány hiány azonban szembeötlő. Az 1. kötet kihagyja Budapest történetének bibliográfiáját, a 2. kötet felveszi hatodik kötetét; mindkét kötetben felveendő lett volna a bibliográfia első, negyedik és hatodik kötete. Mindkét kötetből hiányzik az 1929-ben kiadott Buday-féle magyar filozófiai bibliográfia. Az 1. kötetben hiányzik Badalić horvát ősnymtatványkatalógusa és nyilván késői beérkezésük miatt maradt ki Jugāreanu 1969-ben kiadott szebeni ősnymtatvány és erdélyi antiqua-katalógusa. Ugyancsak késői beérkezése miatt maradhatott ki mindkét kötetből Pálinkás László 1970-ben kiadott újabb, közel harminc év után átdolgozott és bővített olasz–magyar irodalmi bibliográfiája. A Széchényi Ferenc által országos könyvtárként alapított könyvgyűjtemény 1799 és 1807 közt kiadott hétkötetes katalógusa csak a 2. kötetben szerepel, noha az a korábbi hungarica könyvnyagnak is elsőrendű forrása.

Anyagának *csoportosítása, elrendezése* tekintetében a két kötet más-más feladattal került szembe.

Az 1. kötet időköre az ősköltészettől, a középkor és a reneszánsz irodalmán keresztül a barokkig ível és azzal zárul; a 2. kötet a felvilágosodás és reformkor összetartozó és nem egészen egy évszázadra terjedő időszakának anyagát fogja át. Ezért az 1. kötet belső struktúráját a többi kötettől eltérően alakította. A régi magyar irodalom egész időszakára vonatkozó összefoglaló általános fejezet után anyagát négy alkorszakra osztja, a hagyományos, a korábbi irodalomtörténeti felfogás periodizációját követve: 1526-ig, 1600-ig, 1711-ig, végül 1772-ig. E négy alkorszak mindegyike külön tagolódik általános és személyi részre.

Vajon választhattak volna-e a kötet szerkesztői más megoldást? A magyarországi és magyar írásbeliségnek és irodalomnak ez az első hétszáz esztendeje törésvonalat mutat a középkor végén, mondjuk 1526 körül, és azután még egyszer, a 18. század elején, midőn az irodalmi barokk korszakán belül

a műfaji képletek és az irodalmi élet alakzatai változnak meg. E két választóvonalat el is fogadva, kérdésesnek tartjuk a harmadik korszakhatárt (1600-at), a tulajdonképpen csaknem fél-évszázadig egymásba ívelő reneszánsz és barokk korszak kettéválasztását. Igaz, hogy a hagyományos irodalomtörténetírás konzervatív korszakolást tükröző materiája valójában magamagát sorolta négyfelé. Felvethető mégis, hogy a kézikönyv *gyakorlati* használatát — a szakember számára is — nem könnyítette volna-e meg a középkor határán kettéválasztott tematikus elrendezés, mely mai, elméletileg igazolt korszakbontásunkat követve a kétféle periodizáció egybevetését szerkesztési és tipográfiai eszközökkel teremthette volna meg.

A 2. kötetnek ilyen problémája nincs. Ott, ahol szükséges, a belső korszakhatárt anyagában, felvilágosodás és reformkor közt — egységes tematikus rendben maradván — 1825-tel vonja meg.

Egyébként a belső csoportosítás alapvonalai a két kötetben, néhány korszak-különbséggel és olykor eltérő terminológiával, azonosak. Általános részét mindkét kötet hat főfejezetre osztja. Fedi egymást ebből öt: a segédkönyvek, az irodalomtörténet folyamata, a műfaj történet, az intézménytörténet és a más irodalmakkal való kapcsolatok és kölcsönhatások főfejezete. További főfejezetként az 1. kötet a nagy gyűjteményes szövegkiadásokat foglalja össze, a 2. kötet pedig külön csoportosítja az irodalom elvi és elméleti kérdéseit.

A főfejezetben mindkét kötet a maga anyagát korszaka sajátos tematikájának megfelelően tagolja tovább; a végső rendező elv egységesen a közlemény, kiadvány megjelenési éve. Ilyen módon a használó mintegy a szakirodalom kronológiáját is áttekintheti. Az 1. kötetben — a négy alkorszakra bontás és a szigorúbb rostálás eredményeként is — viszonylag szűk, eléggé konkrét és kis tételszámú alcsoportok jönnek sokszor létre. Ezek a használó számára a téma jól körülhatárolt, pontos ésényeges szakirodalmát nyújtják. A használónak azonban a kötet *egész* struktúráját kell előzetesen és alaposan ismernie

ahhoz, hogy az összetartozó, de mellé- vagy alárendelő logikai szerkezetben felépített, sokszor egymástól távol kerülő alosztásba sorolt kiadványanyagot, több korszakból és fejezetből összeszedje, mindig figyelemmel lévén az átfogóbb, összefoglalóbb fogalomkörökre is. Utalások segítik, de talán nem elegendő mértékben és nem mindig kétoldalúan. Több helyről és nem minden fejtörés nélkül szedhető össze például a virágénekek, az énekeskönyvek, a levél, a ponyvairodalom *teljes* anyaga. Aki azonban rendszeres munkával összeszedte az egyébként logikailag kifogástalanul tagolt anyagot, biztos lehet, hogy minden lényegeset számba vehetett. Az alkorszakokra bontást a kötet szerkesztői jól végezték el és a témabontást amazzal összhangba hozták. A megoldás azonban hibaforrást is rejtethetett. Példa erre az a tévedés, hogy Rákóczi hadi újságja, a Mercurius Veridicus, mint „hírlap”, a Rákóczi-kor irodalmából kimaradván, a következő, 1711-gyel kezdődő korszakba soroltatott, a Nova Posoniensia és a Pressburger Zeitung mellé.

A 2. kötetben mind a korszak nagyobb termése, mind a bőségesebb válogatás általában nagyobb alcsoportokat hoz létre, melyeket szerencsésen lehetett „egykorú” és „nem egykorú” rétegre, másrészt alaki vagy tartalmi jellegzetességek szerint további szakaszokra osztani. Ha a bibliográfiai kézikönyv sorozattervével kapcsolatban az arányok és az adatanyag mennyiségi kérdését felvethetőnek tartottuk, úgy ez a kezünkben levő 2. kötetre is érvényes. A kötet mind az egykorú, mind a későbbi szakirodalomból tartalmaz ugyan irreleváns tételeket, de *nem olyan arányban, hogy a szigorúbb szűrés a terjedelmet számottevően csökkentette volna.* A kötet főerénye végül is az egykorú adalékok gazdagsága és a nem egykorú, egészen a közelmúltig terjedő anyag fontos rétegeinek a teljessége. Kiválóan gazdag — például — a nyomdai és könyvkereskedői katalógusok, a nyomdászattörténet, a sajtótörténet, a köz- és magánkönyvtárak története szakcsoportja. Ebben a kötetben is meg lehetősen hézagos viszont az irodalmi élet helytörténeti fejezete, néha indokolatlanul. A „Remény” körének irodalma

például Kolozsvárnál is besorolható lett volna, Sziklay János *Veszprém város az irodalomban és a művészetben* című könyve (1931) a nyelvújítás irodalmán kívül Veszprém címszavához is tartozik. A korszakban olyannyira fontos anyanyelvi, nyelvi-irodalmi és stilisztikai kérdések szükségképpen kerülnek többfelé és főcsoportjaikon belül is alcsoportok logikai rendjébe, az áttekintés azonban itt sem egykönnyen megy. A logikai rend olykor ellentétbe kerül a *gyakorlati* használhatóság érdekeivel: elvászott, ahelyett, hogy összehozna, összekapcsolna. Azt hisszük, hogy a szakember is többnyire együtt keresi és együtt kívánná találni például az olvasókörök, olvasóegyletek, kölcsönkönyvtárak és olvasókabinetek szakirodalmi adalékait, az Egyetemi Nyomda történetét és kiadványjegyzékét, a magyar jakobinus mozgalom és a magyar jakobinus irodalom összefoglaló anyagát. Mégis tudomásul kell vennünk, hogy a szisztématisztikus rend gyakorlati hátrányokkal is jár. A szisztéma olykor megvalósíthatatlan: „szöveg” és „irodalom” valójában sokszor keveredik, az egyértelmű besorolás lehetetlen. A kötet egyébként gyakran él annak lehetőségével, hogy adatát többilletékes szakcsoportban megismétli. Szegényes a korszak antológiáinak anyaga, pedig ide is sorolható lett volna például a Tatay-féle szöveggyűjtemény, mely egyebütt szakirodalmi csoportokban háromszor is szerepel. És ide lett volna sorolható a *Bessenyei György Társasága* is (mely mint szöveg, kimarad a kötetből).

Az „általános” fejezetek után mindkét kötet „személyi” részében a magyarországi írásbeliség és magyar irodalom olyan személyei szerepelnek a humanizmus korától kezdve, kiknek irodalmi működéséről kritikai adalék egyáltalán rendelkezésre áll. A szereplők sora túllép magának az irodalomnak körén. Személyi felsorolásban szerepelnek történészek, közírók, irodalompártolók, politikusok; levelezésük, irodalmi, nyelvújítási szerepük révén természettudósok. A kör az írókét meghaladja, de az alkotókét nem éri el; tudománytörténetünk alakjaiból hiányzik például Endlicher és Érdy. Az írók köréből is kimarad szabály szerint mindenki, akiről legalább

három kritikai adalék nem áll rendelkezésre; a szerkesztők azonban ennél sokszor enyhébben ítétek. Mindkét kötet személyi részében az írókról és műveikről szóló szakirodalom kitűnően áttekinthető, mert világosan és következetesen tagolt.

Minden szakrendben szerkesztett bibliográfia fontos kérdése, hogy a témacsoportok, illetve tételek közötti utalást hogyan oldja meg. Említettük már, hogy kézikönyvünkben a témák összefüggései közötti utalás gyakoribb lehetne és olykor egyes tételek több illetékes szakcsoportban való közlése elmaradt. Az 1. kötet szerepelteti Iványi Béla tanulmányát Mossóczy *Corpus Juris*áról (1926). A 16. század eléggé szegényes könyvtártörténeti anyagában azonban a tétel nem szerepel; nem derül ki tehát, hogy a tanulmány javarészt Mossóczy könyvtáráról szól és annak kilencszáznál több művet soroló jegyzékét közli. A 2. kötet szakaszt szentel a Nemzeti Körről szóló irodalomnak, de nem utal arra, hogy az később Ellenzéki Kör néven működött és Bártfai Szabó Lászlónak egy más szakcsoportban szereplő, de itt meg nem ismételt című tanulmánya foglalkozik is vele. Alapelszerűen hiányzik a kézikönyvből, mind az általános, mind a személyi részben az összefoglaló jellegű irodalom (szintézisek, korszak-monográfiák) megfelelő tételeire, illetve helyeire való utalás. A kutatónak témája szempontjából az összefoglaló irodalmat többé-kevésbé ismerenie kell, mielőtt a bibliográfiában az őt érdeklő részlettémát felüti. Ugyancsak hiányzik a bibliográfiából az ún. rejtett utalás, azaz a nem egykönnyen és nem közvetlenül felismerhető kapcsolatra való rámutatás. Így utalhatott volna 2. kötetünk például a nyelvújítás irodalmának csoportjában Révai Kölcsey-tanulmányára.

Végül arra a kérdésre keresünk választ, hogy a két kötet külsőleges, *bibliográfiai-technikai eljárásai*, a tételek közlésmódja, tipográfiai nyújtása, a kísérő apparátus, főleg pedig a mutatók rendszere hogyan járnak a használó kezére, mennyiben könnyítik meg a keresett téma anyagának minél teljesebb és összefüggéseivel együtt való felderítését.

Maga a bibliográfiai leírás célszerű és sallangmentességre törekvő; vitatható, de helynyerés okából hatásos, hogy eltekintettek a kiadó nevének közlésétől. Az egy-egy műre vonatkozó recenziós anyag összegyűjtött közlése az irodalmi hatásnak is egyik fokmérője lehet: Illyés Petőfi-könyve első kiadását, annak idején, 1936–37-ben harminchárom recenzió kísérte! E mű három kidolgozását, valójában három alkotást, a bibliográfia összefoglalva közli, az átdolgozások és kiadások együttes leírásában: az időrendi közlés formai szabályát megsértve, de a használó számára a kedvező megoldást választva.

A két kötet formai szabályai egyébként nem egészen azonosak; a használó érdekét (és kényelmét) szolgáló néhány szerkesztési fogás a 2. kötetből hiányzik. Ez a kötet viszont a személyi részben a szövegek adatközlésének hiányát némileg ellensúlyozza a főművek címének és első kiadásuk évének felsorolásával — ha e műveknek szakirodalma van.

A technikai apparátus legfontosabb kívánalma, hogy a további kötetek jól kidolgozott *tárgymutatót* közöljenek. Az 1. kötetben nincs tárgymutató, pedig az a négy korszakra tagolt anyag áttekintését alaposan segíthette volna. A 2. kötet már közöl rövid tárgymutatót, mely azonban nem több, mint az alcsoportcímeknek a betűrendezése, mindig egyetlen lapszámra utalván. A további kötetekben sokoldalú, alapfogalmakon túlmenő és a terminológia variánsaival is számoló, szótárszerű, minden érintett témacsoportra utaló, kezdő- és végzőldalt jelző tárgymutató lenne kívánatos.

Mindkét kötet nyomdai kivitelét, az adatközlést, a megbízhatóság és pontosság jellemzi. Akik e kötetek szerkesztési módszerét ismerik, tudják, hogy az adatok pontossága a gondos, ismételt adatellenőrzés eredménye. Ha mégis előfordul elírás és sajtóhiba, az mindenekelőtt balszerencse. Kötelességszerűen említjük meg azt a néhány zavaró hibát, mellyel találkoztunk, mert javítást érdemelnek. Zrínyi átdolgozója az 1. kötetben Csegics, a másodikban Csergics: az utóbbi a helytálló. Valkai *Bánk bánjának* közreadója a 2. kötetben Bakai, az elsőben Ballai: ez a helyes. Különböző személyek csúsznak egybe az

1. kötet névmutatójában például Zoltán József, a 2. kötet mutatójában például Bakács István, Gulyás Pál, Sallay Géza nevén. Két elírás — szövegben és mutatóban — író nevét torzította el: Tempefői neve a 2. kötetben helyesen Sibelka-Perleberg Artur, a húszas évek érdemes pedagógusának neve az 1. kötetben helyesen Rössler *Mária* Irén.

A tetszetős elrendezés és a szép nyomdai munka esztétikai hatása ellenére úgy gondoljuk, hogy a szerkezeti csoportalkotás logikai rendjének kifejezésére a tipográfiai eszközök elégtelenek, a gyors áttekintést nem segítik eléggé. A szisztematikus rend bonyolult volta — a szedéskülönbségeken kívül — szám- vagy betűjelzésrendszerrel tett volna ajánlatossá. Az „élőfej” a gyors keresést akkor segíti, ha a könyvoldalak külső sarkába kerül.

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája már elkészült két és munkában levő további köteteivel irodalomtudományunk *évszázadra szóló* segédkönyvei közé fog tartozni és nemzedékek kutatómunkáját fogja segíteni. Amint mi sem hagyhatjuk figyelmen kívül Kelet-Közép-Európa többi nemzete irodalmának történetét, úgy válhatik a magyar irodalomtudomány szakbibliográfiája kézikönyvvé szomszédainknál és a világ más tájain is a hungarisztika körében dolgozó tanszékeken, intézetekben. Ez a reális szerep a jövő kötetekben megérdemelhet talán egy megfelelő rövid idegennyelvű bevezetőt és szakrendi eligazítót.

Szakbibliográfiai sorozatunk alkalmas arra, hogy az összefoglaló irodalomtörténet hat kötete mellett „companion work”-ként, kísérőműként szolgálja a további kutatást, a képzést és az irodalom sokoldalú szerepét a nemzeti művelődésben. Remélhetőleg alkalmas időpont majd napirendre tűzi a felismerhetően hiányzó többi segédkönyvszerű irodalomtudományi „kísérőmű” megvalósítását is: az irodalom bibliográfiáját, az írók biográfiáját és az irodalomtörténet kéziratforrásainak a számbavételét.

PAJKOSSY GYÖRGY

BORNEMISZA—MÓRICZ: MAGYAR ELEKTRA

Magyar Elektra — hirdette a Nemzeti Színház 1931-es plakátja, s a cím alatt három név: Sophokles, Bornemisza Péter, Móricz Zsigmond. A bemutatónak közepes sikere volt, de később több-kevesebb változtatással még kétszer felújította a Nemzeti, utóbb a Madách Színház s több más együttes. A cím a köztudatban úgy hozzátapadt a darabhoz, hogy legutóbb is ez szerepelt a Nemzeti Színház 1975-ös előadásának plakátján, holott már nem a Móricz által átírt, hanem a Bornemisza-féle „eredeti” szöveg került színre. Egyetlen, de jelképes erejű emlékeztető, hogy mit tett egyik író a másikért, hogyan sikerült új életre támasztania egy négyszáz esztendő alkotási. Részint a modern színpadra való alkalmazással, részint személyes és irodalmi propagandával. „Úgy gondolom a darabot, akár ezt a szöveget, akár az eredetit, az iskolák ifjúságának szeretniök kell. A közönségnek is” — írta Móricz a Kelet népében a darab közzétételekor, 1940-ben.

Bornemisza műve 1558-ban jelent meg Bécsben, s aztán hosszú időre eltűnt. Két évszázaddal később került Bessenyei György kezébe, s ő egy részletét is közölte, majd 1923-ban bukkant föl egy példánya, amelyet hasonmás-kiadásban közölt Ferenczi Zoltán. Idáig érhető módon Sophokles-fordításként tartotta számon az irodalmi közvélemény. Kevésbé érthető, hogy Ferenczi kiadás után is többnyire így emlegették, s szinte vakmerőségnek hat Móricz kijelentése:

„Nem fordítás: újra teremtés. Nem görög lélek magyarrá áthangszerelve: valóságos magyarok, a Dobók és Nádasdyak, az első Zrínyi szavát halljuk.”

Mégis, az átdolgozás során Bornemisza fogyatékoságait sok helyt Sophokles anyagával orvosolta, s így Móricz szövege valamivel jobban hasonlít a göröghöz, mint Bornemiszáé.

Fordítás vagy eredeti mű? A félreértés elindítója maga Bornemisza. A *Tragoedia magiar nelvonn* címlapján és előszavában egyaránt állítja, hogy a művet nagyobb részben fordította, s jöllehet sokat hozzáadott és „más módon rendelt”,

de hite szerint Sophokles szándékát követte. Maga a mű ellentmond ennek, s mai fogalmaink szerint csak akkor bizonyulhatna fordításnak, ha előkerülne ismeretlen eredetije. Ez — Kardos Tibor feltételezése szerint — egy humanista szerzőtől származó latin nyelvű változat lehetett, amelyre a 16. század zsarnokellenes szellemi áramlata nyomta rá bélyegét. Latin fordítás valóban akadt ez idő tájt. Bornemisza könyvével egy évben jelent meg Thomas Neogeorgius (Kirchmair) német humanistának teljes latin nyelvű, verses Sophoklesfordítása. Ez azonban hű tükre a görög eredetinek. Másfelől Bornemisza jól tudott görögül, s utószavában azt is elmondja, hogy tanára, Georg Tanner az erkölcsi és politikai részek szempontjából filozófiai módszerrel alaposan és tüzetesen elemezte hallgatói előtt az *Elektrát*. Ilyenformán egyéb segítség nélkül is újjáköltethette a történetet, kiegészítve olyan elemekkel, amelyek csak magyar koponyában születhettek. Ami pedig a kétszeresen hangoztatott „fordítás” szót illeti, arra más föltevés is kínálkozik.

Bornemisza Ferdinánd király koronázására írta (és akarta előadatni) darabját. Erre az alkalomra nehezen találhatott volna ennél alkalmatlanabb művet, amely eredetileg „csak” egy zsarnok királyi pár megölését dicsőíti, de az ő változatában a trónra lépő zsarnok önfelelt pöffeszkedésével kezdődik. Szókimondó, fiatalos szemtelenség ez a vállalkozás, amelyet azzal próbál palástolni, hogy a görög klasszikusra hárítja a felelősséget. Mint majd harmadfél évszázaddal később Katona József, aki Tiborc legkeményebb panaszaihoz lapalji jegyzeteket fűz: melyik elfogadott német szerző művéből vette ezeket a gondolatokat. Bizonyíték persze erre a föltevésre sincs; érzük be annyival, amennyit a meglevő mű vall az íróról (vagy írókról): nem fordítás, hanem — mai szóval — átdolgozás, amire nemrégiben Nemeskürty István is rámutatott.

Sophokles azzal indítja a cselekményt, hogy Orestes és Pylades a Nevelő kíséretében Mykénébe érkezik. Orestesnek kész a terve bosszújához. Nevelőjét a palotába küldi, hogy ott halott

hírét költse, ő maga pedig barátjával Agamemnon sírjához zárandokol áldozatot bemutatni. Az ennek megfelelő jelenet Bornemiszánál a II. felvonás elejére kerül, s ezt megelőzi Aegisthos, Klytaemnestra, Elektra, továbbá a Kórus és a Parasitus bemutatása. Formálisan nézve ez nem valami ügyes fogás. Nem világos, hogy ez a bemutatkozás mikor játszódik, de a jelenetek hangvételeből olyasmi érződik, mintha röviddel Agamemnon meggyilkolása után (tehát a fő-történet, a bosszú *előtt*, mintegy tíz évvel): Aegisthos most vette birtokába a királyságot, Klytaemnestra már koporsóba helyeztette legyilkolt urát, Elektrában friss fájdalom tombol. Drámát ilyen hőfokon indítani roppant nehéz (mert bajosan fokozható), s az sem szerencsés, ha az első felvonás „előjátékká” válik, s utána tíz éves időmúlás képzelendő. Bornemiszta azonban saját korának akart erkölcsstani és politikai leckét adni, bemutatni a bűnben, paráznságban tobzódó nagyúri pár boldog örömét gaztette sikerén, s erre az expozíció látszott a legalkalmasabbnak. Itt, a hatalomátvétel pillanatában drámai erővel lehet ábrázolni a cinkosokat és a zsarnokság megszületését. Később, ha Sophoklest akarja követni, erre már nincs mód. Ott ugyanis Aegisthos a dráma java részében a városon kívül tartózkodik, Klytaemnestrával nincs jelenete, s csak a végkifejtésre érkezik haza. A zsarnokság ábrázolását szolgálja a *Magyar Elektra* egyetlen új alakja, Parasitus, az engedelmes és hitvány szolga. Nyolcvan-száz év múlva a francia klasszikusok így neveznék: Aegisthos bizalmasa (confident). Félig-meddig új szereplő Elektra bizalmasa, a vénasszony, aki a Kórus nevet viseli. A név azonban elárulja származását: a görög Karvezető megfelelője ő, aki bölcs, néha szentenciózus megjegyzéseivel a hősnő szövetségese és vitapartnere.

A görög és a magyar szöveg szembeállításából kiviláglik Bornemiszta eredetisége. Ezt alaposan összevetette már Nemeskürty István (*Bornemiszta Péter az ember és az író*, 47–71.), fölösleges lenne megismételni. Mégis érdemes megemlékezni egy más természetű apróságról a fölismerés jelenetében. A három görög klasszikus ezt háromféleképp állítja be. Sophok-

lesnél és Bornemiszánál Orestes, apja gyűrűje segítségével ismerteti meg magát Elektra előtt. Bornemiszánál azonban ezenkívül egy „bélyeg” is szerepel Orestes arcán, aminek nincs nyoma Sophoklesnél, viszont megtalálható Euripidesnél: gyermekkori sérülés nyoma.

Könyvének előjáró beszédében, s az olvasóhoz intézett latin nyelvű ajánlásában Bornemiszta elmondja, mi volt a szándéka művével. Érdemes ebből néhány gondolatot kiragadni. Tanulságul szánta erkölcstelen és bűnös királyok és nagyurak számára, hogy isteni büntetésük ha késik is, nem marad el. Ezt szemlélteti az Elektra-téma, amelyet többen megírtak, de legjobban Sophokles, aki Elektra és Krysothemis alakjában két örökérvényű emberi magatartást mutatott be. Az egyik lány hősi lélekkel bármire hajlandó, hogy sok csapással sújtott hazája felszabaduljon; a másik inkább megalkuszik a körülményekkel, semhogy veszélyes küzdelembe fogna. Így vetődik föl tehát a politikai probléma: „Vajon mikor a hazát nehéz rabság nyomorítja, erőszakosan kell-e szembeszállni a zsarnokkal, vagy biztonságosabb az időmúlástól várni az enyhülést s a bajok orvoslását?” Erről a kérdésről elmélkedjenek immár a fordítás birtokában azok is, akik görögül nem tudnak. Munkájával ezt a célt akarta szolgálni, s a nyelvművelést, hiszen „már néhány éve elkezdtek írni magyarul, s ezt a nyelvet nekünk . . . napról napra fontosabb okból teljes erőnkből művelnünk kell”.

Móricz Zsigmondot valósággal felgyújtotta ez az utóbbi gondolat és Bornemiszta csodálatos nyelve. Azért alkalmazta modern színpadra a darabot — helyenként Sophokles s a *Hamlet* nyomán — hogy ezt a nyelvet, s a régi élet hiteles ábrázolását támassza föl, tegye közkinccsé.

A nyelv ízesebb a mainál, de közérthető, s így csak apróbb igazításokra szorult. Néhány kulcs-fontosságú szó értelme vagy hangulata megváltozott az évszázadok során. Így például a régi fogalmak szerint csak férfinak lehetett húga, nőnek nem. Az fiatalabb lánytestvérét öccsének szólította, mint Bornemiszánál Elektra Krysothemist. Mai fogalmaink sze-

rint viszont öccse Orestes, aki Bornemiszánál mint Elektra *ara* szerepel. Nem arája, de később, ragozott alakban „arám, édes arám” formában. Móricz áthidalásul „lelkem vőlegényeként” emlegeti. Elektra királylányi rangját az asszony, aszszonyom megjelölés érzékelteti nemcsak a Kórus, hanem Klytaemnestra részéről is. („Olyha szádra eredtél esmég, aszszonyom.”) A „nyavalya” hangulatilag súlyosabb volt a 16. században, mint ma, s Móricz nyilván komikusnak, kevésnek érezte Elektra és Orestes párbeszédében, ezért igazította ki sorsra, gyötrelmekre. A „tolvaj” szó régen közel esett a „rablógyilkos” értelemhez. Ma viszont furcsán hangzanék, ha ezt a szót kiáltja Klytaemnestra a színpalak mögött, ahol kardot vagy tört szegeznek a torkának. Furcsa szidalom az anya szájából: kurvanő lánya. A hasonló apróságok kiigazítása vagy elhagyása azonban nem bontja meg az egész szövedéket.

A régi élet ábrázolásában nem sok az igazítanivaló, s jórészt az is csak rendezői utasítás. Bornemisza, s egyben a Mester megszemélyesítője 16. századbeli német tudós öltözetet visel: hosszú köpenyt, prédikátor-süveget, csizmát s magyar módra kardot. Orestes belépését átvonuló vadászok, pecérek, kürtösök előzik meg; ő maga vadászatra induló magyar levéntének van öltözve. A Tányérnyaló (Parasitus) hosszú dolmányt és csizmát visel, kezében kis buzogánybot: afféle udvarbíró. A fehér kendős, fekete ruhás Kórus kulcs-csomójával kulcsárnőnek hat. Idevágó jelentősebb új szövegrész egy van. A királyné nagy mulatságot akar rendezni Orestes halálhírére, ami örömeire szolgál majd a meghívott uraknak, keserűségére a népnek, mert attól fogják „rékvirálni” az enivalót. A beszolgáltatásnak ez a fajtája nyilván megvolt Bornemisza idejében; a modern közönségben viszont a „rekvirálás” aránylag friss, háborús emlékeket idézett föl.

Több gondot okozhattak a szerkezeti változtatások. Móricznak nyilván nem tetszett a darab indítása, s visszatért — félig-meddig — az őseredetihez, Sophokleséhez. Móricznál a boszszú előkészítésére induló Mester és Orestes jelenetével kezdő-

dik a cselekmény, de még a száműzetésben, Mykénéből távol, s a bosszút nem Orestes, hanem a Mester szorgalmazza, mert a régi gyilkoságnak most van tízéves fordulója. Ez az évforduló később is szöbakerül: az ellenfelek örömnünpre készülődnek. S mentől sűrűbben emlegetik, annál világosabbá válik, hogy ez nem reális alkalom, hanem pusztán szerkesztési fogás, amelynek segítségével megmenthető Aegisthos és Klytaemnestra jelenete. A szerkezeti nyereség azonban hangulati veszteséggel jár: Bornemisza szövege a hatalomátvételt izgalmát próbálja érzékeltetni. Tíz évi megszokás azonban más légkört teremt, s ugyanazok a szavak az új környezetben bágyadtabbnak hatnak.

A Mester noszogatását a Delphiből érkező Pylades erősíti meg. Apolló utasítását hozza: a bosszú jogos és csellet kell végrehajtani. Pylades Sophoklesnél is szerepelt, de szava nem volt, némán kísérte Orestest. Móricz beszélő szereplőt formált belőle, s fontos cselekvést bízott rá a dráma végén: ő öli meg Aegisthost, s foglalja el a trónt — mint Fortinbras a *Hamlet*ben. Első megjelenése önmagában véve drámai: sorsfordító hírt, utasítást hoz a hősnek. Alakja azonban itt is elég szürke, s később sem válik hús-vér emberré. Pylades megszólaltatásával Móricz törököt fogott, ami átdolgozókkal sűrűn megesik. Két rossz között kell választani: vagy színesen írja meg az új jeleneteket a maga leleményéből, de akkor kénytelen elszakadni az eredetitől; vagy igyekszik mentől hívebben követni, de akkor a betét drámai funkciót teljesítő színtelen folt marad.

Az átdolgozás során Móricz többször is visszakanyarodott az ősforráshoz. Néha csak egy-egy régi gondolatot ékelt be Bornemisza szövegébe: „Jó mester, olyan vagy, mint a nemes mén. Ha aggkor nyomja is, nem veszi bátorságát a veszedelmek között, hanem fülét hegyezi és hirdeti a bosszú óráját.” Vagy: „Sokszor van holt híre annak, aki messze jár, de ha megjő, annál nagyobb örömmel fogadják.” Szívesen helyettesíti Bornemisza ízes, de darabos párbeszédeit Sophokles nyomán formált szövegekkel, ha azok a feszültséget soronkénti

felelgetéssel — stichomythiával — jelzik. Ilyen a két lány jelenetének, s az Elektra-Orestes jelenetnek néhány része. A negyedik felvonásban érdekes, eredeti betét színezi a két lány párbeszédét: „Meg kell ölni atyánknak gyilkosát” — mondja Elektra, s a következő replikák során még háromszor ismétli. Ezt a hatásos fogást főként a német klasszikusok — Lessing, Schiller, Grillparzer — kedvelték.

Eredeti lelemény egy másik, szinte vígjátéki apróság. A Mester azt állítja, hogy Fókusbeli Panoteus király baráti híradásával érkezik, s a királyné Panoteus egyéb dolgai után kezd érdeklődni, amelyek felől neki semmi tudomása sincs. Ez alaposan megizzasztja a Mestert, s szinte megghiúsul a gondosan kiesztelt cselvetés.

A klasszikus hely-egységet Móricz három színtérre bontja. Az első felvonás valahol a szabadban játszódik, Mykéné hátrában, a többi a fővárosban, Argosban. A második, negyedik és ötödik a palota tróntermében, a harmadik Agamemnon sírjánál. Ez a színhely Aischylos megoldására emlékeztet, Sophokles és Bornemisza szövegéhez azonban kevésbé alkalmas. Itt ugyanis a szereplők csak beszélnek a sírról, amelyet a néző a várostól távol képzel el. A síremlék Móricznál egy templom mellé épült, ami ugyan fölidézi a magyar középkor emlékét, de rosszul szolgálja a cselekményt. Még ha valami külvárosba képzeljük, akkor is forgalmas, nyilvános helyre állították, ami bajosan hihető el a trónbitorlókról. Ám a körülötte folyó jövés-menésből kiderül, hogy a királyi palota közelében kell lennie. Előzőleg szóba került, hogy Elektra is régen járt itt, Klytaemnestra pedig rossz álmától megriadva Krysothemisre bízta a síri engesztelő áldozatot, mert ő maga nem akar odamenni. Most azonban Elektra is, Klytaemnestra is megjelenik a sírnál, s nagy összecsapásuknak fültnúja Orestes, aki a szomszédos templomban bújt el. A magára maradó királynéval aztán végezhetne is — mint Hamlet Claudiusszal — s csak azért nem öli meg, mert az épp imádkozik.

Ügyetlenség, hogy az ötödik felvonásban a trónterembe lépő Pylades és a Kórus közt így indul a párbeszéd: „Vajon

jó helyre találtunk-e asszonyám? — Kit keres kigyelmetek? — Az Agamemnon király házáat. — Igen, megtalálta kigyelmetek, mert ez az.” Szó szerint Bornemisza szövege ez, de csak a kapu előtt lehetne elmondani, s nem bent a házban.

Az Elektra-téma legsúlyosabb problémája az anyagyilkosság, vagy más vetületben: Elektra és Orestes jelleme. „A ránk maradt mítoszokat természetesen nem szabad felforgatni — tanítja Aristoteles —, értem például, hogy Klytaemnestra ne Orestes keze által haljon meg... azonban a költő maga keressen, és a hagyományt ügyesen használja fel.” Mind a szabály, mind az engedmény ésszerűnek látszik, míg egy mítosz él, s közismerten és tömören jelez bizonyos emberi magatartásokat. Ma is értelmetlenség lenne megírni a jóságos Káin történetét, akit a gonosz Ábel csap agyon. Ám a mítoszok elhalhatnak, s ha új formában támadnak föl, esetleg tartalmuk is némileg megváltozik.

A cselekmény alapjául szolgáló bűntény, Agamemnon meggyilkolása kettős arculatú: férjgyilkosság és trónbitorlás. Homeros világosan csak az utóbbiról beszél (*Odyseia*, III. 303, sköv.): Aigisthos a gyilkosság után hét évig uralkodik leigazza a népet, míg meg nem érkezik Orestes, s meg nem torolja a bűnt. Anyagyilkosságról nem esik szó, bár sejthető, hogy a „gonosz anya” is ekkor pusztult el, mert a halotti tor kettős. A három tragikus költő viszont — részlet-eltérésekkel — Klytaemnestra bűnét és büntetését állítja a középpontba, s cinkosa csak a periférián helyezkedik el.

Aischylosnál az apa halálának megtorlása és az anyagyilkosság rendkívüli esemény ugyan, de épp szélsőséges mivoltában alkalmas egy korszakváltás ábrázolására. Valójában a barbárság és a civilizáció ütközik itt meg. A barbár világ ököljoga szerint az erősebbnek van igaza (őt kedvelték az istenek), a civilizáció viszont mérlegeli a bűnt, s állami beavatkozással torolja meg. Az egyik álláspontot az ősi istenek, az Erinnysek képviselik, a másikat a „fiatal” istenek, Apolló és Pallas Athéne. A pör, amelyben döntő szavazatával Pallas Athéne is részt vesz, az athéni areiopág, vagyis emberi bíróság előtt zajlik le.

Első pillantásra furcsán hat, hogy az ősi istenek, a lelkifurdalás démonai miért csak az anyagilkos Orestest veszik üldözőbe, s miért elegendő a férjgyilkos Klytaemnestrára időnként rossz álmot bocsátani. Ám épp ez lehetett az író egyik legfontosabb mondanivalója: a barbár világrend meghunyászkodott az erő előtt, s igazságszolgáltatás csak a civilizációtól várható. Ez az írói vélekedés nyilván a nemrégiben létrejött delosi szövetség irodalmi vetülete: igazolása az athéni civilizáció felsőbbrendűségének a barbár szigetországok fölött.

Sophokles művében Erinnyeskről csak a kar lírai megnyilatkozásaiban esik szó, drámai szerepük nincs. Személy szerint Apolló sem szerepel, de jósigéje, utasítása a bosszú végrehajtására olyan isteni kinyilatkoztatás, amely később sem válik kérdésessé. A bűnt meg kell torolni, s közömbös, hogy ez egyben anyagilkosság.

Euripides felfogásában az athéni demokrácia hanyatlásának előszele érződik. Az irigy istenek már nem a humánus világrend képviselői, hanem az emberiség ellenségei. Az Erinnysek nem ősi istenek, hanem az őrjöngő Orestes rémképei; közöttük a meggyilkolt Klytaemnestra is feltűnik. Elektra és Orestes szinte patológikus, kissé deheroizált héroszok, akik igen körmönfont módon teszik el láb alól Klytaemnestrát és Aegisthost, s mikor merényletüket a fölzúduló nép meg akarja torolni, egy ártatlan túszot ejtenek fogságba, így sikerül elmenekülniök. Ez azt az érzést kelti az olvasóban, hogy a bitorló Aegisthos uralma sem lehetett rosszabb, mint a legitim Agamemnoné.

Kissé leegyszerűsítve el lehet mondani, hogy az Elektra-téma Aischylos megfogalmazásában politikai, Sophoklesében erkölcsstani, Euripidesében lélektani dráma. Ez a három lehetőség domborodik ki a későbbi feldolgozásokban is: rendszert az egyik dominál, a másik kettő mellékesen érvényesül. Ha a politikai mondanivaló a legfontosabb, nagy hangsúlyt kap Aegisthos zsarnok-uralma, az elnyomott nép sanyarú élete, az ország kritikus helyzete (Alfieri, Giraudoux, Sartre, Gyurkó), s megölése jogos, forradalmi tett (aminek azonban

gyászos következményei is várhatók). Ha az erkölcsi kérdés kerül az előtérbe (Voltaire), megdő Klytaemnestra szerepe, s a dráma könnyen retorikussá válik. A lélektani megfogalmazás (O'Neill) viszont a patológia felé sodorhatja az író: Elektra és Orestes már alig tekinthető normálisnak. Az anyagyilkosság mindenfajta feldolgozónak gondot okoz. Van, aki véletlennek tünteti föl, vagy öngyilkossággal helyettesíti, sőt van, aki elhagyja.

A *Hamlet* nem tekinthető az Orestes-monda változatának, de az hatott rá, ha nem magára Shakespeare-re, akkor forrásaira. A szellemjelenés, megőrülés egyik forrása Kyd *Spanyol tragédiája*, de vajon ide nem az Orestes-mondából került? Hamlet igen gorombán leckézteti anyját (noha az a gyilkosságban ártatlan), s a királyné megriad: „Meg akarsz ölni?” Gertrud végül a Hamletnek szánt mérget issza meg véletlenül, s maga Hamlet a mérgezett törtől pusztul el — Claudius és Laertes közös gaztettétől —, de előbb végez nagybátyjával, a trónbitorlóval. Vagyis itt a mondának „homeroszi” arculata világosodik meg. A gondolatmenet a reneszánsz felfogása szerint ilyenformán fogalmazható meg: a trónbitorlás isten-és népellenes bűn, amely mind újabb bűnöket, végül zsarnokságot szül, s feljogosítja a kisemmitetteket a megtorlásra. A *Hamlet* mellett jó példa erre a *III. Richárd*, s még általánosabb érvényű a *Macbeth*, ahol a megtorlást nem a jogutód királyfi végzi el, hanem egy alattvaló. A Shakespeare-drámák fél évszaddal Bornemisza műve után íródtak, de ugyanazt a kor-sellemet tükrözik. Bornemisznál sem egyszerűen dramaturgiai ügyetlenség, hogy a cselekményt Aegisthos gaztettével kezdi és halálával fejezi be, hanem tudatos politikai mondanivaló: íme a zsarnokság pályafutása. Sophokles anyagával dolgozott, némileg Aischylos politikai módszerével, s visszanyúlt a „homerosi” hagyományhoz.

Móricz viszont a mi korunk fia, túl a felvilágosodáson, francia forradalmon — vagy a drámairodalomban Schiller *II. Fülöpjén* — s jól tudja, hogy a zsarnokságnak nem a trónbitorlás a döntő kritériuma, hiszen legitim uralkodó is lehet zsarnok.

Így természetszerűleg az Elektra-téma másik arculata világosodik meg, s az anyagyilkosságot kell jobban motiválnia. Bornemisza (és Sophokles) szövege áll rendelkezésére, s ezt akarja gazdagítani. Lélektanilag, vagyis olyanféléképp, mint Euripides tette volt.

Ilyenformán kevés a bővíteni való a trónbitorlók alakján, s nem népellenességük a fontos, hanem hogy magánéleti bűnük legyen nagyobb. Aegisthos a monda szerint unokatestvére volt Agamemnonnak. Móricznál — mint a *Hamletben* — testvér-öccse a meggyilkolt királynak, s az asszony ilyenformán sógorához ment férjhez. Ennél is fontosabb a két főszereplő, Elektra és Orestes „igazolása”.

Móricz Elektrája szép lány. Erről idáig egyik előd sem szólt. Akár azért, mert magától értetődőnek találták, akár mert közbömbös mozzanatnak. Valójában a testi szépség eleve rokonszenvet kelt a hősnő iránt, különösen a közönség primitívebb részében. A szereposztás ugyan a színház gondja, de az író megtesz annyit, hogy ezt a szépséget gyakran megemlítteti a többi szereplővel. Hasonló módon rokonszenvet kelt a hősnő igazságtalan üldöztetése. Erről ugyan sok szó esik az elődöknél, de Móricz tovább gazdagítja ezt a motívumot. Hol Shaw Johannájához hasonlóan („nem látom a fényes napot, nem hallok a madár énekét, tömlöcbe zártak engem az ellenségeim”), hol a Hamupipőke elemeivel („a szülőház ajtaja mögött porban és hamuban van az én helyem”). Sophokles és Bornemisza Elektrája okos érvekkel próbálja rávenni Krysothemist, hogy mivel Orestes meghalt, ő torolja meg a régi bűnt. Móricz Elektrája nem józan, hanem szenvedélyes, s így érthetőbbé válik az a naivitás, hogy hirtelen támadt ötlettel a lány, nőies, megalkuvó Krysothemist választaná cinkosául. Konokul ismételteti friss rögeszméjét („Meg kell ölni atyánknak gyilkosát!”), s a megvalósítás eszméje szinte gyermeketeg: „aranyláncával fojtsd meg az éjjel”. Krysothemis józan érvekkel utasítja el ezt a tervet, Elektra pedig keserűségében, tehetetlenségében a trón zsámolyára kuporodik, s immár csak saját halálára gondol. Heroizmus helyett szánnivaló magatartás.

Szenvedélyesen panaszkodik a halottnak hitt Orestes hamvai fölött — akár Bornemisznánál —, de a nagy fordulat, a fölismerés más: ösztönös. Nincs szükség racionális évrre, a gyűrű felmutatására. „Ki vagy te? — kérdi az első titokzatos szavak után. — Még ma megtudod! Tedd le az edényt” — hangzik a válasz. Elektra felsikolt: Orestes! Elejti az urnát, amely nem törik össze — s nem világos, hogy ennek a mozzanatnak jelképes értelmet szánt-e az író. Akárhogy is: ez a fölismerés inkább ösztönösnek hat. A most következő extatikus örömet Orestes hiába próbálja csillapítani: „Még nincs megnyerve a világ, élnek gyilkosaink! — Semmit se tudok örömben — feleli Elektra. — *Hadd éljen mindenki, ha a halottak is feltámadának!*” S most már mindent Orestesre bíz. Jön a Mester, tette sürgeti Orestest: „Hamar, anyád egyedül van a kis palotán. — Elektra: Nincs anyám! Anyám a föld!” Majd: „*Elektra*: Setét lett egyszerre, elment a nap. Jaj, mély setétség lett a földön, hogy Orestes eltávozott. — *Kórus*: Anyádhoz ment? — *Elektra*: Ne mondd anyámnak, nincs anyám. Anyám az ég! — *Kórus*: S Klytaemnestra? — *Elektra*: Nem ismerem. (Bent sikoltás.) — *Kórus*: Jaj, jaj, jaj. Hallod-e lány, hogy kiált valaki? — *Elektra*: Nem hallom.” Mikor a gyilkosság után Orestes visszatér, Elektra így szól: „Többet ne menj el, mert a setétben meghalok.” Ez az utolsó szava a darabban, illetve a végén sikolt egyet, amikor Orestest orvul leszúrják.

Nem bírálni, csak ismertetni próbáltam Móricz beállítását. Látnivaló, hogy ez az üldözött, naiv, rajongó lány *nem* bűnrészes az anyagyilkosságban. Még annyira sem, mint Bornemisza Elektrája, aki tette biztatja öccsét, s zord megjegyzésekkel, szinte kéjes örömmel kommentálja a gyilkosságot jelző, behallatszó kiáltásokat.

A tettesre, Orestesre viszont a mentő körülmények ellenére is ítélet vár. Gyanútlanul vadászgató nemesúrfiként ismeri meg a néző: „Felserkenék hajnal előtt, csuda jó reggel. Hallgattam a madarak szavát és kirendeltem az ebeket vadászatra. Nézd, a kopók hogy örülnek, minden ujjong.” Balassi Bálintra emlékeztető reneszánsz életöröm és vidámság, amelyet a Mester,

majd az isten utasítása fordít a zord feladat felé, s Orestes vállalja, ami rámeretett. Terve eddig is volt ugyan, de tette csak most szánja el magát. Az istenhez fordul: legyen az ő akarata szerint, de bárcsak ne kellene anyját is megölnie. Ez a könyörgése Bornemisznánál még ótestamentumi hangú volt („mutasd meg az én kezemnek általa, hogy te az bűnért bosszúálló isten volnál”), s Móricz újtestamentumivá bővíti, enyhíti. Olyanszerűvé, mint Krisztusé volt a Gecsemánékertben.

A rárótt kötelességet nehéz végrehajtani. Argosba érve először is apja sírjához zárandokol engesztelő áldozatával, s az ő segítségét kéri a bosszú munkájában. Fülthanúja Klytaemnestra és Elektra összecsapásának, amiből sejthető, hogy anyjuk Elektrát is el akarja pusztítani. Már-már tette szánná magát, ha Klytaemneszra nem kezdene imádkozni. Visszahúzódik, s így tanúja lehet annak is, hogyan fogadja anyja az ő állítólagos halálhírét. Ez végre megérleli a döntést, amit még megerősít Elektra siráma az urna fölött. Most már a Mester könnyen betuszkolhatja, s ő gyorsan, fontolgtatás nélkül végrehajthatja a gyilkosságot. Utóbb támad föl a bizonytalanság, holott a feladat második fele, a trónbitorló megbüntetése, még hátravan. Itt azonban csődöt mond a jól kiagyalt terv: egy óvatlan pillanatban Aegisthos szúrja le Orestest, szöges ellentétben a mondával és minden feldolgozásával. Kivéve a *Hamletet*, ahol az orgyilkosság végrehajtója ugyan Laertes, de értelmi szerzője a király. Móricz ítélete világos: az anyagyilkosnak meg kell bűnhődnie. S ha Sophokles és Bornemisza itt zárta le a történetet, nem törődve Orestes további sorsával, másféle bűnhődésével, Móricz bajosan tehet mást. Ilyenformán a bosszú is végrehajtodik, s az anyagyilkos is megbűnhődik.

Móricz öt nap alatt dolgozta át a darabot, s tán nem ártott volna még ötöt rászánnia. Ám a lényeg itt nem ez, hanem az ellenkezője: operatív beavatkozással új életre támasztott egy régi művet. Egyetlen kérdést lenne érdemes tisztázni még, de ezt valószínűleg nem lehet. A darabban elég nagy hangsúlyt kap, hogy ez a történet a trónbitorlás, a hatalomátvétel *tíz*

éves fordulóján játszódik. Vajon gondolt-e Móricz írás közben, 1929-ben arra, hogy mi történt tíz éve az ő s az ország életében? Egyetlen — igen halvány — utalás van erre, az is jóval később, 1940-ben a kiadáskor íródott, az utószóban: „Ebben a darabban olyan titkok rejtőznek, amelyek máig ütnek.”

BENEDEK ANDRÁS

VALLOMÁS

A PANORÁMA-HÁBORÚ EMLÉKEIBŐL

A Debreceni Ady Társaság békés és sikeres munkáját néhány fájdalmas politikai, irodalompolitikai konfliktus zavarta meg. Az első 1930-ban. Ekkor jelent meg Párizsban az új magyar irodalom francia nyelven írt története a *Panoramas des Littérature Contemporaines* sorozatban, a Kra kiadónál. A negyedfélszáz lapnyi kötetet két debreceni irodalomtudós írta, Hankiss János és Juhász Géza. Hankissnak, a debreceni egyetem professzorának, az Ady Társasággal nem volt kitetsző kapcsolata. Juhász Géza középfokon tanított, s ügyvezető elnöke volt az Ady Társaságnak.

A Panoráma megjelenése viharosan fölbolygatta a magyar sajtót. Nemcsak a debreceni lapok foglalkoztak vele, hanem — és sokkal nagyobb hangerővel! — a fővárosiak is, hírlapok és folyóiratok egyaránt. Bálint György a *Pesti Naplóban*, Ignóus Pál az *Esti Kurirban*, Turóczi-Trostler József a *Pester Lloydban*, Rédey Tivadar a *Napkeletben*, Kemény István a *Magyar Hírlapban*, Hevesi András a *8 Órai Újságban*, Márai Sándor az *Újságban*, Szenteleky Kornél a *szabadkai Naplóban*, József Attila a *Kortársban*, Vajthó László a *Protestáns Szemlében* —, hogy csak az ismertebb orgánumokat vagy bírálókat említsem, s azokat sem mindet. De külföldi lapok is írtak a könyvről, például a *Querschnitt*, *L'Européen*, *L'Archer*, a *Nouvelle Revue Française* — az utóbbiban Sauvageot foglalkozott vele. A debreceni lapokban több idevágó kisebb cikke jelent meg Kardos Pálnak, Juhász Gézának. A Panoráma szerzőinek közös nyilatkozatait közölte a *Debreceni Szemle*, a *Budapesti Hírlap* s talán más lapok is.

A baloldali orgánumok felháborodottan támadták a könyv ítéleteit, főleg azokat, amelyekben a kurzuspolitika, a fajvédelmi áramlatok nyomait fedezték föl. Ezek a kritikák a Panoráma szerzőiben az ellenforradalmi irodalompolitika képviselőit látták, bíráló indulataikat az akkoriban már erősödő fasizmus réme is fűtötte.

Nehéz helyzetben voltam én is, Kardos Pál is. A baloldali Panoráma-bírálatokat lényegileg jogosnak, indokoltnak éreztük, mert a francia nyelvű irodalomtörténet szerintünk is valóban el-elsiklott jobbfelé, s a szellemi életnek ilyes tünetei ellen harcba szállni — ez köteles része volt az aktuális nagypolitikai küzdelemnek. Viszont ezek a baloldali

bírálatok nem voltak igazában szakszerűek. Publicisztikus hév sodorta érveiket, ítéleteiket, és *központi* igazukat alig-alig támogatták filologikusan helytálló tételek. A baloldali kritika valamiféle „rehabilitációját” éreztük szükségesnek, olyan bizonyítását a baloldal *lényegi* igazának, amely nem él a publicisztika harsányabb eszközeivel, és nem pusztán az újságolvasó tömegek igényeire appellál, hanem higgadtan, szakszerű gondossággal közelít meg hibákat és erényeket, és elvárja, kiérdemli a szakkörök figyelmét is. Egy ilyen dolgozat – gondoltuk – véglegesebben cáfolhatja a Panoráma sugallatait, mint akár a legradikálisabb publicisztikai lendület.

De nemcsak ilyen gondjaink voltak. Hankiss professzort nem nagyon ismertük, de Juhász Gézát mindenképpen: emberileg is, íróilag is, egészen közelről. Jóhíszeműségét egy pillanatra sem vonhattuk kétségbe. Karnyújtásnyira dolgozott tőlünk. Nézetei, szándékai és a mi nézeteink és szándékaink között csak árnyalatnyi különbségeket éreztünk. Azokban az években már felmorajlottak az „urbánusok” és „népiek” vitái, s valamiképpen döntő volt egy-egy író megítélésében, hogy idekötődött-e vagy oda. Juhász Géza megállotta a próbát. Írtam erről már másutt is. Szemünkben ama kevesek közé tartozott, akik mind a két front érveiből ki tudták szűrni a használhatót, és ki tudták rostálni a károst. Mérlege példás pártatlanságra tört. Úgy láttuk, nem homályosul el szeme előtt, hogy ez az ádáz vita igazában áldatlan vita, s vesztese csak a magyar kultúra egyeteme lehet. Ezzel a szellemmel iparkodott áthatni az Ady Társaságot, a debreceni progresszív írók és művészek általa mozgatott-vezetett közösségét, ez a szellemiség érzett első nagyobb irodalmi vállalkozásának kétágúságán is, amikor az „urbánus” Babitsról és a „népi” Móricz Zsigmondról egy időben adott ki jelentős kismonográfiát.

Nem tudtuk hűnek látni azt a tükröt, amelyet a baloldali sajtó tartott Juhász, Juhászék elé. Nem tudtuk *egészen* hűnek látni. A progresszív politika érdekében állónak gondoltuk, hogy a francia könyv bonyolult érték- és hibahálózata higgadtabban mérlegeltessek.

De még ezen túl is volt gondunk a Panorámával. A nyílt háborúságtól féltettük az Ady Társaságot. Féltettük a Társaság egységét, féltettük létét. Mikor a Panoráma megjelent, a Társaság már három éve működött, mégpedig igen szép eredménnyel. Nagyteremnyi közönséget szervezett-vonzott a szabadabb szellemű irodalom és művészet számára, önbizalmat adott egy egész sor fiatal írónak és művésznek, eleven faktorrá tette a modernebb műszemléletet a város szellemi életében, és már-már háttérbe szorította a konzervatív, retrográd és dilettáns törekvéseket. S hogy mindez elérte, abban fő érdeme volt Juhász Gézának. Tartanunk kellett attól, hogy ha a kényes művet ridegen vagy éppen a támadás hangnemében bíráljuk, szakadék támad köztünk és Géza közt, s lehetetlenné válik további

szép, irodalmilag és politikailag egyaránt hasznos munkánk. Viszont hallgatni abban a háborúságban, amely a Panoráma körül dúlt, úgy tenni, mintha nem történt volna semmi, ez aláásta volna a Társaság erkölcsi hitelét. Összeomlott volna a Társaság szilárd elvi bázisa. S mi magunk is, a Társaság baloldalinak tudott tagjai, valamelyest lehetlenné váltunk volna.

A nyílt szólásra még egy személyes-elvi mozzanat is készített. Azt vallottuk, hogy a becsületes kritikus akkor is megírja az igazat, ha tekintélyes írók vagy éppen barátok művében talál kivetnivalót. Egymás előtt is szégyelltük volna — sőt, egymás előtt a leginkább —, ha a Panorámáról gyávaságból, opportunizmusból hallgatunk. Kardos Pali gyakran emlegette, hogy „Amicus Plato, magis amica Veritas”, én pedig már korábban nyíltan és nyersen írtam a szülővárosomban nagy befolyású és nem is tehetségtelen Térey-Kuthy Sándor verseiről, s a Panoráma évében az ugyancsak Debrecenben élő Oláh Gábor egyik gyöngén sikerült regényéről.

Úgy határoztunk, hogy világosan és higgadtan elmondjuk véleményünket a műről. Mégpedig tüzetes en és tárgyilagosan. Arról nem lehetett szó, hogy val amelyik debreceni lapban vagy akár fővárosiban kapjunk annyi teret mondandóinknak, amennyire előreláthatólag szükségünk lesz. Nem volt más megoldás, mint önálló füzetben publikálni a bírálatot. Kiadót erre a füzetre nem remélhattünk, összeadtuk hát ketten a kiadás költségeit, és megállapodtunk a debreceni Pannónia nyomdával. A füzet még az 1930-as esztendőben megjelent, az év vége felé. Ha jól emlékszem, könyvkereskedelmi forgalomba nem került, példányait szétküldöttük barátoknak, íróársaknak, hírlapoknak, folyóiratoknak. A bírálat szövege 24 oldalra terjedt, a fedőlapon ez a főcím állott: *Kritikai Füzetek I.*, mégpedig azért, mert a kiadás pillanatában arról képzeleztünk, hogy később más jelentős könyvekről is kiadhatunk ilyenféle nagybírálatot. De az első füzet az utolsó is volt.

A füzet első lapjának tetejére vaskosabb betűkkel ezt a dedikációt illesztettük oda: *Király György szellemének*. Ezzel az ajánlással sok mindent akartunk jelezni, éreztetni. Elsőrenden azt, hogy a Tanácsköztársaság bukása után kíméletlenül megüldözött irodalomtudós gondolataival, szemléletével egyetértünk. De közvetlenebbül azt is, hogy tudósszemélyünk az olyan filológus, aki a legaprólékosabb akribiát a legmodernebb esztétikai érzékenységgel párosítja. Azt szerettük volna, ha ezek a Király György-i vonások, ha halványan is, de kiütköznek bírálatunk lapjain.

A bírálat megjelent, visszhangja Debrecenen túl alig volt. De ami mégis volt, az kárpótolt bennünket az elmaradtokért. Tudniillik Babits cikket írt a Nyugatban a Panorámáról, s ehhez a cikkhez apró jegyzetet fűzött. Éspedig azt, hogy a könyv körül kerekedett háborúságban ő a mi bírálatunkkal ért egyet. A visszhang-jelenségek közül

még megemlítem, hogy Juhász Géza bölcsen és fegyelmezetten fogadta a kritikát. A füzet megjelenése után mosolyogva köszöntött bennünket a Nagytemplom tájékán, és nagyszerű türelemmel fejtegette, mit fogad el bírálattunkból és mit kell elhárítania. Ez a találkozás fontos pillanat volt. Megérettük, hogy az Ady Társaság és mindaz, amit ez a Társaság nekünk és a városnak jelentett, súlyosabb zökkenő nélkül munkálkodhat tovább. Túljutottunk a veszélyek csúcspontján.

Füzetünk egész kis példányszámban jelent meg, ma már aligha őrzi valaki is. Éppen ezért közreadom néhány részletét, azokat, amelyek megmutatják, de legalábbis érzetik, milyen gondolatokat, érveket szült egy irodalmi vita körülbelül félszázaddal ezelőtt. Most, hogy újra elolvastam a füzetet, világosan látom, hogy a dolgok lényegét tekintve igazunk volt, de egyes részletekben a Panoráma szerzői tisztábban láttak, mint mi. A füzetnek azokat a részleteit közlöm, amelyek alkalmasnak tetszenek arra, hogy az egész munkáról képet adjanak a mai olvasónak.

A nagybíráló afféle módszertani bevezetővel indul. Meg akartuk magyarázni, miért foglalkozik egyetlen könyvvel egy egész füzet, holott a kritikák a magyar sajtóban ritkán terjednek túl egy-két hasábon. Azokat az okokat és megfontolásokat, amelyeket főntebb árultam el, természetesen nem tárhattuk fel az akkori közönségnek. Ezeket a személyes, politikai, taktikai motívumokat elhallgattuk. De amit a füzet első lapján kifejtettünk, igazában helytállónak tudtuk, függetlenül mindattól, ami megíratlan maradt. Ez az első lap így szólt:

„Szokatlanak tűnhetik fel, hogy egyetlen könyvvel egész füzetre terjedő bíráló foglalkozik. A könyv azonban, Hankiss János és Juhász Géza francia nyelvű munkája a magyar irodalomról, fontosságánál fogva megérdemli a tüzetes vizsgálatot. Fontossá teszi főképp két körülmény. Az egyik, hogy ez a könyv a művelt nyugati nemzetek számára készült, amelyek ebből ismerhetik meg először alaposabban jelenkori szellemi életünket. A másik, hogy ez a könyv javarészen az élő irodalomról szól, tehát olyan kérdésekről, amelyekről még itthon, magunk közt sem alakult ki egységes kritikai közfelfogás. Ebből következik, hogy a könyv idebent majdnem annyira új, mint odakint, hiszen egyik első rendszeres, tudományos igényű összefoglalása mintegy hatvan esztendő magyar irodalmának. Ebben a minőségben alkalmas arra, hogy mélyen hasson az utókor vélekedésére. Éppen ezért sürgős kötelessége a bírálóknak, hogy a mű minden esetleges tévedésére, hibájára rámutasson, nehogy azok, mint általában az alapvető munkák hibáival történni szokott, a köztudatban meggyökerezzenek.

A műnek az imént kifejtett kétféle fontosságából következik az a kétféle szempont, amelyhez igazodniuk kellett a könyv

szerzőinek, s amelyek szerint ítélnie kell a bírálóknak. A szerzők egyfelől érdeklődést, méltó megbecsülést kívánnak kelteni egy idegen közösségben egy ismeretlen tárgy iránt, szükséges tehát, hogy művük eleven, sokszínű, könnyed és bizonyos mértékig népszerű legyen, mentes minden unalmas aprólékosságtól. Másfelől szerzők teljes, hű képét akarják adni egy még kevésbé feldolgozott, de nagyon jelentős irodalomtörténeti korszaknak; szükséges, hogy művük módszeres, filológiai hitélű, tudós alaposságú legyen.

E két követelmény egészen sajátos műfajjá teszi ezt az „irodalmi panorámát”. A bírálatra is éppen ennél fogva kettős kötelesség hárul. Egyrészt, ha nem akar a könnyelmű hibáztatás bűnébe esni, mindig figyelemmel kell lennie arra a rendkívüli nehézségre, amit a szerzőknek a két szemponthoz való igazodás kényszere okozott. Másrészt, ha nem akar pártosan kedvezni, erősen kell ügyelnie arra, hogy a kettős elvhez való ragaszkodás nehézsége ne mentesítse a szerzőket mindkét elv követése alól: vagyis, ha valahol felületesek lennének, ezt ne mentse a bíráló az érdekesség elvével, s ha másutt unalmas részletezésbe veszne a mű, ne szolgáljon ennek takarójául a tudós alaposság követelménye.”

A füzet második fejezete a Panoráma korszakbeosztásáról szól. Többek közt így:

„A korszakbeosztás legszilárdabb pontja az 1919-es év. A forradalmak bukásával, illetve a háború elmúltával határozottan bizonyos irányváltozás állott be szellemi életünkben, amely irodalmunkra is többé-kevésbé rányomta bélyegét. Hogy azonban az 1929. esztendő, mint azt a könyv avatatlan olvasói gondolnák, korszakzáró időpont volna, arról szó sem lehet. Éppen ezért ezt a korszakot mintegy nyitva kellett volna hagyni s a szokásos „napjainkig” jelölés mellett határozottan hangsúlyozni, hogy — amennyire ez most egyáltalán megítélhető — egy új korszak folyamában úszunk, s még magunk sem tudjuk, hol fogunk kikötni. Hiszen nemcsak egy korszak lezárásáról, tehát egy mozgó eszme teljes kibontakozásáról nem beszélhetünk, de mégcsak ez eszme mozgási irányát, s mi több, magát e domináns eszmét sem látjuk tisztán. Az irányváltozás ténye megállapítható, de inkább csak negatív: régi fonalak hirtelen megszakadásából és összekuszálódásából. Az új Eszme útját és célját s kivált az irodalom új irányát egyelőre csak találgathatjuk. De erről később szólunk bővebben.”

Ez a „később” a füzet 17. lapján található. Itt azt az ellentmondást tette szóvá a bíráló, hogy a Panoráma az 1900-tól 1919-ig terjedő szakaszt „jelenkori irodalmunk nagy korszakának” nevezi, a 19-től

29-ig terjedőt pedig a „rekonstrukció irodalmának”. Erről ezt írtuk:

„Az idegen nem fogja megérteni, miért kell a „nagy korszak” után újjáépítésnek következni. A szerzők itt egy politikai eszmét és jelszót emeltek irodalmivá, jogtalanul. Igaz ugyan, hogy a lezajlott évtizedben bizonyos szellemi átértékelés történt s az is bizonyos hogy irodalmunk tegnapi értékei közül megbecsültetésben sokan vesztek, s tagadhatatlanul felmerült egy sereg friss név és kitűnő új tehetség is, de irodalmi rekonstrukcióról nem beszélhetünk. A legfiatalabb nemzedék egyelőre sokkal jobban hasonlít bátyáihoz, semhogy önmagában jelentené az új korszakot. Abból, hogy néhány neves írónk, aki fiatalabb korában a politikai baloldalhoz számított, most politikailag elszíntelenedett vagy éppen jobboldalra állt, még nem következtethetünk rekonstrukcióra. Természetes, hogy az egyetemes törekvés, amely a világháború után visszamaradt romhalmazból újra országot akar építeni, immanens ereje az irodalomnak is, de az irodalomnak önmagát ma nem újjá, hanem továbbépítenie kell. S e továbbépítés alfáját nem abban a vallomásban látjuk, hogy az előző korszakban a „magyar lélek elvesztette orientációját”. Mily szégyenletes vallomás, mily önmagának ellentmondó állítás ez a „nagy korszakról”, Ady, Babits, Móricz korszakáról. Az irodalom továbbépítésének pedig egy útja van: a szellem felszabadítása a társadalmi és politikai nyomás minden fajtája alól.”

Amit a Panorámában Tolnai Lajosról, Vajda Jánosról, majd Illyés Gyuláról olvastunk, és amit ezekben a lapokban gáncsoltunk, abban nem nekünk, inkább — itt-ott sokkal inkább — Juhászéknak volt igazuk. Íme, ezeket írtuk:

„Vajda kétségtelenül sokáig igazságtalanul mellőzött nagysága volt a magyar költészetnek s csak Adyék óta kezd hozzájutni a kellő elismeréshez. Az ő nevét tehát örömmel láthatjuk egy fejezet élén, de az, ami ebben a fejezetben van, már túlzás. Hogy Vajdát esztétikailag túlbecsülik a szerzők, az itt kisebb hiba. Ő a valóban nagyok közé tartozik s hogy a legnagyobbak, az Arany Jánosok, Petőfik, Adyok sorába emelhető-e, ez már szinte egyéni ízlés dolga. Mi úgy hisszük, Vajda ezeknél kisebb. De annyi bizonyos, hogy ennek az irodalmi és politikai életünkben magára maradt bús különcnek sem pályája, sem költészete nem alkalmas arra, hogy ezeken keresztül ismerjük meg a korszak szellemi és politikai történetét . . .

A szerzők, mint már említettük, nem szeretik ezt a korszakot. Nyilván politikai felfogásuk idegeníti el őket a magyar liberalizmus, a 67-es uralom esztendeitől. De nem is fontos, hogy

miért nem szeretik e korszakot, csak tény az, hogy különös szeretettel fordulnak ezeknek az évtizedeknek a különcködő pesszimistái felé, s az ő műveikből igyekeznek, *vaticinatores post eventum*, kiolvasni a XX. században elérkező magyar tragédia előjeleit. Vajdában is magyar Kasszandrát akarnak bemutatni, s egy másik írót, a különben derekas tehetségű Tolnait is azért igyekeznek kiemelni a feledés homályából, mert e sötéten látó, epikusunk is sok rosszat tudott mondani a maga koráról. Milyen tévedés! Egy Vajda, egy Tolnai, éltek volna bár a magyar történelem fénykorában, akkor sem láttak volna mást, csak bűnt és hibát, mert ilyen a természetük. Nem egy elkövetkezendő katasztrófának a megérzői ők, pesszimizmusuk nem a korból, hanem sokkal mélyebbről, önelkük titkos fenekéről fakad föl. De míg Vajdánál ez a sötét látás a tragikum komor fenségével jelentkezik, Tolnaiból éppen a nagyság vonása hiányzik. Folytonos kárhoztatásai szinte kötekedéssé fajulnak, sorsa tragikuma sem tiszta, majdhogy nem tragikomikum. Ez az éles szemű megfigyelő és éles tollú szatirikus többnyire helyi bajokat, az aktuális politikai rendszerből született s vele elmulandó hibákat ostoroz túlzott hévvel: nagy tévedés őt egy nép teljes átalakulásának epikusává megtenni. Nem kisebb tévedés őt városias írónak mondani, hiszen minden sorából szinte árad egy majdnem Vas Gereben-i vidékiesség.”

Amit a Panoráma Illyés Gyuláról ír, azt ma már sokkal igazabbnak érzem, mint ahogyan a kritikai füzet szerzői érezték félszázaddal ez előtt. Ezt olvashatjuk a bírálóiban:

„Illyés Gyula, ha kitűnő tehetség is, ma még nem olyan nevezetes költő, amint azt a fejezetet lezáró regényes *tableau* feltünteti.”

Talán nem érdektelen a füzetnek az a passzusa sem, ahol a bírálók a Panorámának Herczeg Ferencről szóló fejezetével vitáznak.

„Az V. fejezet hőse, Herczeg Ferenc az egyetlen keresztyén felekezeti író, akinek idegen fajiságát hangsúlyozzák a szerzők: *François Herczeg ou la Hongrie vu par les nationalités assimilées*. Míg más idegen származású költőknél . . . . nemzeti szempontból rejtegethették a szerzők a nem tiszta magyar eredetet, addig Herczegnél — szellemes fordulattal — éppen az idegen származást értékesítik nemzeti célra: milyen lehet a magyarság s főként milyen jól bánhatott nemzetiségeivel a magyarság, ha egy nemzetiségi eredetű író ilyen imádattal viseltetik iránta, ha ilyen, a valóságnál is kedvezőbb színben tünteti fel?

Kedvezőbb színben, ti. a szerzők azért is hangsúlyozzák ily erősen Herczeg idegen fajiságát, mert szerintük a magyar

faj helyes ábrázolása csak belülről lehetséges, csak magyar fajú írónak sikerülhet. Herczeg tehát nem helyesen, nem igazán rajzolja, mert csak kívülről látja a magyar típusokat, főképp a magyar dzsentrit. Az ő alakjai idealizáltak, olyanok, amilyenek a hazafias sváb a magyart, a lojális polgár a nemes urat képzele. Ezt a tulajdonképpen igen éles kritikát takarják bókba a szerzők, amikor nem győzik dicsérni a magyar fajt magasztaló Herczeg hazafiságát.

Nem tekintve azt az apró tévedést, hogy Herczeg szülőföldjét Bánát helyett Bácskának nevezik, ennek az elméletnek nem adhatunk igazat, ha még oly szellemes is. Herczeg csakúgyan idealizálja a magyar fajt, páratlan erényeket tulajdonít parasztnak és nemesnek egyaránt, de ugyanezt látjuk a kétségtelenül magyar fajú Jókainál is, s alig tévedünk, ha Herczeg magyar-imádatát nem az ő idegen voltából, hanem éppen Jókaiából származtatjuk. Az az állítás, hogy Herczegben a nőies germán lélek hódol a férfias magyar sajátosságoknak, csak arra jó, hogy megmutassa a szerzők naiv faji elfogultságát.”

Igen szépek, de lényegileg elhibázottnak tartottuk az Adyról szóló részletet. Erről ezt írtuk:

„A könyv következő szakasza az Ady jegyében lezajlott két évtized irodalmát mutatja be. A rajz színes és eleven, de velejében hamis. A huszadik század első két évtizede a magyar radikális szellemiség rohamos izmosodásának a kora volt, erjedő forradalmi korszak, amelyben a modernség, haladás, demokrácia, radikalizmus, progresszió és más jelszavak mögött egy szabadabb, nyugatiasabb, mindenestre új szellem vívta harcát száz alakban. E harc mozgató lelke, ereje Ady volt. Nem vallhatja őt magáénak egyik programra épített, dogmákhoz kötött politikai párt sem, de kétségtelen, hogy a földetlen parasztság, az ipari proletariátus s a szabad szellemű intellektuális polgárság törekvései, ösztönös forradalmisága benne találtak művészi kifejezőre. A költő forradalmár volt, gyűlöletben és rajongásában hódító erejű, s e korszak egy lefékezett forradalom korszaka. Talán az egész könyv legnagyobb hiányossága, hogy e tények majdnem teljesen elsikkadtak . . . . Ha nem vesszük tekintetbe azt a politikai *retouche*-t, amelyen az Ady-kép átmegy, az Adyról szóló húsz oldalt is igen jónak kell tartanunk. Lendülettel, erős színckel van megoldva, életrajzba épített jellemzéssel. Írója ismeri, szereti, érti Adyt, közel tud hozzá férközni, éreztetni tudja az előadás pátoszával, hogy a tárgyjal benső kontaktusba került.”

Kiváltképpen helytelennek éreztük, hogy az irodalomtörténet váratlanul nagy magasságba emelte Prohászka püspököt.

„A forradalmi szellem elsikkadása mellett még két főbenjáró hibája van e résznek. Az egyik a Prohászka-fejezet, a másik a Babits áttolása a következő korszakba. Az a tizenegy oldal, amely a nagynevű püspökkel foglalkozik, iskolai példája annak, hogyan lehet elfogult beelátással megduzzasztani egy-egy jelenség értékét. Prohászka nem foglalhat el centrális vagy akár csak számottevő helyet is a háború előtti magyar irodalomban. Irodalmunkra gyakorolt hatása sem nem mély, sem nem kiterjedt. Lehetett mestere a szónoklatnak, lehetett eszményi pap, nagyvonalú ember, de irodalmunkban csekély szerepet vitt. A szimmetria szeretete, amely a szerzőket arra készíti, hogy a modern magyarság két tartó pólusát az Ady–Prohászka párban lássák, torzképre vezet.”

Azzal sem tudtunk egyetérteni, hogy a Panoráma Tormay Cecilt mintegy fölibe emelte Kaffka Margitnak. Erről ezt írtuk a füzetben:

„Az elbeszélőkről szóló fejezetben Tormay Cecil és Kaffka Margit közül a Panoráma nyomán az idegen olvasó Tormayt fogja nagyobbnak érezni. Tormay kitűnő stilisztá, s a regény szerkezeti egyensúlya iránt pompás ösztöne van, egyáltalán jól fegyelmezett, komoly és kemény talentum, de Kaffka – noha művészi ökonómiában mögötte marad – gazdagabb, teljesebb, jelentősebb.”

Nem éreztük a való értékkel adekvátnak, amit Szomory Dezsőről olvastunk a Panorámában. Ezzel a képpel is vitába kellett szállnunk.

„Nem volt érzékük a szerzőknek Szomory Dezső írásművészetére iránt sem. Csak barbarizmust és pesti zsargont emlegetnek ők is, és átsiklanak mindama problémák fölött, amelyek e sajátos és izgató művészet kapcsán felmerülhetnek s amelyek közül elsősorban azt kellene megvilágítanunk: vajon a nyelvtisztaság és az irodalom útjai mindig és föltétlenül párhuzamosan futnak-e, s nem igényelheti-e olykor a művészi mondanivaló a szentesített szintaktikai formák felbontását? Nagyon is röviden bánik el a fejezet a korszak egyik legegységibb, sajátos humorú, merészen realista elbeszélőjével, Tersánszky Józsi Jenővel.”

A kor drámairodalmával a Panoráma II. fejezete foglalkozik, a középpontban Molnár Ferencsel. Ebben a részben is volt gáncsolni valónk.

„A hang, amely a Molnárról szóló lapokon megcsendül, igen szerencsés. A méltatás nem kicsinyli le és nem becsüli túl Molnár sikereit, nem huny szemet a darabok megalkuvó technikai-sága előtt, de meglátja és meglátatja bennük a tiszta köl-

tészetet is . . . . . Földes, Ábrahám és Kisbán komoly tárgyalása a drámaírók sorában — még pedig úgy, hogy Heltai és Szép Ernő szinte elvesznek mellettük — esztétikai balfogás volt. Zilahyt is mintha túlbecsülnék. Ez a szerencsés kezű, finom ösztönű, nagy technikájú, falusias-magyar és városias-modern hangokat mesteri ügyességgel keverő kitűnő írónk nem tetszik előttünk oly epochális nagyságnak.”

Megértéssel írhattunk az Új irodalmi központok című fejezetről, amely az erdélyi, délvidéki és felvidéki magyar irodalom sarjadzását ismerteti.

Bírálatunk záró fejezetében ilyesformán foglaljuk össze a Panorámáról kialakított véleményünket:

„A könyv legegységesebb szempontja a magyar nemzeti, pontosabban faji szellem érvényesülése az irodalomban. Ez a szempont megvesztegetően tetszetős, amellet a „panoráma” műfajhoz mintha illenék is, mert a francia olvasót nyilván érdekli a távoli nép művészi alkotásokban nyilatkozó pszichéje. Az alapvető hiba nyilván abban van, hogy a „nemzeti” vagy éppen „faji” lélek fogalma mindmáig fölöttébb tisztázatlan valami és rendszerint — részben itt is — az uralmon levő politikai ideálképével mosódik össze. Így aztán mindazok az írók, akiknek szellemisége nem fedi a „faji lélek” aktuálisan konstruált fogalmát, már eleve hátrányba kerülnek a többiekkel szemben. Eleve, azaz a szorosan vett irodalmi-művészi értékek autonom vizsgálata nélkül . . . . . Még ha a magyar faj és a magyar faji lélek fogalma állandó, élesen körvonalazott fogalom volna, akkor sem lehetne rá irodalomtörténetet építeni, irodalomtörténetet, amely csak egy tiszta esztétikai ítélet sor acélgerincébe építhető be időálló szilárdsággal. (Nemzeti, faji, szociális érdekű vonások önmagukban sohasem rangsorozó jelleműek: csak a művészi forma ereje adja irodalmi becsüket, önmagukban nem többek a „tartalom” egyéb részeinél.) A szóban forgó könyvet jogosan senki sem vádolhatja azzal, hogy az esztétikai szempontokat elhanyagolva csakis faji-politikai szempontokból ítél, de kétségtelen, hogy a szerzőknek a könyvből kivilágló irodalomelméleti felfogása . . . . . irodalmunk minden jelenségét egy sajátos szemüvegen láttatja velünk . . . . . Árnyat vet az elvi alapú tévedésre, hogy fajfogalmuk egyfelől igen rugalmas és liberális: szláv vagy germán fajiságú írók méltó megbecsülésének éppen nem gátja, másfelől, a zsidó írók nagyrészével szemben, meglehetősen merev. A szerzők irodalmunk és közszellemünk mai állapotát vagy mai irányzatát, úgy ahogy ők látják, a teljes kifejlés stádiumának vagy a teljes kifejléshez vivő iránynak fogják fel s e

felfogás szempontjából ítélik meg a történeti fejlődés jelenségeit E jelenségek közül önkéntelenül is kiemelik az előre, illetve a mai 'rekonstrukciós' korra mutatókat s mellőzik vagy kisebbítik azokat, amelyek nem egyeznek az ő irányukkal, ízlésükkel. Így törpülnek jelentéktelen figurákká pl. Bródy, Ignótus vagy Kassák és nőnek monumentális írónak Tolnai, Prohászka vagy Komáromi . . . . A könyv legvonzóbb sajátja, hogy kétségkívül olyan írók műve, akik az irodalommal szoros benső kapcsolatban állanak. Uralkodnak az anyagon, melyet biztos kézzel rendeznek el s művészi egységbe építenek. A Panoráma érdekes és szép könyv, alap-elfogultsága annál fájdalmasabb. Nem csekély érdem a szerzők szinte tökéletes tájékozottsága sem. Nagy olvasottságuk valóban példaadó. Hankiss és Juhász műve így, ebben az alakjában is alkalmas arra, hogy irodalmunk iránt érdeklődést, sőt szeretetet keltsen a külföldi olvasóban. De éppily alkalmas arra is, hogy a XX. század irodalmáról, ez irodalom mozgató erőiről, tendenciáiról többé-kevésbé tévesen színezett, itt-ott a faji és politikai elfogultság ecsetjével festett képet rögzítsen meg a tájékozatlanok és az utókor számára. E kép eredeti színeit helyreállítani, kisebb-nagyobb ténybeli tévedéseit helyreigazítani volt e bírálat célja."

A nagy elszánással készült kritikával ma már persze nem értek egyet minden ízében, nyilván nem értene egyet, ha élne, Kardos Pál sem. De munkánk egésze, az ifjú vállalkozás motivációja és formátuma most sem áll tőlem távol. Juhász Gézával egyébként még közelebb kerültünk egymáshoz, vállvetve küzdöttünk az Ady Társaság eredeti céljaiért, és három év múlva együtt indítottuk el az Új írók könyvsorozatát. A sorozat egyik kötetét éppen Hankiss professzor írta. Megpróbálom majd rögzíteni azokat az emlékeimet is, amelyek ezzel a sorozattal függnek össze.

KARDOS LÁSZLÓ

SZABÓ DEZSŐ

Az 1908–9-es tanév elejére helyezték át Székesfehérvárról a nagyváradai főreáliskolához, persze büntetésből. Itt nevezték ki a tanév folyamán rendes tanárrá. Ugyanebben az évben, ugyanennél az iskolánál szolgáltam én is gyakorló tanárjelöltként, bár már okleveles tanár voltam. És ugyanebben az évben volt Váradon a premontrei rendi főgimnázium tanára Juhász Gyula. Juhász és Szabó Dezső, micsoda két ellentét! A csendes, szerény, mély érzésű, befelé élő, bizonyos kisebbségi érzésekkel is küzdő, melankolikus vérmérsékletű Juhással szemben Szabó Dezső erősen öntudatos, szangvinikus, robbanó természetű ember volt. Ez az oka annak, hogy ifjabb kollégáinak valamennyiével volt valami nézeteltérése (az idősebb kollégák nem sokat beszélgettek velünk) és éppen ezért igazi barátság nem is alakulhatott köztük. Elfogultság nélkül mondhatom, hogy éppen velem volt, ha nem is meleg, de a legbizalmasabb viszonyban. Sokszor voltunk együtt, nemcsak az iskolában, de délutánonként is az ő hónapos szobájában és sokszor tettünk együtt nagy sétákat is. Pedig én neki bizonyos tekintetben vetélytársa, riválisa voltam. Mind a ketten franciát tanítottunk. Ő a páratlan osztályokban tanított, a 3., 5. és 7. osztályban. Én egy idősebb tanár, név szerint Hegedűs Árpád mellett kaptam beosztást. Vezető tanárom ezt a beosztottságot úgy oldotta meg, hogy a 4. osztályban kizárólag ő tanított, a 6-ban megfeleztük a munkát, míg a legfelelősebb helyen, az érettségi előtt álló 8. osztályban szinte teljesen rám bízta a munkát. Mint rokon szakosok, mi Dezsővel élénk figyelemmel kísértük egymás munkáját, látogattuk egymás óráit és így személyes tapasztalatból bizonyíthatom, hogy ő kiváló tanár volt, nagyon szép eredményeket ért el, sőt a diákjai is nagyon szerették talán éppen azért, mert egyáltalán nem a régi, vaskalapos, mumus-tanári módszerekkel bánt velük, hanem baráti módon. Beszéd közben remek mondásai, úgyneveztek „aranyköpései” voltak és ezeket nemcsak kollégái a tanári szobában, de kisdíákjai is nagyon élvezték.

Dezső az Úri utcában, az akkori jogakadémiával szemközt levő háznak egyik földszintes, a kapualja melletti egyablakos szobában lakott. Gyakran látogattam őt ott meg, nem is volt messze az én otthonomtól. Már csak azért is szerettem odajárni, mert Dezsőnek nagyon szép könyvtára volt már akkor, köztük nagyon sok francia könyv, klasszikusok is. Irigyeltem őt ezért a könyvtárért, nem is tudom, hogy tudott erre szert tenni, a nagyon kicsiny, helyettes tanári fizetésből. (Kuriózumból hadd írjam ide: ez havi 133 korona 33 fillér volt, mint rendes tanár már 216 kor. 66 fillért kapott.) És bizony tessék elhinni, egészen komoly, szakmai és tudományos beszélgetéseket folytattunk, nemcsak otthon, a szobában, de sétáink alkalmával is.

Mert hol volt akkor még az író Szabó Dezső? Azt hiszem, akkor még ő sem igen gondolt erre. Tudományos ambíciói voltak, esszéken törte a fejét és akkor, emlékezetem szerint egy-két kisebb értekezése már meg is jelent. De szépirodalom!? Ilyesmiről igazán nem is esett szó.

Az első kis surlódás közöttünk szintén ilyen „tudományos” jellegű volt. Említettem fentebb, hogy a 8. osztályban a tanítást szinte teljesen reám bízta a vezető tanárom. A 8-ban már francia tudósok voltak a növendékek, hiszen már 6. éve tanultak akkor franciául. Nos abban az évben Rostand *L'aiglon*-ja (*Sasfiók*) volt az olvasmány. Köztudott dolog, hogy a tanárnak az órára készülnie kell, sőt óravázlatot is kell csinálnia. Én ezt pontosan be is tartottam, de hát egy hétfői napra . . . Annyi minden társadalmi kötelezettsége van egy ilyen fiatal tanárnak hét végén meg vasárnap. Aztán meg egy kis udvarlás és szórakozás is kell! Hát én bizony azon a hétfőn készületlenül mentem be a 8. osztály órájára. Jó darabig nem is volt baj. Az egyik diák szépen olvasta és fordította a *L'aiglon* szövegét, ám egyszer csak megakad. Tanár úr, ezt a szót nem ismerem, mondja. (Pedig neki is készülnie kellett volna mára a kijelölt szövegből.) Melyik az a szó, kérdeztem. Az hogy „brider”. Hát nekem sem ismerős ez a szó, vallottam be nyíltan, nézzük meg a szótárban. Meg is néztük és ott ez állt: la bride = zabla, brider = megfőkez, megzaboláz. Persze ezt a jelenetet az osztályban nagy kuncogás, mozgolódás kísérte és a tízpercben az iskolában futótűzként terjedt el a hír: a kis Bartsch (akkor még így hívták) a 8-ban belesült a leckébe. Persze, hogy azonnal eljutott Szabó Dezsőhöz is. Akkor délelőtt már nem találkoztunk, de délután mindjárt avval fogadott: Na te híres! Hát belesültél a leckébe? Azt sem tudod, hogy a ló zabláját bride-nek hívják franciául, brider tehát = megfőkezni, megzabolázni. Remek csemege volt az ilyesmi a Szabó Dezső számára! Nézd — hoztam fel védelmemre — a francia tudás szerintem nem abból áll, hogy kívülről tudjam az egész francia szótárt. Nem, mondta ő, de azért az ilyen köznapibb szavakat mégis csak tudni kell. És élvezte felettem érzett felsőbbbségi érzését. Én nem szóltam semmit, de a tüske azért bennem maradt és törtem a fejem, hogyan szerezhetnék revanche-ot, hogy francia szóval éljek. Ám teltek a napok és nem kínálkozott semmiféle alkalom. Egy szép délután ismét sétálni mentünk. A Barátok temploma előtti kis téren akkor 3–4 kofa-asztal állott, gyümölcsöt, virágot árultak. Hirtelen eszembe ötlött, megkérdezem az egyik gyümölcs nevét Dezsőtől. Cseresznye, nem, ez túl közismert. Meggy? Igen ez jó lesz. Te Dezső, mondom neki, hogy hívják a meggyet franciául. Én tudom, mondta nagy büszkén, de mondd meg te! Nem azért kérdeztem, mintha nem tudnám, de tőled szeretném hallani, mondtam neki érezve már közeledő diadalomat. Dezső még kínlódott egy kicsit és aztán megadta magát. La griotte, vágta én ki nagy büszkén és még hozzátettem: ez mégis

csak közönségesebb, többet használt szó, mint a zabla! Ettől a kis vereségtől aztán Dezső egész délután morózus, hallgatag lett, de további barátságunkat mégsem érintette, napirendre tértünk felette. Ez a kis epizód önmagában jelentéktelen, hogy mégis elmondtam, azért tettem, mert érzésem szerint nagyon is jellemző Szabó Dezsőre.

Az iskolában nemsokára ennél sokkal jelentősebb dolog történt. Meglátogatta az intézetet dr. Vass Bertalan cisztercita rendi tankerületi főigazgató, végig látogatta a tanárokat és utána a rendes szokás szerint főigazgatói konferenciát tartott a tanári szoba V alakú asztalánál. A csúcson ült a főigazgató és az igazgató, a V két szárán sorban kor szerint az idősebb tanárok, a csücskén pedig mi, a fiatalabb generáció. Ott ült, majdnem teljesen mellettem Szabó Dezső is. A főigazgató mindenkiről elmondta a véleményét, kit dicsért, kit nem. Mikor Szabó Dezsőre került a sor, nála kifogásolta, hogy hanyagul javítja a diákok írásbeli dolgozatait. Felhozta például, hogy egy helyen ezt a szót: *cependant* nem húzta alá, pedig az a szó azon a helyen hibásan áll. Nyilván fitogtatni akarta francia tudását. Dezsőnek sem kellett több. Hol van a szöveg? kérdezte. Megmutatták neki. Dezső elolvasta, aztán kijelentette: kérem ott azt a szót nem is kellett aláhúzni, mert ennek a határozószónak két jelentése van, egyszer időhatározó: *ezalatt*, e közben, a másik jelentése kötőszó: *mégis*, mindazonáltal. Minthogy pedig itt kötőszóként áll, tehát nem kellett aláhúzni. A főigazgató láthatólag nagyon idegesen hallgatta végig a Dezső fejtegetését és utána csak annyit mondott: úgy van kérem, ahogy én mondtam, és tovább akarta folytatni a konferenciát. Ám Szabó Dezsőt nem lehet csak úgy, főigazgatói tekintéllyel elhallgattatni, főleg nem, ha neki van igaza. Szabó Dezső háta mögött ott sorakoztak egy nyitott polcon a tanári könyvtár szótárai. Levette onnan a francia szótárt, kinyitotta a *cependant* szónál, odatartotta a nyitott könyvet a főigazgató elé mondván: tessék ezt elolvasni, ez bizonyítja az én igazamat. Aki nem tud arabusul, az ne beszéljen arabusul. Dermedt, néma csend követte ezeket a szavakat, láttuk, hogy a főigazgató mellett ülő igazgatónak az ereiben megfagy a vér. Ő, szegény még csak megbízott, ideiglenes igazgató volt néhány hónap óta. Attól félt, hogy a Dezső kijelentése az ő véglegesítését is veszélyeztetheti. De a főigazgató csak egy erélyes mozdulattal félretolta maga elől a szótárt, és mintha mi sem történt volna, folytatta a konferenciát és be is fejezte rövidesen, aztán az igazgató kíséretében elhagyta a termet. Ekkor az idősebb tanárok csoportokban, de mégis mindig halkán, megtárgyalták ezt az iskolák történetében nyilván példátlan esetet. Én odarohantam Dezsőhöz és jól emlékszem ezt mondtam neki: Na Dezső, pá, pá, te sem leszel itt szeptemberben tanár. Ő röviden csak ennyit felelt: nem is akarok. Pár nap múlva, a fiatal tanárok egy csoportja előtt bővebben nyilatkozott terveiről. Eladom a könyvtáramat, kölcsönt veszek fel, kiuta-

zom a nyáron a Pireneusokba, felmászok a legmagasabb csúcsra, onnan fogok eresztetni a báró Barkóczy fejére (ez a miniszteri tanácsos volt akkor a magyarországi középiskolák teljhatalmú feje és intézője), tanári állást nem is fogadok el és ezentúl a tollamból fogok élni. De egy lapot csak írsz nekünk? Nem, nem írok, felelte kurtán. De nekem csak írsz? kérdeztem én a mindennapos jóbarát jogán. Neked se, felelte. Pár nap múlva aztán jelentette, hogy sikerült a könyvtárát eladni, egy antikvárius vette meg, hogy mennyiért, azt nem mondta. Fájt a szívem azért a könyvtárért, biztosan elkótyavetyélte. Aztán, mondta — előnyös kölcsönt vett fel (persze azt is uzsora áron), nincs már semmi akadálya a pireneusi útjának. Amit tervezett, véghez is vitte. Én a tanév végén, júniusban úgy búcsúztam el tőle, hogy szeptemberben már nem fogom őt itt viszontlátni. Engem a jövő tanévre Késmárkra neveztek ki tanárnak, oda írták meg nekem váradi kollégáim, hogy Dezső ugyan nem írt Franciaországból, de mint előre tudtuk, elfogyván a pénze, szépen elfoglalta új állomáshelyén, Székelyudvarhelyen a tanári széket. Köztudomású, hogy megjárta még Sümeget, Ungvárt és Lőcsét is mielőtt végleg búcsút mondott volna a tanári pályának.

Nagy Péter a *Szabó Dezső indulása* című kitűnő könyvében ezt írja: „hamarosan két olyan baráttra is szert tett itt (ti. Nagyváradon) a tanárok között, akikhez való hűségét a maga módján mindvégig megtartotta: Juhász Gyulával és Hartmann (később Keményffy) Jánossal barátkozik össze. Nos mikor Szabó Dezső Váradra jött, 1908-ban, a tanév elején, akkor Hartmann nem volt már a váradi főreáliskola tanára, mert a tanév végével Székelyudvarhelyre helyezték. Minthogy az 1908-as tanév végén Szabó Dezsőt is ugyancsak Székelyudvarhelyre helyezték, melegebb barátság csak ott fejlődhetett köztük. Juhász Gyulával sem sűrűn találkozhatott, erről tudnék, hiszen délelőttönként az iskolában és szinte mindennap találkoztam vele, a délutánjainkat legtöbbször együtt töltöttük. Dezső nem is járt a Juhász mindennapos társaságába, az Emke kávéházba, ott nem lehetett volna prímhegedüs és ezt ő nem is bírta volna el. Nem valami jelentős részletek ezek, de — úgy érzem — a valóságnak megfelelően mégis le kellett írnom.

Legközelebb aztán 1919 nyarán találkoztam vele, a Tanácsköztársaság idején. Igaz, hogy nem személyesen. Én akkor itt Pesten voltam tanár és egy napon meglátogatt engem egy tanár kollégám, aki azonban nem a mi testületünknek a tagja volt. Hóna alatt egy könyv szorongott. Mikor elintéztük azt az ügyet, amelyért tulajdonképpen jött, kíváncsian megkérdeztem: milyen könyv az ott a hóna alatt? Hát ez a magyar irodalom legújabb szenzációja, felelte. Nem ismeri? Nem, mondtam, micsoda? Ez Szabó Dezső *Elsodort faluja*. Ha még nem olvasta, okvetlenül és sürgősen olvassa el. Milyen Szabó Dezső?

A tanár? Az, az, felelte. Hát az nekem jó barátom, egyszerre ilyen híres ember lett belőle? Akkor hát annál inkább el kell olvasnia, mondta aztán távozóban. Én pedig nehezen tudtam csak elhinni, hogy Dezsőből egyszerre ilyen nagy ember lett. Halogattam is néhány napig a könyv megvételét, míg végre rászántam magam, megvettem. A könyvön első pillantásra látszott, hogy háborús kiadvány. Barna csomagoló papírra volt nyomva, mert más papír akkor nem állt rendelkezésre, a fedele félpuha kötés. Olvasom. 10 év múlt el azóta, hogy együtt tanároskodtunk Váradon. Ez a könyv eszembe juttatta az ő akkori „arany”-mondásait, szemléletes, de éles beszédmodorát. Csakhogy ami itt van, az már egy kész, kiforrott író megnyilatkozásai. Hiába vannak szertelenségei, sőt förtelmességei, stílusának teljesen egyéni íze, a nyelvvel való szuverén bánásmód mind azt bizonyítja, hogy itt egy szertelen, de nagy tehetségű író könyvét olvassuk. Nagy érdeklődéssel is olvastam a könyvet, bár, megvallom, kevesebb lelkesedéssel. A könyvnek nagy sikere volt, ahogy mondani szokták, nagy port vert fel. Éppen ezért valaki kölcsön is kérte tőlem, oda is adtam a soha viszont nem látásra. Hogy ki volt az a valaki, nem tudom már, de ezt az eredeti hadi kiadást sajnálom. Ma könyvészeti ritkaság volna.

Dezsővel ezután még kétszer találkoztam az életben. Én 1919 szeptemberében ismét lekerültem Váradra és onnan látogattam fel Pestre 1922-ben vagy talán 23-ban. Valami dolgom után jártam, mikor egyszer csak az Egyetemi Könyvtár előtt szembe jön velem Szabó Dezső. Nagyon megörültünk egymásnak, ő engem magához ölelt, megveregette a hátamat és beszélgetésbe kezdtünk. Belejöttünk a múlt emlegetésébe, de én éppen siettem valahova, félbeszakítottam és azt mondtam: hallom, Dezső, hogy te fenn lakol valahol a Gellérthegy oldalában, meglátogatnálak és akkor bőven kibeszélgethetjük magunkat. Ekkor legnagyobb meglepetésemre tiltakozva emelte felém a kinyújtott tenyerét és szinte tiltakozva mondta: nem, hozzám ne gyere. Egy cédula van az ajtómon, az van ráírva: senkit sem fogadok, téged sem. Hát, mondom, ha ilyen nagyon kedvesen invitálsz, hát akkor nem is megyek.

Eltelt 2 vagy 3 esztendő. 1925-ben a váradi színházban volt a Gulácsy Irén *Valuta* című darabjának a bemutatója. A földszinten ültem, amikor felhívták figyelmemet, hogy az egyik első emeleti páholyban, éppen a szerzőnő páholyában ott ül Szabó Dezső. Felsiettem hozzá. Gulácsy Irén nem volt a páholyában, fenn volt a színpadon, hogy a tapsokat megköszönje. Dezső most is nagyon boldogan fogadott. Sajnos nem sokat beszélgethettünk, a szünet nemsokára véget ért. Megkérdeztem tőle, hogyhogy jött el erre a premierre? Szinte csodálkozva felelte: na hallod, hát csak eljövök az Irén premierjére. Csodálkozásomra csak így mondta: Irén. Nem tudtam, hogy ilyen

bizalmas barátságban vannak. Még megkérdeztem, hogy meddig marad Váradon, másnap találkozhatnánk, hogy kibeszélgethessük magunkat. Sajnos, felelte, erre nincs mód, nincs ideje, holnap már visszautazik Pestre. A Gulácsy darab bizony gyenge darab volt, Váradon is gyenge kritikát kapott, magyarán szólva megbukott. De hallottam, hogy Dczső Pesten valahová kedvező kritikát írt róla. Annál nagyobb meglepetést keltett, hogy néhány hónap múlva, minden előzetes ok nélkül ugyancsak valamelyik pesti sajtó orgánumban lerántotta ugyanezt az „Irént”. (Ő még akkor nem volt nagy név, a *Fekete vőlegények* 2 év múlva, 1927-ben jelent meg.) Gulácsy Irén, a Nagyvárad című napilap belső munkatársa, finom tollú író és bátor publicista, egy mérsékelt hangú válasz cikkében szinte lefricskázta Szabó Dezsőt.

Az életben többé nem találkoztunk. Én figyelemmel kísértem életét és olvastam az írásait, már amelyekhez Váradon hozzáférhettem. Hallottam róla azt is, hogy fiatal emberekből, főleg egyetemistákból egész rajongó udvara van, akik között úgy trónol, mint egy próféta a tanítványai között. Azt is hallottam, hogy összeférhetetlen természete miatt már nem akadt kiadója és így kénytelen volt saját kiadásában kiadni az úgynevezett Szabó Dezső-füzeteket. De személyes találkozásunkat nem szorgalmaztam, mert ideológiailag mind messzebb kerültünk egymástól. Nagy részvételt hallottam aztán, hogy Pest ostroma alkalmával egy József körúti ház pincéjében állítólag tüdőgyulladásban meghalt. Ideiglenesen a szemben levő Rákóczi téren hantolták el. Magam is láttam ezt az ideiglenes sírt, amikor 1945 májusában Váradról meglátogattam a siralmas állapotban volt szép fővárosunkat. Innen a Kerepesi úti temetőbe vitték, ahol ugyanabba a parcellába temették, ahol 1946-ban az ostrom alatt szerzett betegsége következtében elhunyt szegény testvérhúgom is pihen. De már nincsen ott. Hogy onnan hová vitték, nem tudom.

Bármiként ítéljük is meg az embert és az író, bizonyos, hogy kitűnő író volt, a magyar nyelv egyik művésze. Én pedig emlékéit mint egykori meghitt barátoméit mindig kegyelettel ápolom.

BARTSCH SÁNDOR

A HOMÁLYBÓL

KERESZTESI PAPP MIKLÓS, A MAGYAR POLGÁR

1837-ben született, egy évben a reformkor egyik legmaradandóbb alkotásával, a pesti Nemzeti Színházzal, és majd három évvel előzte meg a halálban Arany Jánost. Mai fogalmaink szerint igencsak rövid életútján nagy kedvteléssel váltogatta a szerkesztői munkát a szépíróival, a színikritikusit a történetkutatóival, hosszú utazásokat tett és melegen ragaszkodott a családjához. Életének aprólékos adatai Szinnyeinél rendre fellelhetők, de a felsorolás rideg tényein átsüt a megbecsülés, a lekötelezett barátság fénye: mozgékony élete során K. Papp nemegyszer segített a szerzőnek adatgyűjtésében.

Húsz esztendő lázas tevékenysége a humaniorák legszerteágazóbb területén élénk szellemre, kiterjedt érdeklődési körre s talán egy kis felszínességre vall. Egy azonban vitathatatlan: Pappnak megvolt a maga éleleteszménye és ezt, kora ifjúságától törekedve rá, meg is valószínűsítette. A *művelt magyar polgár* modelljét alakította ki saját személyében.

Hátránnyal indult. Származása nem volt kedvező: örménynek született, s egy kis, háta mögött felvillanó mosoly mindig kijárt neki . . . A liberalizmus fennvirágzó napjaiban ez mégsem vált leküzdhetetlen akadállyá. Nagyobb handicap volt a — következtetve a sok korán elhunyt rokon gyászjelentéséből — családjában gyakori tüdőbaj.¹ Ez akadályozta meg abban, hogy egyetemet végezzen és, mint „jobb körökben” az általános volt, ügyvédi diplomát szerezzen. A gyenge egészség sem vethetett azonban gátat a vidéken pihenő fiatal ember szellemi éhségének, amellyel mohón emésztette meg az idegen nyelveket, az irodalmat és a történelmet. Ősei örmény anyanyelvét is beszélte.

Mihez foghatott egy jómódú ifjú ember az ötvenes évek derekán, ha feltett szándéka volt beolvadni a magyar értelmiségbe és annak életében szerepet játszani, tekintélyes személyiséggé válni? Ez az út nálunk az irodalmon át vezetett. A közvélemény szemében a nemzeti gondolat hordozója a homo litteratus. Az első lépéseket legegyszerűbben egy újság keretein belül lehetett megtenni. A huszonhárom éves K. Papp a Korunk, majd a Kolozsvári Közlöny munkatársává lett.

¹ Országos Levéltár (OL) Fond R. 147. K. PAPP MIKLÓS iratai, 30. tétel.

A tárcaíró szerepe azonban nem elégítette ki, annál kevésbé, mert már az 1865-ös országgyűlés kapcsán belekóstolt a politikába. Fürge elméje hamar rávezette az igazságra, hogy a sajtó: hatalom, s akinek ilyen fegyver van a kezében, az hamarosan jelentős szerephez jut. 1867-ben önálló lapot indított. A hírlap neve vallomás volt a felépítendő életműről: Magyar Polgár. Függetlenségi programmal indult. Útmutatásért egy marosvásárhelyi tanárhoz, Szabó Sámuelhez fordult. Az ötlet telitalálat volt. Szabó az akkori Erdély legjobb koponyái közé tartozott. Természettudományokat tanult Heidelbergben és Göttingenben, sőt Párizsban is, hosszabb ideig élt az angol fővárosban. Jóllehet Bunsen tanítványa volt, mindig érdekelték az irodalmi problémák. (Élete második felében kizárólag nyelvészettel foglalkozott. Mai megítélésünk szerint ez alighanem elfecsérlése volt mindannak, amit Nyugaton tanult, de legyünk megértéssel! Nemcsak a természettudományi kísérletekhez szükséges felszerelés és munkatársi gárda hiányzott az akkori Erdélyben: döntőbben eshetett a latba a nemzet jólétét közvetlenebbül szolgálni *látszó* homo litteratus csábító képe.) Szabó, talán valami személyes ismeretség alapján, hosszan, elmélyülten adta meg szaktanácsait. Követve őket, egy K. Pappnál kevésbé alkalmas ember is jó lapot publikálhatott volna. (Más kérdés, hogy nem mindig követte . . .) A több oldalas levél befejezése:

„Az egyes rovatok így következhetnek: 1. Távirati hírek. a) eredeti sürgönyök b) pesti lapok sürgönyei. 2. Politikai lapok szemléje. 3. Kolozsvár. 4. Vidék. 5. Újdonságok. 6. Gazdászati rovat. 7. A Tárcaiban: Könyvészet, bírálatok. (Törölve: Történelmi Útleírás, Tájismertetés. —) 8. Külön mellékletben: (Adattár). Szemle: két hetenkint vagy havonként a belföld és külföld eseményeiről. Országgyűlési beszédek. Történelmi okmányok. Sz. S.”⁸

Az újság ellenzéki szellemű volt — a pesti Hon erdélyi változata — így a népszerű irány is magyarázza, hogy a szerkesztő a szükségesnél tán nagyobb hévvel vetette magát a napi politikába. Megfelelt azonban Szabó S. szellemének az erdélyi hírek gyors, elsődleges beszerzése. Pappnak több ügynöke volt kishaza szerte.

„Eredeti vezércikkre ne vágyják”, azonban: „Higgadtan, pártérdeken felül állólag *vezércikkezni* kell minden fölmerülő helyi ügy felett. Ismertetni külön rovat alatt mindenik kolozsvári közintézet működését: múzeum könyvtára, gyűjteményei, szakülései, kaszinók, tanodák, főconsistorium, egyházak, tanács, színház. *Történelmi fejlődésök, jelenjök és időnkénti változásaikkal.* E részben *semmi költséget és fáradságot nem szabad kímélni* bizonyosan e rovat helyes kezelése nagy befolyással lesz a lap életére”.

Meghallgatásra talált az a javaslat is, hogy Királyhágón túli információk az eredeti forrás megjelölésével kerüljenek közülésre, s hogy a külföldi lapok híreinél ugyanígy ajánlatos eljárni.

⁸ Uo., I. tétel, SZABÓ SÁMUEL levele K. PAPP MIKLÓSHOZ, Marosvásárhely, 1867. an. 15.

A Hírharang c. rovat — már elnevezése is erre vall — reménytelenül provinciális volt, a napi hírek ritkán emelkedtek felül egy késelő szerelmes vagy egy gyermekbaleset szépen kikerekített közlésénél. A gazdasági rovat jelentőségét nehéz ma megítélni. Vitán felül kiváló volt azonban a *Tárca*. Szabó szükségesnek látta volna, ha az új lap „*tárczájában* állandó rovatot nyitna a speciális *erdélyi könyvészetnek*. Bár címeit az erdélyi szász és oláh műveknek s tartalmuk rövid ismertetését; a magyar műveket pedig kivétel nélkül *tüzetes és érdemes bírálat alá vetném*”. K. Papp mindaddig, amíg az eredeti, hetenként kétszeri megjelenés mellett szerkesztett, igen gondosan válogatta meg a tárca-anyagot, számos esetben történeti forrásközlésre is felhasználta. Később, 1870-től, amikor napilappá alakult át a Magyar Polgár, a tárca is felhígult, gyenge szépirodalmi próbálkozások is helyet kaptak benne. A sok hirdetés mellett, amelyekért nemcsak bevétel járt a lapnak, hanem népszerűségét is fokozták és az üzletet is segítették élénkíteni, volt a Magyar Polgárban Nyílttér is. Ez a múltban oly közismert rovat, aminek minden soráért jó árat kellett fizetni, de közleményeiért a szerkesztőség nem vállalt felelősséget, ártott a vállalkozás erkölcsi színvonalának.

A Szabó Sámuel megadta mércéhez a negyedévi Adattár nőtt fel igazán: belőle alakult ki a Történeti Lapok.³

Mintha csak sejtette volna, hogy néhány évtizeddel korai halála után összeomlik az, amire voltaképpen az életét tette: a polgárosult magyar Erdély. K. Papp lázas buzgalommal gyűjtött és publikált mindent, ami János Zsigmond korától kezdve a tegnapi abszolutizmus idejéig szűkebb hazája történetére vonatkozott. Az 1874., 1875. és 1876. során megjelent kötetekben néhány kiváló tudomány-szervezési cikk közlése mellett — Mikor lesz hírlapkönyvtárunk? (I. évf. 4. sz. 62.) Hogy pusztulnak el levéltáraink? (I. évf. 6. sz. 96.) — igen tág kitekintésű adatközlő munkát is végzett. (Kassai és I. Rákóczi György levelezése, Lovassy László és Wesselényi Miklós perének iratai, Szinnyei József Petőfi-bibliográfiája stb.) De nem vetett meg olyan forrásokat sem, amelyek a magyar színészet fejlődésére vonatkoztak, kiadott visszaemlékezéseket és színlapokat. Munkatársai Abafi Aigner Lajos, Deák Farkas, Jakab Elek, a Petőfi haláláról beszámoló Lengyel József doktor, Szabó Károly, Szinnyei József, hogy csak a legismertebbeket említsük.

A Történeli Lapok értékéről a kortárs történetírók a legnagyobb elismeréssel szóltak. Ráth Károly okmányanyagot kapott Papptól, Pauler Gyula, „mint a Történelmi Lapok-nak szorgalmas olvasója megjelenésük óta”, már régen készül „valamit beküldeni közlés

³ Történeti Lapok. A Magyar Polgár ingyenes melléklete. (Később függetlenül a hírlaptól!) 1874. ápr. 2. – 1876. dec. 31.

végett". Szabó Károly és Szilágyi Sándor kézirat-cserepéldányokkal segítettek Pappot — s közben magukat is —, Wesselényi Béla pedig megnyitotta előtte a zsigódi levéltár kapuit.⁴

A Magyar Polgár és a Történeti Lapok mellett kisebb jelentőségű publicisztikai vállalkozás volt az egy esztendő sem élő Jónás Lapja c. politikai hetilap és a Hölgyfutár (1873., ill. 1876–78.). Utóbbit, noha „szépirodalmi hetilap”-ként hirdette, szerkesztője nem átalotta ugyan-csak történelmi publikációkkal „megterhelni”. (Deák Ferencre, Vörösmarty Mihályra, Br. Jósika Sámuelre vonatkozó írások, a Törökféle összeesküvés egy részlete stb.)⁵

Szerkesztői tevékenységének egy eredményes — és őt sokkal túl-élő — vállalkozása volt a Kolozsvári Nagy Naptár, ill. a Magyar Polgár Nagy Naptára c. kiadvány. Nem volt olcsó — 1 Ft, majd 1 Ft 30 kr volt az ára —, tartalma sem volt azonban mindennapi. Ha egy terjedelmes forrásanyag a Történeti Lapok kereteit szétfeszítette volna, beosztotta a Naptárba. (De helyet szorított benne a szokásos mezőgazdasági tanácsoknak, közgazdasági és közigazgatási tudnivalóknak is.) Herman Ottó, amikor Darwin elméletét ismertette 1872-ben, így kezdte írását:

„Szerkesztő barátom! A napisajtó mellett csak egy közeget ismerek még, a mely tökéletesen arra való, hogy hathatós eszköze legyen a felvilágosodás terjesztésének. E közege a naptár . . ., mely a palota díszes könyves polczán éppen úgy, mint a szerény kunyhó mestergerendáján nélkülözhetetlen. Dicsérem az Ön nemes törekvését, . . . hogy naptára tárházát hasznos, sőt becses és mindenképpen a haladást eszközölő dolgokkal tölti meg — hogy eltért attól a ferde iránytól, mely e valódi népkönyvet banális élczek, ostoba babonák, babonás mesék stb. lomtárává szokta tenni. — Az a nézetem, hogy minden a nyomortól megvonható garast, oly irodalomra kell fordítanunk, mely a felvilágosodást terjesztve, bényomul a nép minden rétegébe . . .”⁶

Mint önálló nyomdatulajdonos, fontos forráspublikációkat jelentetett meg. Kiadta Széchenyi István *Blickjét* magyar fordításban (Kolozsvár, 1870.), Bölöni Farkas Sándor Emlékiratait (uo., 1870.), s előkészítette a csak halála után napvilágot látott Árva Bethlen Kata önéletrását. (*Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása, az eredeti kiadás után.* Kolozsvár, 1881.)

K. Papp érdeklődésének homlokterében a történelem állott. Vonatkozó adatközléseinek száma légió. Két kötetes feldolgozása *Caraffa és az eperjesi vértörvényszék*, megfogalmazásában emlékeztet a protestáns martyrológiák stílusára, amelyekből, nemegyszer Szalay és Horváth Mihály történeti feldolgozásainak közvetítésével, merített.

⁴ L. OL, Fond R 147. 1. tétel. (Levelezése.) — Továbbá: K. PAPP M. — Id. SZINNYEI JÓZSEFhez, Kolozsvár, 1874. márc. 30. M. T. A. Kézirattára, Ms 787/2.

⁵ Uo., 6. tétel. (Történetkutatói munkájával összefüggő jegyzetek.) — Jónás Lapja: 1873. jan. 5. — dec. 28. — Hölgyfutár: 1876. szept. 28. — 1878. dec. 26.

⁶ A Magyar Polgár Nagy Naptára. 1872. Harmadik évfolyam, 121. —

Romantikus képzelete is elragadta egyszer-másszor. Caraffa későbbi mellőztetését nem Kollonics érseknek — pozitív szerepeltetése egyébként a kor irodalmában szokatlan! —, hanem a Savoyai hercegnek, a Haditanács elnökének köszönhetette, aki tehetségtelen bajkeverőnek tartotta nápolyi honfitársát.⁷

A Péró-lázadás története nem több, mint az addig megjelent krónikák, ill. feldolgozások kompilációja a kínálkozó drámai momentumok kiemelésével. Hogy egy kiváltságolt népelem jogi és anyagi visszaszorításáról, ill. az így kiváltott természetes reakcióról van szó, azt Papp nem ismerte fel, valószínű, hogy ugyanúgy, mint korábbi történeti művénél, itt is az események tragikus kifejtésének a lehetősége csábította.⁸

Történeti érdeklődésének az utókorra nézve legbecsesebb hagyománya több ladulát kitevő okmánygyűjteménye. Korai halála megakadályozta benne, hogy a húsz esztendőn át szorgalmasan összedett anyagot maradék nélkül közzétegye.⁹ Családjá az újság és a naptár szerkesztését azoknak a bevált munkatársaknak a kezében hagyta — Hegyesi Vilmos neve mellett egy szedőét, Makrics Albertét is ismerjük —, akik Pappnak, élete utolsó éveiben, munkatársai voltak, ezek azonban nem érdeklődtek a történelem iránt. Az átlag örökösöket így is messze felülmúló gondossággal őrizték meg a családfő irathagyatékát, majd adták át egy közgyűjtemény örökkévalóságának.

Ha K. Papp harmincéves kora óta hozzászokhatott is, hogy hivatalos és magánszemélyek, sőt külföldi utazásait kísérő útlevele *szerkesztőként* tartják nyilván, szíve szerint *írónak* tudta magát. Már 1861-ben önálló novellás kötettel jelentkezett. Esményképe bevallottan Jókai volt (őt követte politikai irányelvei terén is), az a Jókai, aki olvasóit a befagyott Névától Egyiptom sivó homokjáiig, mesés déltengeri szigetektől Erdély éppúgy sosem volt aranykoráig kalauzolja. A *Tarka lapok az élet és a történet könyvéből* c. elbeszélő kötet¹⁰ hét — tévesen hatnak számozott — novellája semmi közösséget nem tart azokkal az eredeti okmányokkal, adásvételi szerződésekkel, amelyeket megszorult kisbirtokosok levelesládáiból Papp oly szívesen megvásárolt. Amint pennát vett a kezébe, azonnal elfelejtette, hogy a világot nem gyengéd szenvedélyek kormányozzák, s Nagy Péter udvarában kijárhathott ugyan valakinek száz kancsuka, de aligha egy csókért, úgy,

⁷ Pest, 1863., ill. Kolozsvár, 1870. — V.ö.: HENDERSON, N.: *Prinz Eugen von Savoyen...* Wien—Düsseldorf, 1965, S. 52.

⁸ *Az 1735-iki zendülés története.* Történeti korrajz. Kolozsvár, 1865.

⁹ Szerencsés vállalkozás volt pl. Dr. ÖRTVÖS ÁGOSTON (1811—1861.), a korában nagy megbecsülésnek örvendő orvos és tudós irathagyatékának megvásárlása.

¹⁰ *Tarka lapok az élet és történet könyvéből.* Kolozsvár, 1861. (Régi képek a krónikákból. Tört. elbeszélések. (Új kiadás.) Kolozsvár, 1864.)

hogy ezer aranyat egy asszonyért nemigen vesztegettek a törökvilágban. Két angol tárgyú novellája kétségtelenül valami olvasmány-émlék visszajárására vall. *A rongyos zászlónál* ezt keresni sem kell, a *Véres könyv* ihlette. Legsikerültebb a *Hogy fogták hajlandában az ellenséget?* Ebben van fordulat és valami keserű humor is, kár, hogy a kötet hatodik elbeszélése ugyanerre a kaptafára készült.

1866-ban megjelent kétkötetes regénye, *Egy szép asszony története*,¹¹ már határozottan figyelmeztet rá: K. Papp félreismeri az írói alkotás értékeit. A novelláskötetben még csak alig hagyta el a hazai földet, ha nem is festette találóan. A regényben a magyar környezet egyetlen jellemző vonása a betyárkaland, egyébként ugyanúgy szövődhetett volna hősei vonzalma prágai vagy müncheni környezetben, mint Pesten. (Amit különben Papp szintén nem ismert igazán jól, nem is érezte magát fesztelenül a fővárosban.) Hogy a cselekmény szálai Párizsba visznek, s ott a romantika legszebb hagyományai szerint jósnő, estély stb. szórakoztatják az olvasót, természetes.

A hetvenes években K. Pappnak már saját nyomdája volt.¹² Itt adta ki 1874-ben *Az élet színpadról* c. elbeszéléskötetét,¹³ ajánlva „Gróf Teleky (!) Sándor barátjának tisztelete jeléül”. Az öt novella közül kettő külföldön játszódik, Olasz- és Franciaországban, egy Bem regényes életével foglalkozik, egy Toldy Ferenc nyomán Kazinczy fogságával (a *Fogságom naplója* akkor még nem volt közzismert), egy, Kollinovics és Thaly után Gr. Stahremberg elfogatását adja elő. A könnyed fogalmazó készség itt sem hagyta el a szerzőt; a valósággal itt sem nézett szembe.

Valamennyi művénel légüresebb térben mozog az ugyancsak 1874-ben publikált *A vádlottak padján* c. regénye.¹⁴ A szerző Prielle Cornéliának ajánlotta, aki szűkebb baráti köréhez tartozott. A híres színésznő nemrégien veszítette el nemkevésbé híres férjét, s a gesztus valószínűleg jól esett neki. A mű: vadregényes rémtörténet, gyilkosság, öngyilkosság, elmebaj, párbaj, börtön, gályarabság. — végül kiengesztelő vég, házasság és több gyermek, mindez olasz és francia földön.

1874-ben látott napvilágot *Mit beszél a világ?* c. regénye is.¹⁵ Ezt Jókai Mórnak ajánlotta, s az ajánlásnak van egy személyi érdekességű mondata: „... érdemed mellett van, tagadhatatlanul, egy nagy bűnöd: teremtettél egy gyenge, rossz magyar írót is: s az én magam vagyok Barátom!” — A mű egy kellemetlen anyós előidézte féltékenységi történet, terjengős, gyenge, teljes happy enddel. Jókai és az

¹¹ *Egy szép asszony története*. I–II. k. Kolozsvár, 1866.

¹² 1871. jan. 1. óta bérlet, majd technikailag felújította a Liceum nyomdáját.

¹³ *Az élet színpadról*. Elbeszélések. Kolozsvár, 1874.

¹⁴ *A vádlottak padján*. Regény. Kolozsvár, 1874.

¹⁵ *Mit beszél a világ?* Regény. Kolozsvár, 1874.

olvasók semmi okát nem láthatták, hogy ellenkezzenek K. Papp fenti soraival.

A négy évvel később megjelent *A rab asszony*¹⁶ előnyére különbözik a vadromantika vagy teljes laposság között ingadozó korábbi életműtől. Magyar falusi környezetben játszódik: ha sokat nem is, valamit a valóságos faluból mégiscsak megláthatott a szerző, hiszen hosszú ideig élt vidéken. Valószínűleg némi élményanyag került ezúttal feldolgozásra, ha Szigligeti-Tóth Ede-féle szcenírozásban is. Papp a népdráma hőfokára igyekezett itt témájával feljutni. A történet egy szép és gazdag özvegy, Lőrinczné Berektőre költözésével kezdődik. Az asszony Szegő Andrást szereti, a berektői bíró, Sajgó András délcég, de züllött nevelt fiát. Szegő nem veszi el Lőrincznét, Sajgó azonban megkéri, meg is kapja, a házasság kezdetben boldog, születik is egy kislányuk. A kísértés azonban erős: Szegő a faluban él. A szép menyecske megcsalja a férjét, majd kétségbeesésében megöli a legényt. A házasságtörés is napvilágra kerül. Judit asszony 16 évet kap, kegyelemmel korábban szabadul azonban, s utána, korai haláláig, boldogan él férjével és leányával. — A regénynek sem társadalmi, sem gazdasági problematikája nincs: a szereplők mind a jómódú parasztok közé tartoznak, nincs zsíros parasztsz—sellér ellentét sem, ami még Szigligetnél is előfordul, az események a kötelező szerelmi háromszögön fordulnak meg. De legalább nem Fizenzében vagy Párizsban, hanem Berektőn.

A hajlandóság ugyanis, hogy Szamosújvár környéki eseményeket francia földre ültessen át, K. Pappnál mindig készen volt. *Itt is, ott is*¹⁷ címen írta tárcarovatát a Magyar Polgárban, ezzel a címmel jelentette meg kegyeletesen a Petőfi Társaság elhunyt tagjának néhány „beszélyét”. *Első halászatom* címmel nem nagyigényű, de kellemesen tréfás kis csevegést olvashatunk köztük. Nos, ezt a beszélykét, Párizs környékére, francia környezetbe áttelepítve, *Absolon papa*¹⁸ címmel vígjátéknak is feldolgozta.

Mielőtt azonban még színházi kapcsolataira térnénk át, emlékezzünk meg tárcacikk-írói működéséről. Írásai között akad sok olyan, amelyben a divatos — és a francia csevegéseket utánzó — hírlapi tucat tárcákat követte. A pesti nagy napilapok után igazodott; bizony, azok termése is gyenge volt. — Kellemesen tudott azonban beszámolni utazásairól. Sokat utazott. Az a társaság, amelyben forgott, részben az erdélyi főnemesség, a Telekiek, Wesselényiek, részben a színházi világ legjobbjai, a Nemzeti Színház élgárdája, nagy utazó volt. Németország és Párizs Egressy, Feleki, Tóth József, Szerdahelyi számára ismert föld. Beszámolóik megjelentek a hírlapok tárcáiban. K. Papp

¹⁶ *A rab asszony*. Írta Jónás. (K. Papp állandó tárcáirói álneve.) Kolozsvár, 1878.

¹⁷ *Itt is, ott is*. Bpest, é. n. (1880.) Petőfi Társaság kiadása.

¹⁸ *Absolon papa*, Eredeti vígjáték 3 fv. Kolozsvár, 1879.

azonban gazdagabb – és betegebb volt náluk, ő ennek legalábbis ifjúkora óta tudatában volt. Valószínűleg ezért tette meg nagy közel-keleti útját Ausztrián, Olaszországon át Egyiptomba és a Szentföldre. Az utazás azonban ekkor még nem volt általános szokás, mindegyik beszámoló majdnem egyaránt mint exotikumot fogja fel és az olvasó figyelmét az utazás effektív lebonyolításával köti le. A színészek, e mellett, színházi élményeiket is megírták, a mai olvasó számára többé-kevésbé közhelyszerűen. Történelmi, művészettörténeti műveltségük kevés volt ahhoz, hogy egy mai idegenvezető tájékozási szintjét akár meg is közelítsék. Nagyjából ez áll K. Papp útleírásáról is; az út eseményeit és körülményeit részletesen elmondja, de a miramarci kastély és története lényegesen jobban megragadta, mint Gizeh piramisai.

Harmincas évei végén betegsége annyira elhatalmasodott, hogy élete nagy része hazai gyógyfürdőkben telt el. Fürdőleveleit hol helyi legendákkal, hol a társaságról adott beszámolókkal tette elevenebbé, egy-egy üdülés Jókaiék, Arany közelébe sodorta. Előpataktól Balatonfüredig, a Margitszigettől a Szent Anna taváig sokfelé keresett gyógyulást – s mint annyi más kortársa, ő sem talált.

Mint író, hozzá még a drámaiságot igencsak kedvelő író, színművekkel is próbálkozott. Első darabjai még a Szerdahelyi-Prielle kettős bővületében, vígjátékok voltak; az első – *Rossz világban élünk*, címében is Szerdahelyire utal vissza¹⁹ – Kolozsvárott került színpadra 1862-ben. A *Bajszerező* dicséretet nyert egy kolozsvári színműpályázaton és többször előadták. (Bemutató: 1865. ápr. 1.) Egy kendilónai látogatása alkalmával Leövey Klára rábeszélte (Vö. 1878. márciusi levelét), hogy dramatizálja a *Rab asszonyt*. Egyetlen bírálat hivatkozott csak arra, hogy a lélektani motivációt nem sikerült megfelelően párbeszédbe önteni, s a színmű nem érte el a regény értékét. Az 1878. február 23-i kolozsvári bemutató után a dráma, *Judit asszony* címmel, mégis egyike maradt a vidéki magyar színházak tisztességes sikert elért műsordarabjainak. Súlykönyve, több máséhoz hasonlóan, elkallódott a társulatoknál – vagy számunkra elérhetetlen színházi archívumban pihen.

1879 januárjában újabb népdramát mutattak be Papptól, ezúttal a pesti Népszínházban. *Az ördög bibliája*,²⁰ mint címe is mutatja, szociológiai problémát vetett fel. A szerző saját szavai szerint akkorát bukott, mint a Gellért hegye. Az a bizonyos „háta mögött felcsillanó mosoly” nyílt hahotává erősödött fel a pesti sajtóban – legalábbis ő így érezte.

¹⁹ „Rossz idöket élünk, rossz csillagok járnak . . .”: a hegedős éneke JÓKAI: *Dózsa György* c. szomorújátékában. SZERDAHELYI előadásában vált híressé.

²⁰ *Az ördög bibliája*. Eredeti népszínmű 4 fv. Kolozsvár, 1879.

„Ha annyi hajszálam volna még, mint a mennyi ellenségem van, ma nem volnék kopasz ember”, írta. (*Itt is, ott is*, 117.) „Tudtam, hogy nem valami nagy virtus mainap a drámaírás, de azt már nem képzeltem az én szűk eszemmel, hogy . . . bűnné vált.” „Az a főkérdés, hogy milyen a rangja a bűnösnek?” (Uo., 122.) „. . . Ha egyszerűen csak „lateiner” vagy, akkor nincs pardon – kivált még ha az is a bűneidhez tartozik, hogy erdélyi vagy . . .” (Uo., 123.) „. . . mikor a soroksári kuvasz kutya betéved a fővárosba, s a többi városi agár és kopó észreveszi, rárohannak, megcsípik, meghengergetik a sárban s végig kergetik a városon. A nagy zajra aztán a kapuk alatt kidugják a fejüket a kicsi pincserlik is, s azok is megugatják a szegény megriadt kuvaszt. . . Hát az a soroksári kuvasz kutya én vagyok.”

Az *ördög bibliája* valóban nem remekmű. Terjengőssége mellett legnagyobb hibája, hogy a szerző ismét *számára idegen* társadalmi osztály – a jómódú református iparosok (secundum Jókai) – feltetelezett erkölcsi világát festi. Papp azonban, ha tovább él, elégtételére megérhette volna, hogy a rokontárgyú Zola-átdolgozás, *A pálinka*, címszerképében Halmi Ferencsel, mint vendéggel, 1882-ben mindössze 11 előadást ért meg.²¹ Sok víznek kellett még lefolynia a Dunán addig, amíg a kölyök-főváros, Budapest, szociológiai kérdések iránt kezdett érdeklődni.

Nyomtatásban is megjelent a már említett *Absolon papa*. Nem volt rosszabb, mint Almási Balogh Tihamér vagy akár Berczik Árpád próbálkozásai, amelyek a Nemzeti Színház megszentelt deszkáin kerültek a közönség elé. De hát a hatalmas színházi barát, Szerdahelyi már halott volt, Papp pedig másodrendű vidéki író, akivel csak szemben nyájaskodtak – saját megállapítása szerint –, a háta mögött pedig kigúnyolták. (Uo., 117.)

K. Papp szépirodalmi kísérletei kevésbé sikerültek. Nem lévén vérbeli művész, tehetsége nem találta meg az irodalmi Bölcsek Kövét, amelynek segítségével megörökíthette volna saját világát. Holott egyedülálló matéria volt a kezében, ismert egy olyan területet, amely az olvasó Magyarország számára terra incognita volt, feltétlenül érdekesebb, mint a nyugati lektűr-irodalomból jól-rosszul ellemett szövevényes történetek. Ismerte Szamosújvár és környéke örömei közösségét. Ha nyakatekert szerelmi históriái helyett a Rubens-festette főoltár előtt folyó örmény-katolikus szertartás hangulatát adja vissza, azt a bensőséges, egymáshoz ragaszkodó életet, összetartó kisebbségi sorsot, ami az örmény kereskedő társadalomra volt jellemző, marandót alkot.²² Meglehet, nem volt meg benne az igazi művész tar-

²¹ Vö. BERCELI KÁROLYNÉ: *A Népszínház műsora*. Színháztört. Füzetek. Bpest, 1967. 24.

²² A fővárosi írók fölüenykedése: Magyar Polgár, 1876. 7., 21., 22., 23. is. – K. PAPP legjobb méltatója, DUX ADOLF, így ír 1875-ben a Pester Llyodban: „. . . Wer Zeitungen liest, kann dem fleissigen Kollegen in literis täglich als Redakteur des oppositionellen (bei der neuesten Parteischöpfung wohl schon ci devant oppositionellen) „Magyar Polgár” und da nicht selten als Verfasser von Romanen begegnen. . .” Azonban „er schreibt nicht aus dem Herzen und nicht nach dem Leben, sondern folgt Eindrücken, die er vom Theater oder vom Lesen anderer Romane empfangen hat. . .”

tózkodást nem ismerő exhibicionizmusa sem, és a szívéhez nőtt mikrokozmosz kedves furcsaságait képtelen volt másfajú honfitársai elé tárni.

A kolozsvári Nemzeti Színház ötvenéves fennállásának Emlékalbumát Papp nyomdája adta ki, gonddal, díszesen, a szöveget pedig ő írta. A megnyitó két estjének színlapjait és a jubileumi előadásokét egyaránt közölte, s a történeti méltatás jellemzi a szerzőt, aki már ezelőtt száz évvel tudta, hogy a színház ugyan politikum, hanem a színház történet is — történetírás.²³

Az ügyes szerkesztő, a lelkes történetbúvár és a sikertelen szépíró ismerte és szerette a művészetnek egy olyan ágát, ami szervezőkészséggel, intelligenciával, műveltséggel megközelíthető: jól értett a színházhoz. Ízlése csodálatosképpen azonnal csalhatatlanná vált, mihelyt nem saját maga ragadott tollat. Felismerte a hatásvadászatot, a ripacskodást, olykor még a szép beszéd érdekében is felszólt,²⁴ holott erre éppen az ő idejében — már és még — alig volt szükség. Mint a Magyar Polgár szerkesztője, a színházi rovatot, a lehetőségekhez képest, maga vezette. A rovat címe: Színházi Látszó, előzékenységből, majd emlékeztetőül Szerdahelyire.²⁵ Zeneértő léteire figyelemmel kísérte a hangversenyeket,²⁶ valódi érdeklődéssel azonban a drámai előadásokat figyelte. Az egyes színésznél az eszköztelen játékot kérte számon; ezért üldözte el a kolozsvári színpadról a hetvenes évek elején a színpalhasogató Egressy Ákost, így került ellentétbe a hetvenes évek végén a pathetikus Molnár Györggyel.²⁷ Jellemző, hogy az erősen romantikus modorban játszó Gyulai Ferenc alakításai közül Sas Istvánt emelte ki, Szigeti tekintélyes csizmadiáját, amelyben nem szavallhatott.²⁸ Az együttestől megkívánta az összjátékot, hangsúlyozta, hogy az új tagoknak próbálniuk kell a műsoron már régebben szereplő darabokban, hogy alakításuk illeszkedjék a többiekéhez. Nagy figyelmet szentelt a vendégjátékoknak. Bulyovszkyné, erdélyi körútja során, eljátszotta a *Kaméliás hölgyet* és Scribe és Legouvé *Lecouvreur Adrienne*-jét is. Kolozsvár ezeket a szerepeket Prielle alakításában is-

---

Wir würden nämlich Ursache haben, dem Erzähler dankbar zu sein, wenn sich in seinen Produkten ein Stück soziales Leben von Siebenbürgen nebst einem Blick der dortigen Naturszenarien abspiegelte. Allein des Streben nach Lokalphysiognomie scheint ihm fern zu legen."

²³ *Az ötvenéves Kolozsvári Nemzeti Színház*. Írta és kiadja K. PAPP MIKLÓS. Kolozsvár, 1871.

²⁴ Magyar Polgár, 1877. aug. 12.

²⁵ A Színházi Látszó 1863-ban, RADNÓTHFAY NAGY SÁMUEL intendánsága alatt a Nemzeti Színház lapja volt, SZERDAHELYI KÁLMÁN szerkesztésében.

²⁶ Magyar Polgár, 1874. nov. 17.: *Négy király Kolozsvárt*, a Becker-vonósnégyes méltatása.

²⁷ FERENCZI ZOLTÁN: *A kolozsvári színiélet és színház története*. Kolozsvár, 1897. 477. skk.

²⁸ *Itt is, ott is*. 324. skk.

merte meg. K. Papp az elsőről megállapítja, hogy az utolsó felvonás kivételével hozzá Prielle játéka ma is közelebb áll; az utolsóban Bulyovszkyné remekelt. (Magyar Polgár, 1875. nov. 12.) A másik drámánál finom színpadi ízléséről tesz tanúságot. Kifogásolja, hogy a nagy jelenetben, színpadi szövege mondása közben, Adrienne ujjal mutat vetélytársnőjére, Boullion hercegnőre. Köztudott, hogy a legtöbb német drámai színésznő, sőt maga Rachel is így játszotta ezt a jelenetet. Mégsem helyes. „De ha a hatás fokozatossá tétele úgy kívánja! De hát mire való ott a hatást fokozni, ahol úgylis a tetőpontot érte el? És végre szabad-é a hatásért az igazságot, a természetes hűséget feláldozni? . . . e jelenetet, a kihívó ujjmutatást a Boullion hercegnő szalonvilágában nem tudom magamnak elképzelni.” (Uo., nov. 6.) Adrienne haldoklási jelenetében megint kiemeli Bulyovszkyné kiváló játékát. (Azon természetesen, hogy a tragikai szerepkört betöltő Bulyovszkyné a nagy drámai feszültséget megkövetelő pillanatokban felülmúlta a társadalmi színművekre profilírozott Prielle Kornéliát, nincs miért csodálkozni.)²⁹

Két ízben is mérlegelte Papp, hogy a házikezelésben több-kevesebb döccenővel működő kolozsvári Nemzeti Színházat bérebevegye, de erre végül nem került sor. Először 1874-ben Korbuly Bodgán, tehát legközelebbi körének egy tagja kapta meg a bérletet, másodsor 1877-ben visszakerült a színház házikezelésbe, mert az államsegély most tágabb lehetőséget nyújtott a városnak. (Korbulyt egyébként nem tartották rossz intendánsnak, és bár nem értett úgy a színészethez, mint K. Papp, minden bizonnyal jobban bírta nemcsak anyagiakkal, hanem egészséggel is az izgalmaktól sohasem ment színingazgatást.)³⁰

Politikai pályafutásáról külön iratcsomó tanúskodik. 1865 óta a baloldalnak, Tisza Kálmánnak, ill. a Kolozsvárot fellépő Tisza Lászlónak korteskedett. 1871-ben maga is megpróbálkozott a képviselőjelöltséggel Gyulafehérvárott, ahol általában katolikust volt szokás felléptetni. Kísérlete nem járt sikerrel, az erdélyi románság szemében nem volt népszerű ez a minden magyar ügyért oly lelkesen harcoló örmény. Mint kortes, szervező azonban továbbra sem maradt tétlen, mindvégig kitartott a Tiszák mellett, akkor is, amikor Tisza Kálmán, feladva ellenzéki álláspontját, a kormány élére került. A választások 1875-ben sok izgalommal jártak; Marosszék, Székelyudvarhely, Déva, Erzsébetváros, Nagyenyed, Dés, Gyergyó, Küküllő megye felső kerülete, Aranyosszék, Marosvásárhely, Borszék kortes-hadjáraitának irányítása Papp kezében volt. A választások Tiszáék számára sikeresen végződtek, saját népszerűsége azonban csorbát szenvedett.³¹

²⁹ Magyar Polgár, 1875. nov. 1–12.

³⁰ FERENCZI 479–487.

³¹ Politikai tevékenysége: OL, Fond R. 147. 3. tétel.

Lázasan tevékeny pályafutása hamar végére ért. Egy kolozsvári kemény tél meghozta a tüdőgyulladást, amellyel tuberkulotikus szervezete nem tudott megbirkózni. Ezután vesegyulladás következett, a halál közvetlen oka urémia volt. — Reformátusként halt meg. Kolozsvár híres kálvinista papja, ilenczfalvi Szász Gerő temette, búcsúbeszédében hangsúlyozva, hogy K. Papp élete hasonlatos volt a meredek sziklán felkapaszkodóéhoz, aki útjában kezét-lábát felsebzi.

Nemcsak ez a sírbeszéd, de a pályatársak nekrológjai is mintha azt a homályos érzést tükröznék, hogy K. Papp, az ügyes szerkesztő, népszerű lektűr-író, derék kultúrpolitikus nem valósított meg mindent, amire hivatva volt.³²

Ez a homályos, szimbólumokba burkolt, tisztázottá tán senki előtt sem vált igazság K. Papp Miklós élete nagy tévedésének a megsejtése volt. Magyar polgárrá és magyar íróvá akart válni, de áldozatul esett a történetiségnek, amit annyira szeretett. Nem egy új, haladó társadalmi osztály ébresztője, hangadója lett, nem Ráth Károlyt, Sámi Lászlót követte, hanem az idejétmúlt nemesi életforma hirdetőjévé vált. Megtévesztette az a romantikus irodalmi közhangulat- és ízlés, ami elsősorban Jókai munkásságából sarjadt, de a hetvenes években már mindenképpen anakronisztikus volt. Jókait menthették nagy tehetsége és nemesi hagyományai, de Paptól kor és társadalom joggal várt volna mást. A kereskedő fia, maga is jobb iparos: nyomdász, Caraffa rémtettein borongott és francia arisztokraták szerelmi ügyeiről írt, holott, mint szerkesztő, mint közéleti ember, összefoghatta és Erdély közgazdasági életében vezetőszerere nevelhette volna a kistökéjű, de kiváló képességű erdélyi polgárságot. Ezt a hivatását éppen úgy nem ismerte fel, mint írói működésének valódi témakörét.

Világát, mint Atlantiszt, a tenger árja borítja. A történettudománynak azonban nagy szolgálatokat tett, „s hogy Erdélynek tekintélyes és befolyásos sajtója legyen, arra K. Papp Miklós munkálkodásának kétségkívül lényeges hatása volt”.³³ (Vasárnapi Újság 1880. Nekrológ.)

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

³² Halála körülményeiről l. a nekrológokat, különösen Arménia, 1897. — Beteges voltáról imitt-amott történik említés, hogy tüdőbaja volt, azt e sorok írója az 1945-ben elhunyt özv. VISONTAI KOVÁCH ZOLTÁNNÉ SZERDAHELYI ANTÓNIAÓTól hallotta, aki K. PAPPOT fiatal lánykorában még jól ismerte.

³³ RÁTH KÁROLYRÓL a legnagyobb elismeréssel ír R. VÁRKONYI ÁGNES: *A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban* (Bpest, 1973.) c. alapvető művében. RÁTH is, a K. PAPPAL közeli ismeretségben lévő SÁMI László kolozsvári tanár is „iparos vagy kereskedő család sarja”. (VÁRKONYI, II. 20.) Ugyancsak VÁRKONYI állapítja azonban meg, hogy az ötvenes évek és a hatvanas évek elejének polgári lendülete után a hetvenes évek érdeklődésének középpontjában már ismét a nemesség áll. (II. 439.) — DR. IVÁNYI EMMA főlevéltáros, aki figyelmemet a K. PAPP MIKLÓS Irathagyatékra — OL, Fond R. 147 — felhívta, fogadja ezen a helyen is leghálásabb köszönetem kifejezését.

OLVASMÁNYOK, KÖNYVÉLMÉNYEK

AZ IRODALMI ÉRDEKLŐDÉS ALAKULÁSA 1893 ÉS 1937 KÖZÖTT

„A dokumentáció hiánya az irodalom szociológiai jelenségeinek *in vivo* tanulmányozását a legújabb időig szinte lehetetlenné tette.”¹ Éppen ezért örömmel használunk fel minden olyan adatot, történeti statisztikát, amely lehetővé teszi, hogy objektív mércével is regisztráljunk különböző fejlődési mozzanatokot. Természetesen a korábban készített felmérések szempontjai körülhatárolják azt a területet, amelyre vizsgálódásunkat kiterjeszthetjük, sőt ezek felhasználása nagy óvatosságot is igényel, mert a rendelkezésünkre álló adatokat különböző céllal, különböző szempontok szerint készült felmérések alapján tudjuk csak összegyűjteni.

A Petőfi Irodalmi Múzeum gondozásában megjelenő *Bibliográfiai Füzetek* egyik kötete² hívta fel a figyelmet A Hétben 1893-ban megjelent ankétra, amelynek keretében ismert egyéniségek vallottak könyvélményeikről. Hasonló jellegű vállalkozás Gyalui Farkas *Legkedvesebb könyveim* címmel 1904-ben megjelent gyűjteménye, valamint Kőhalmi Béla két munkája, a *Könyvek könyve* (1918) és *Az új könyvek könyve* (1937).³ Az összegyűjtött adatok segítségével a közzététel változásáról, a legnépszerűbb alkotásokról, a kortárs külföldi irodalmak hatásáról alkothatunk fogalmat.

Könyvkalauzok, katalógusok, anketók

Az 1880-as évek végén a világirodalom legjobb alkotásait ajánló kalauzok és katalógusok után újfajta mozgalom indult meg.⁴ Korábban egy-egy szerző állította össze ezeket a jegyzékeket. John Lubbock könyvének⁵ megjelenése után az európai kiadók és szerkesztők körkérdések alapján igyekeztek a legkeresettebb könyvek jegyzékét összeállítani. 1887-ben a Magasin pittoresque húsz könyv megjelölését kérte a francia szellemi élet kiemelkedő személyiségeitől. Majd 1889-ben az Intermédiaire des chercheurs et curieux és a Pfeilstücker Kiadó alkalmazott hasonló módszert.⁶ Olaszországban 1892-ben Ulrich Hoepli, 1893-ban pedig Guicciardini és Sarlo indított Fra i Libri

¹ R. ESCARPIT: *Irodalomszociológia*. Ford.: Vigh Árpád. Bp., 1973. 12.

² LAKATOS ÉVA: *Magyar irodalmi folyóiratok F–H*. Bp., 1975. 404.

³ GYALUI FARKAS: *Legkedvesebb könyveim*. Bp., 1904. 160. — KŐHALMI BÉLA: *Könyvek könyve*. Bp., 1918. 248. — KŐHALMI BÉLA: *Az új könyvek könyve*. Bp., 1937. 398.

⁴ KŐHALMI BÉLA: *Könyvek könyve*. Bp., 1918. 25–36.

⁵ J. LUBBOCK: *The pleasures of life*. Leipzig, 1880. 295.

⁶ KŐHALMI BÉLA: *Könyvek könyve*. Bp., 1918. 36–39.

címen hasonló ankétot, de már ötre szorították a kiválasztandó művek számát.

Ugyancsak 1893-ban tette fel körkérdését A Hét szerkesztője, Kiss József is. Kőhalmi Béla, aki a *Könyvek könyvének* előszavában ismertette ennek a folyamatnak a történetét, A Hét ankétjára nem is utal. Ez a vállalkozás a későbbiekben a jelek szerint feledésbe merült. Tanulmányunkban éppen ezért elsősorban ennek ismertetésére törekszünk.

A Hét könyvkérdése

„Az egyetemes, minden irodalmi ágat magába foglaló világirodalom melyik könyve az, mely igen tisztelt urannak mindenekfelett kedves? Melyik az a hét könyv, melyet megtartana, ha hét könyvön kívül minden egyéb irodalmi műtől mindörökké megválni volna kénytelen?” Ezt a kérdést tette fel A Hét „Magyarország legintelligensebb, legképzettebb fiainak, akik a közélet és a művészet minden ágában munkálkodnak”. A válaszokból arra akartak következtetni, hogy „mely kultúrirányzatok hatottak közre Magyarország mai kultúrállapotának, az uralkodó felfogásoknak megerősítésére”. Az ankét céljaként „a könyv iránt való hanyatló érdeklődés . . . felélesztését” jelölték meg.

A szerkesztő a válaszok elé írt bevezetőjében⁷ aktuális magyar problémákkal indokolja, hogy a nyugat-európai hasonló kezdeményezések után miért szükséges itthon is elindítani ezt a sorozatot. Felvetett gondolataiból a kor irodalmi életére és könyvtermelésére következtethetünk.

1. „. . . a magyar közönség nem szorul listára, mivel minálunk a könyvirodalom nem fejlődött oly mértékben, hogy akárki az egész magyar litteratúrát el ne olvashatná . . .”.

2. Komoly problémaként merül fel „a magyar könyvek gyors halandósága”. Egy könyv általában egy szezonra szól, az írók így hatalmas munkabírásra készítetik, hogy mindig új és új jelentkezésével bizonyítsa jelenlétét az olvasók előtt.

3. Az olvasókat elárasztó újságok és folyóiratok egészségtelen hatására is utalnak: „. . . az újságirodalomnak ez a túltengése tagadhatatlan pusztításokat visz végbe az irodalmi formában, az irodalmi lelkiismeretben, a munkaerőket a maga óriási szükségletének fedezésére elvonván, aggasztó módon megakasztja a nagy munkák keletkezését, éppen azokét, mellyekkel az utókor a mi kultúránk nagyságáról beszámolhatna”.

A Hét 1893-as évfolyamában a 12–14. számban 43 író, publicista, tudós, színész válasza jelent meg. Mivel a vallomásértékű nyilatkozatok között a kor számos jelentős egyéniségének — Ábrányi Emil, Jászai Mari, Jókai Mór, Justh Zsigmond, Pulszky Ferenc, Rákosi Viktor, Vámbéry Ármin — levelét olvashatjuk, érdemes ezeket külön-külön is ismertetni. A Hétben közölt szövegekből kiemeljük a megnevezett szerzőket és műveket, de az egyes címeket néhol korrekcióval közöljük, mert az eredeti szövegekben gyakori a pontatlanság. Eredeti

⁷ A Hét könyvkérdése. — A Hét, 1893/12. 183–184.

nyelven jelezzük mi is a művet, ha a válaszban nem a magyar fordítás címe szerepel. A résztvevőket három egységben csoportosítottuk: 1. írók, publicisták; 2. tudósok; 3. színészek. Az egységeken belül a levélírók életkoruk szerint következnek.

1. Írók, publicisták

TÓTH LŐRINC (1814—1903)

Horatius ódái

Goethe versei és a *Faust*Shakespeare: *Szentivánczi drom*Arany: *Toldi*

Vörösmarty versei

Tolsztoj: *Háború és béke*Dickens: *Copperfield David*

JÓKAI MÓR (1825—1904)

Ipolyi Arnold: *Magyar mitológia*Horváth Mihály: *Magyarország története*Diószegi Sámuel: *Magyar fűvészkönyv*J. Ch. Wagner: *Christlich- und türkischer Städt- und Geschicht-Spiegel*W. Oncken: *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen*L. Oken: *Allgemeine Naturgeschichte für alle Stände*

A Biblia, Lemaistre de Sacy illusztrációival

SZÁSZ GERŐ (1831—1904)

Biblia

Petőfi

Arany

Jókai

Shakespeare

Firduszi: *Sáhnámé*

Heine

VADNAY KÁROLY (1832—1902)

Bacon: *Novum Organum*Arany: *Toldi*Cervantes: *Don Quijote*

Petőfi

Dante: *Inferno*Shakespeare: *Lear király*

Macaulay esszéi

Macaulay: *Anglia története*

ABONYI LAJOS (1833—1898)

Biblia

Vergilius: *Aeneis*

Béranger szonjai

Petőfi

Horváth Mihály: *Magyarország története*A *Kisfaludy Társaság magyar népdalgyűjteménye*Jókai: *Egy magyar nádor*

KOMÓCSY JÓZSEF (1836—1894)

Biblia

Petőfi versei

Horatius

Puskin: *Anyegin*

Heine versei

Dickens: *Copperfield David*Komócsy: *A szerelem könyve*

ÁGAI ADOLF (1836—1916)

Biblia

Platon, Hippokrates, Ovidius

Shakespeare, Macaulay, Dickens: *Pickwick Papers*,Byron: *Don Juan*Cervantes: *Don Quijote*, Boc-caccio, Manzoni: *Jegyesek*

Goethe, Heine, Lessing, Schil-

ler, Schopenhauer, Hart-

mann, Immermann: *Ober-**hof*

Béranger, Gauthier, Rabelais,

- Hugo, Taine, Lachambaudie, Sainte-Beuve, Zola, Daudet
Csokonai, Petőfi, Arany, Jókai: *Erdély aranykora*, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál: *Varjú István*, a Borszem Jankó egy évfolyama
- BENICZKYNÉ BAJZA LENKE (1840—1905)
C. F. Hartmann: *Philosophie des Unbewussten*
Musset
K. Meyer: *A szent Biblia*
Bajza József versei
Vajda János versei
Dante: *Divina Commedia*
- BERCZIK ÁRPÁD (1842—1919)
Biblia
Shakespeare
Petőfi
Arany
Dickens
Labiche
- KAAS IVOR (1842—1910)
Biblia
Kempis Tamás: *Krisztus követése*
Lao-ce: *Tao-te king*
Mayer Konversations Lexicon
Egy természetrájkönyv
Egy földrajzkönyv
Szalay László: *Magyarország története*
- VEIGELSBERG LEO (1846—1907)
Mózes II. könyve és Jezsaiás könyve
Aristophanes: *Madarak*
Tacitus: *Annales*
- Humboldt: *Kosmos*
Shakespeare: *Hamlet*
Goethe: *Faust*
Heine: *Lazarus*
- HEGEDÜS SÁNDOR (1847—1906)
Arany versei
Swift
Moor: *Lalla Roukh*
Buckle: *History of Civilization of England*
Adótörvények kommentárjai
Bagehot művei
- BEKSICS GUSZTÁV (1847—1906)
Calderon: *Az élet dőm*
Cervantes: *Don Quijote, Novelas ejemplares*
Camões: *Los Lusíadas*
Dante: *Divina Commedia*
Madách: *Az ember tragédiája*
Turgenyev: *Költemények prózában*
Jókai
Petőfi
- BOROSTYÁNY NÁNDOR (1848—1902)
Thiers: *Histoire de la Révolution française*
Petőfi
Juvenalis szatírái
Flaubert: *Madame Bovary*
Heine
Shakespeare: *Hamlet*
A. Weber: *Demokritos oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen*
- SZÜRY DÉNES (1849—1909)
Shakespeare: *Hamlet, Romeo és Julia, Othello, Lear király, Macbeth, Julius Caesar, Velencei kalmár*

- ÁBRÁNYI EMIL (1851—1920)**
 Shakespeare
 Petőfi
 Byron: *Don Juan*
 Cervantes: *Don Quijote*
 Carlyle: *A francia forradalom története*
 Molière: *Mizantrop*
 Hugo: *Századok legendái*
- NEMÉNYI AMBRUS (1852—1904)**
 Arany: *Toldi*
 Madách: *Az ember tragédiája*
 Rabelais: *Gargantua és Pantagruel*
 Carlyle: *A francia forradalom története*
 Gregorovius: *Róma története a középkorban*
 Hugo színművei
 H. Georg: *Progress and Poverty*
- VÁRADI ANTAL (1854—1923)**
 Biblia
 Shakespeare: *Hamlet*
 Goethe: *Faust*
 Lessing: *Laokoon*
 Hugo: *Les misérables*
 P. Loti: *Aziyadé*
 Vörösmarty: *Cserhalom*
- BÁRSONY ISTVÁN (1857—1928)**
 Tompa Mihály
- MURAI KÁROLY (1857—1933)**
 „Dickens regényeiből hét kötet.”
- RÁKOSI VIKTOR (1860—1923)**
 C. Tillier: *Mon oncle Benjamin*
 Jókai: *Az új földesúr*
 Dickens: *Copperfield David*
 Hugo: *A nyomorultak*
 Tolsztoj: *Háború és béke*
 Arany: *Toldi-trilógia*
- Erckmann-Chatrian: *Waterloo Histoire d'un conscrit (1813)*
- KOZMA ANDOR (1861—1933)**
 Új Testamentum
 Dickens: *Copperfield David*
 Macaulay: *Anglia története*
 Carlyle: *A francia forradalom története*
 Tacitus: *Germania*
 Shakespeare: *Hamlet*
 Defoe: *Robinson Crusoe*
- SZABÓNÉ NOGÁLL JANKA (1861—1924)**
 Tolsztoj
 Turgenyev
 Maupassant
 Arany
- RADÓ ANTAL (1862—1944)**
 Arany
 Shakespeare
 Dante: *Divina Commedia*
 Firduszi: *Sáhdámé*
 Goethe
 Ariosto: *Őrjöngő Lóránt*
 Scherer: *Bildersaal der Weltliteratur*
- JUSTH ZSIGMOND (1863—1894)**
 Jókai: *Egy magyar nábob*
 Goethe: *Faust*
 Baudelaire: *Les fleurs du mal*
 Häckel: *Az emberi nem eredete és törzsfája*
 Petőfi
 Buddha könyvei
A magyar közmondások könyve
- PEKÁR GYULA (1867—1937)**
 Shakespeare szonettjei
 Katona: *Bánk bán*
 Flaubert: *Tentation de Saint Antoine*

Musset
Baudelaire
Maupassant: *Notre coeur*

FORINYÁK GYULÁN RAUTH MÁRIA
Schiller versei
Goethe: *Faust*
Flammarion: *A csillagos ég*
Chevrillon: *Dan l'Inde*
Bulwer: *Éj és korány*
Heine: *Buch der Lieder*
Bourget: *Cruelle énimge*

2. Tudósok

PULSZKY FERENC (1814–1897)
Politikus, régész. 1869–94 között a Nemzeti Múzeum igazgatója.

Homéros
Lucretius: *De rerum natura*
Dante
Shakespeare
Voltaire
Goethe
Jókai

HATALA PÉTER (1832–1918) Orientalista. A teológián, majd a bölcsészkaron a sémi nyelvek tanára.

Nem sorolt fel neveket.

VÁMBÉRY ÁRMIN (1832–1913)
Orientalista.

Szádi: *Gulisztán*
Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméi*
Buckle: *History of Civilization of England*
Lessing, Börne, Heine
Petőfi
Kossuth emlékiratai

STILLER BERTALAN (1837–1922)
Orvos-író.
Goethe
Shakespeare
Arany
Biblia
Dickens: *Copperfield David*
Schopenhauer
Sainte-Beuve

SCHWARZ GYULA (1838–1900) A budapesti egyetem ókori történelem tanára.

Xenophanes, Anaxagoras, Empedokles
Tacitus
Shakespeare
Cervantes
Macaulay
Thierry: *Essai sur l'histoire du tiers état*
Vörösmarty

BODNÁR ZSIGMOND (1839–1907)
Filozófus, irodalomtörténész.

Bodnár Zsigmond: *A magyar irodalom története; Szellemi haladásunk története*

PAUER IMRE (1845–1930) Filozófiai író, egyetemi tanár.

Eötvös József: *A karthausi*
Madách: *Az ember tragédiája*
Jókai: *Az új földesúr*
Shakespeare
Darwin: *On the origin of species by means of natural selection*
J. S. Mill: *System of logic, ratiönative and inductive*
W. Wundt: *Grundzüge der physiologischen Psychologie*

ACSÁDY IGNÁC (1845–1906) Történetíró, publicista.

Petőfi

- Jókai
 Carlyle
 Goethe
 Shakespeare
 Hugo
 Renan
 Széchenyi István
- ERŐDI BÉLA (1846–1918) Nyelvész, műfordító.
 Shakespeare
 Dante: *Divina Commedia*
 Firduszi: *Sáhnámé*
 Petőfi
 Homérosz
 Háfiz
 Arany: *Toldi; Buda haldla*
- SALGÓ JAKAB (1849–1918) Elmegyógyász. Az igazságügyi elmekórtan hazai úttörője.
 Goethe: *Faust; Iphigenie auf Tauris*
 Shakespeare
 Balzac: *Pére Goriot*
 Balzac: *Physiologie du mariage*
 Zola: *Bête humaine*
- WLASSICS GYULA (1852–1937) Jogász, egyetemi tanár.
 Macaulay: *Anglia története*
Esszéi
 Thierry munkái
 Taine
- Kemény esszéi
 Binding büntetőjogi munkái
 Hélie büntetőjogi munkái
 Heine
- POLLÁK ILLÉS (1852–1930) Jogi író, neves bűnügyi védő.
 Spencer: *The study of sociology*
 Volney: *Die Ruinen*
 Spinoza: *Ethika*
 Darwin: *On the origin of species by means of natural selection*
 Marx: *Das Kapital*
 Zola: *Germinal*
- PIKLER GYULA (1864–1937) Jogtudós, szociológus, pszichológus.
 Nem sorolt fel neveket.

3. Színészek

- GABÁNYI ÁRPÁD (1855–1915)
 Arany versei
 Tompa Mihály
 Tolsztoj: *Háború és béke*
 Dickens: *Copperfield David*
 Flaubert: *Madame Bovary*
 G. Eliot: *Bede Ádám*
 Jókai: *Az új földesúr*

- JÁSZAI MARI (1850–1926)
 Shakespeare
 Byron: *Cain*
 Biblia

A legérdekesebb nyilatkozatokból illusztrációként kettőt – Jókai és Justh Zsigmond válaszát – közöljük. Elsősorban Jókai levele érdemel különös figyelmet. A Hét 12. számában elsőként közölték azt a válaszát, amelyből kiemelve mi is idéztük az egyes szerzőket. A 13. számban megjelent Jókai második levele, amelynek teljes szövegét idézzük. Figyelmet érdemel, hogy Gyalui Farkas *Legkedvesebb könyveim* című kötetében szintén közöl egy Jókai-levelet, amelyben elfoglaltságára hivatkozva az író azt kéri a szerkesztőtől, hogy a kötet-

ben korábbi nyilatkozatait használja fel. Forrásként az 1898-ban a Révai Testvéreknél megjelent *A Jókai-jubileum díszkiadásának története* című kötetre hivatkozik. 1893-ban frott leveléről tehát ő maga is megfélekedezett.

Jókai Mór levele*

Kedves Barátom!

Az eddigi közleményekből azt látom, hogy a mi legtöbb kollégánk félreértette a témát, amit Te feladtál. Az én felfogásom szerint Te nem azt akarod tőlük megtudakolni, hogy melyik írónak, költőnek az alkotását tartjuk legbámulatraméltóbbnak; hanem hogy mely könyvek azok, amelyeknek *bírása*, ránk, mint *fróker*a, eminens érdekekkel bír?

Mert ha azt kérdeznéd tőlem, hogy kik azok az írók, akiknek műveit legtöbbször olvastam, legjobban bámultam? Hát én is elsorolnám Neked Petőfit, Aranyt, Hugo Viktort, Heinét, Shakespearet, Cervantest, Byront. — Aztán meg Boz-Dickenst, Schillert, Göthét, Bérangert, Homéert, Vergiliust, Horácot. — Aztán meg Shelleyt, Dantét, Miltont, Humboldtot, Macaulayt, Vörösmartyt, az Ezeregyéjszakát. De én bizony ezekért a művekért egy égő házba be nem rohannék; — mert a tartalmukat könyv nélkül tudom, s ha elvesznek, a legelső könyvtárusnál újra megvehetem. Ha pedig azt kérdeznéd tőlem, hogy minő könyvek azok a thékámban, amelyeket legnagyobb kegyelettel őrzök mint emlékek-erekléket vagy unikumokat: akkor elsorolnám Rudolf utazási művét,⁸ Stefánia Lacromáját,⁹ József cigány nyelvészetét,¹⁰ Coburg Fülöp és Ágost utazási művét,¹¹ Salvator Lajos korintji monográfiáját;¹² magyar frótársaimnak sajátkezűleg kiszedett jubiláris albumát¹³ és a Heltai Gáspár Cancionaléját,¹⁴ Vámbéry keleti utazásával,¹⁵ Herman halászati könyvével,¹⁶ meg az Emich Marcus-krónikájával¹⁷ együtt.

Vagy ha azt kérdeznéd, hogy melyek azok a könyvek, amelyeket irodalmi működésemben gyakran segélyül kell vennem, arra elszámolnám: Welcker és Rotteck Staatslexikonát,¹⁸ Nagy Iván magyar családok történetét,¹⁹ Katona polgári lexikonát,²⁰ Décsi ozmanografiáját,²¹ Fényes Elek Magyarország helynévtárát,²² Kossuth emlékiratait, Or

⁸ A Hét, 1893/13. 201.

⁹ HABSURG RUDOLF: *Eine Orientreise vom Jahre 1881*. Wien, 1885.

¹⁰ STEPHANIE ERZHERZOGIN: *Lacroma*. Wien, 1892.

¹¹ HABSURG JÓZSEF: *Fundamentum linguae Zinariae*. Bp., 1888.

¹² KOBURG FÜLÖP—KOBURG ÁGOST LAJOS: *Vadászatok négy világrészben*. Bp., 1891. (CARUDIO álnéven.)

¹³ LAJOS SALVATOR főherceg: *Eine Spazierfahrt in Golf von Korinth*. 1876.

¹⁴ *Emléklapok Jókai Mórnak* . . . születésének 45. évnapjára. Írták és szedték a Hon, az Űstökös és az Igazmondó belmunkatársai. Pest, 1870.

¹⁵ HELTAI GÁSPÁR: *Cancionale*. 1574.

¹⁶ VÁMBÉRY ÁRMIN: *Vándorlásaim és élményeim Persiában*. Pest, 1864. — VÁMBÉRY ÁRMIN: *Közép-ázsiai utazás*. Pest, 1865. — VÁMBÉRY ÁRMIN: *Vázlatok Közép-Ázsiából*. Pest, 1868.

¹⁷ HERMAN OTTÓ: *A magyar halászat könyve*. I—II. Bp., 1887—1888.

¹⁸ EMLÉKLAPOK JÓKAI MÓRNAK 1867-ben EMICH GUSZTÁV kiadásában jelent meg.

¹⁹ C. WELCKER: *Staats-Lexikon oder Encyclopädie der Staatswissenschaften*. Hrsg. CARL V. ROTTECK—CARL WELCKER. Altona, Hameich, 1834—1848. I—XV.

²⁰ NAGY IVÁN: *Magyarország családai címerekkel és leszármazási táblákkal*. Pest. 1857—1865, 1867. I—XIII.

²¹ KATONA ISTVÁN: *Historia critica regum Hungariae*. I—XLII. 1779—1817.

²² DÉCSY SÁMUEL: *Osmanographia*. Bécs, 1788—1789.

²³ FÉNYES ELEK: *Magyarország statisztikai és geográfiai szótára*. I—IV. Pest, 1851.

bán Balázs székelyföld leírását¹⁴ s a *Le de tour du monde* nyolcvan kötetét:¹⁵ meg a Stieler Atlaszát¹⁶ és a *Corpus Juris Hungarici*.

De ha jól fogom fel a kérdéseket, hogy melyek azok a könyvek, amelyeknek elvesztését *mint írót* legjobban megsínyleném s *helyre nem pótolhatnám*, hát erre a kérdésre válaszoltam a feljegyzett czimekkel.

Hiszem például, ha azt kérdezed, hogy a könyvtáramban levő három biblia közül melyik a legértékesebb (könyvszetileg)? azt felelném: a *Doré-féle*.¹⁷ Ha azt kérdeed: „nekem” melyik a legkedvesebb? arra azt felelem: az az egyszerű Károlyi Gáspár-féle, amit gyerek korom óta magammal hordok. De ha azt kérdeed, hogy az „íróknak” melyik a legértékesebb? arra felelem azt, hogy a *De Sacy-féle*,¹⁸ mert abban mind meg vannak az apokrif könyvek, két század előtti nagy művészek aczélmetszeteivel. — A buzgó anachoréta Szent Dávid zsoltáraiból énekel; de az istentelen poéta az apokrifokból.

Kérlek, ezt a magyarázó töprengésemet légy szíves szintén közzétenni, ha már meg-lóditottad ezt a bolondos lavinát.

Igaz barátod

Jókai Mór

*Justh Zsigmond levele*¹⁹

Jókai Magyar nábobja, legszebb éveimre emlékeztet, midőn még az élet álmai déli-bábként magasan lebegtek, fenn, szinte a föld felett.

Hol vannak az álmok? hol az idők? Szerencsére a könyvem megvan, s még ma is sokat olvasgatok belőle. —

Goethe Faustja meg arra az időszakomra emlékeztet, midőn mindent feketén láttam s elégedetlen voltam az ég és földdel: a boldogtalan, de rózsaszínű huszadik év idealizmusára.

Pár évvel később Párisban, az élet symphoniájának közepén, *Baudelaire* *Fleurs du mal*-ja volt mindennapi kenyerem. Ez irodalmi mákony, jól esett akkor, midőn az izgalmas napok huszonötödik órájában sem bírtam nyugodni, és sem aludni, sem álmodni nem voltam képes. Midőn aztán az életért meg kellett fizetnem s nagy betegen Egyptomban búcsúztam az élettől, *Häckel* Teremtéstörténetében²⁰ találtam megnyugvást: én megyek, de az egész, a minden marad s én olvastam, csak olvastam. Majd a Nílus partján egyszerre csak bele szaladt lelkembe a távoli pásztortüzek fénye, belebolondultam *Petősfibe*; de egy élet folyamára.

Az ő könyve haza vitt, s éreztem, a cosmopolitából magyar ember lett hatása alatt. Néki köszönöm a pusztát, néki, hogy a népdal mélységes világát érzem. Néki, hogy otthonom van, hogy mindenünnen haza, haza vágyok. —

A *Buddha* szent könyvei pedig végleg megerősítették lelkem, kitepven belőle a hi-ábavaló, a haszontalan iránti érzéket. Nem alkudni Istennek, nem kérni tőle semmit, nem ígérni néki semmit: erre tanít. Így azt tanítja, hogy sem önmagunktól, se mástól ne féljünk.

De a legtöbbet mégiscsak a magyar *Közmondások könyvéből* tanultam, ebből éreztem ki fajom bölcsességét, egyensúlyban levő világnézetét.

„Valahogy csak lesz”, mondom velök: „sehogy még nem volt”, ha érzem, hogy fejem-re szakad a ház. Így hát ha még ezt a hét könyvet is elveszíteném, valahogy abba is be-lenyugodnék, hisz csak nyitva az *élet könyve* előttem!

¹⁴ ORBÁN BALÁZS: *A Székelyföld leírása*. I–VI. Pest, 1868–1873.

¹⁵ *Le Tour du Monde*. — Utazással, földrajzzal kapcsolatos folyóirat. 1860-ban EDOUARD CHARTON alapította.

¹⁶ A STIELER: *Handatlas*. Gotha, 1817–1823.

¹⁷ PAUL-GUSTAVE DORÉ francia festő 1865-ben készítette el *Biblia*-illusztrációit.

¹⁸ LEMAISTRE DE SACY (1613–1684) *Biblia*-kiadása.

¹⁹ *A Hét*, 1893/14. 221.

²⁰ E. HÄCKEL: *Az emberi nem eredete és törzsfaja*. Pest, 1871.

Gyalui Farkas és Kőhalmi Béla vállalkozásai

Gyalui Farkas nemcsak azzal a szándékkal állította össze könyvét,³¹ hogy felhívja a figyelmet azokra a művekre, amelyek „nevezetes hatást tettek kiváló szellemekre, méltók arra, hogy ezeket a magyar közönség újból és újból olvassa”. Vállalkozásával a kutatók munkáját is segíteni akarta: „Az irodalomtörténetnek és művelődéstörténetnek kívántam adatokat szolgáltatni a mai magyar szellemi élet néhány vezérének s kiváló munkásának olvasmányáról.”

A kötetben 34 választ gyűjtött egybe. Közülük a következők már A Hétben is nyilatkoztak: Ábrányi Emil, Ágai Adolf, Berczik Árpád, Bársony István, Hegedüs Sándor, Gabányi Árpád, Jászai Mari, Jókai Mór, Murai Károly, Rákosi Viktor, Tóth Lőrinc, Vámbéry Ármin és Várady Antal.

Kiss József és Gyalui Farkas ankétjának névsorát vizsgálva azt látjuk, hogy az igen véletlenszerű. A kor irodalmának és tudományos életének számos kiváló képviselőjét hiába keressük a válaszadók között. Pedig Arany László, Komjáthy Jenő, Mikszáth Kálmán, Tolnai Lajos, Vajda János, illetve Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Gozdsu Elek, Papp Dániel, Petelei István, Tömörkény István — csak néhányat emeltünk ki a hiányzó nevek közül — nyilatkozata színesebbé, az irodalomtörténet számára sokkal értékesebbé tette volna ankétjukat.

Szabó Ervin legtehetségesebb tanítványa és munkatársa, a magyar könyvtárügy progresszív képviselője, Kőhalmi Béla az első olyan szerkesztő, akit már tudományos, szociográfiai igény vezetett.³² Pályáját a Fővárosi Könyvtárban kezdte, ahol Szabó Ervin koncepciója alapján újjászervezte a könyvtárat, bevezette az akkor még sok vitát kiváltó decimális rendszert. A Tanácsköztársaság idején Lukács György közoktatásügyi népbiztos az országos könyvtárügyek helyettes megbízottjává nevezte ki. A bécsi és a berlini emigrációban töltött évek után 1934-től ismét itthon dolgozott, majd a felszabadulást követően Dienes László oldalán a Szabó Ervin Könyvtár munkáját irányította. 1956-ban Kossuth-díjjal jutalmazták munkásságát és az egyetem professzorának is kinevezték.

Kőhalmi Béla első gyűjteménye a *Könyvek könyve* 1918-ban látott napvilágot, mikor a „háború véres függőnye mögött hihetetlen hódításokat tesz a magyar könyv”. Gyalui Farkas gondolatmenetét folytatva veti fel a kérdést: „Vajon ha a kor pszichológusa a leggondosabb nyomozás után sem fogja felismerni benne a kor szellemi irányzatát, sem a kortársi lélek tipikus vonásait... mire jó az ilyen ankét?”

³¹ GYALUI FARKAS: i. m. 5–6.

³² REMETE LÁSZLÓ: *Kőhalmi Béla 1884–1969*. — Könyvtáros, 1975/I. 13–17.

Azon kívül, hogy ebből egy mintakönyvtár, mintakatalógus vázlata bontakozhat ki, a fő értékét abban látja, hogy „a vázat, a statisztikát . . . átfűti az egyéni válaszok testmelege”.³³ A bevezetéssel ellátott munka azóta is a kor egyik legtöbbet idézett történeti-irodalomtörténeti forrása — írja róla Remete László.³⁴

1937-ben jelent meg a *Könyvek könyve* folytatása 170 író, tudós, művész vallomásával.³⁵ „Ankéttem folytonosságát megőrzendő, körlevellemmel elsősorban a régi ankét szereplőihez fordultam” — írja Kőhalmi Béla. A két körlevél kérdése szinte teljesen megegyezik, csak az utóbbiban a közben eltelt időszak terméséről is választ vár.

1. „Világképe, eszményei kialakulására, fejlődésére, mely művek voltak jelentős befolyással?”

2. „Mely művek voltak azok, amelyek hatása m e s s z e t ú l n ő t t az ún. „elolvasandó könyvek” hatásán?”³⁶

Az irodalmi érdeklődés alakulása 1893-tól 1937-ig

Az ismertetett ankétok segítségével statisztikát készíthetünk arról, hogy a válaszok alapján kik voltak a legnépszerűbb szerzők és olvasmányok. A négy egymás mellé helyezett lista segítségével közel ötven év irodalmi érdeklődéséről kapunk keresztmetszetet. Az adatokat százalékban kifejezett értékben láthatjuk. (Ez azt jelenti, hogy a 40, 34, 87 és 170 adatközlő hány százaléka jelölte meg jelentős, meghatározó olvasmányának az illető könyvet vagy egy szerző teljes életművét.)

A Hét ankétja (1893)

Gyalui Farkas: Legkedvesebb könyveim (1904)

1. Shakespeare (65%)
2. Biblia (37,5%)
3. Arany (35%)
4. Goethe, Petőfi (32,5%)
5. Jókai (25%)
6. Dickens (22,5%)
7. Heine (17,5%)
8. Dante, Hugo (15%)

- Dickens, Jókai (58,8%)
- Shakespeare (55,9%)
- Petőfi (52,9%)
- Biblia (41,2%)
- Arany, Vörösmarty (35,3%)
- Heine (29,4%)
- Deforé, Goethe, Jósika (26,5%)
- Bajza, Byron, Cervantes, Eötvös, Schiller (17,6%)

³³ KŐHALMI BÉLA: i. m. 11–12.

³⁴ i. m. 15.

³⁵ KŐHALMI BÉLA: *Az új könyvek könyve*. Bp., 1937.

³⁶ i. m. 53–54.

9. Macaulay (12,5%)	Börne, Cooper, Dumas, Dosztojevszkij, Kisfaludy S., Kölcsey, Lamartine, Scott, Sue (14,7%)
10. Byron, Carlyle, Cervantes, Tolsztoj (10%)	Berzsenyi, Carlyle, Kisfaludy K., Macaulay, Széchenyi, Taine, Tompa (11,8%)

Kőhalmi Béla: Könyvek könyve (1918)

1. Goethe (62%)
2. Arany, Jókai (56,3%)
3. Shakespeare (54%)
4. Dickens (43,7%)
5. Tolsztoj (41,4%)
6. Petőfi (40,2%)
7. Dosztojevszkij (36,8%)
8. Biblia (34,5%)
9. Flaubert (28,5%)
10. Ady, Vörösmarty (27,6%)

Kőhalmi Béla: Az új könyvek könyve (1937)

- Ady (40%)
- Tolsztoj (34%)
- Dosztojevszkij (33,5%)
- Arany (31,8%)
- Goethe (27,6%)
- Shakespeare (25,3%)
- Biblia, A. France, Jókai (22,9%)
- Babits (21,2%)
- Thomas Mann (20,6%)
- Flaubert (18,8%)

A megkérdezettek közül többen jelölték meg a fentiekén kívül még a következő szerzőket is:

A Hét: Flaubert, Firduszi, Lessing, Madách, Vörösmarty, Zola; Balzac, Baudelaire, Béranger, Buckle, Darwin, Eötvös, Hartmann, Homérosz, Horatius, Horváth Mihály, Kemény, Maupassant, Musset, Rabelais, Renan, Sainte-Beuve, Schiller, Schopenhauer, Taine, Tacitus, Thierry, Tompa, Turgenyev.

Legkedvesebb könyveim: Buckle, Comenius, Gvadányi, Homérosz, Madách, Maupassant, Tolsztoj, Verne, Zrínyi.

Könyvek könyve: Heine, Ibsen; Dante, A. France, Mikszáth; Madách; Schopenhauer; Taine, Thackeray; Byron, Zola; Balzac, Baudelaire; Csokonai, Keller, Macaulay, Maupassant, Móricz, Swift; Babits, Kemény.

Az új könyvek könyve: Petőfi; Dickens, Móricz; Vörösmarty; Heine, Ibsen; Dante, Nietzsche; Baudelaire, Huxley, Madách, Szabó Dezső; Freud, Kosztolányi, Mikszáth, Schopenhauer; Balzac, Hamson, Csokonai, Proust; Márai S.; Berzsenyi, Defoe, Cide, Swift, Tóth Árpád, Verlaine, Zola; Marx, Tamási, Turgenyev, Wells; Andersen, Gogoly, Kant; Rilke, Taine, Thackeray; Cervantes, Chesterton, Herczeg Ferenc, Homérosz, Illyés, E. A. Poe, R. Rolland, Szabó Lőrinc, Szent Ágoston, Wilde, Szekfű Gyula;

Benedek Elek, G. Hauptmann, Karinthy Frigyes, Puskin, Szómory; Bergson, Maupassant, Mauriac, Shaw, Spengler; Byron, Ezeregy-éjszaka meséi, Gárdonyi, Gorkij, Gyulai, Kassák, Meaterlinck; Kaffka Margit, Krúdy stb.

(A nevek sorrendje, a pontosvesszővel való tagolás az előfordulások gyakoriságát követi.)

A négy statisztika összevetésével kialakíthatunk egy újabb listát, de ennél figyelembe kell vennünk, hogy a korábbi felmérésekben természetesen nem szerepelhettek a pályájukat csak később kezdő alkotók, mint pl. Ady Endre. A statisztika természetesen nem az egyes szerzők értékét, „rangsorát” határozza meg.

A statisztikák összegezése

1. Shakespeare (51,1 %)
2. Jókai (40,7 %)
3. Arany (39,6 %)
4. Dickens (35 %)
5. Goethe (34,8 %)
6. Biblia (34 %)
7. Petőfi (30,7 %)
8. Tolsztoj (23,5 %)
9. Dosztojevskij (21,2 %)
10. Ady (16,9 %)

A négy listát egymás mellé helyezve láthatjuk, hogy az irodalmi érdeklődés alakulásában az 1937-es felmérés mutatja a döntő fordulatot. Az 1893- és 1904-ből való adatokhoz képest az 1918-as statisztika alig mutat változást, bár Ady neve már szerepel a felsorolt írók között. 1937-ben már két élő magyar szerzőt is jelentős százalékban jelöltek meg az anket résztvevői: Babits Mihályt (21,2%) és Móricz Zsigmondot (15,3%). (Jókai is „kortárs” író volt az 1893-as felmérés idején, de akkor már közel ötven éve publikált.) A Nyugat első nemzedékének a köztudatban való jelenlétét jelzi már Szabó Dezső, Kosztolányi, Tóth Árpád, Karinthy Frigyes és Kaffka Margit nevének gyakori előfordulása is. A fiatalabbak közül Márai Sándor, Tamási Áron, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc is feltűnik már a névsorban.

1893-ban és 1904-ben a kortárs külföldi irodalomból csak Baudelaire, Maupassant és Zola nevét említik. Az 1918-ból való adatok a korábbihoz képest az érdeklődés frissebb, aktuálisabb irányát tükrözik: már Ibsen, France, Claudel, Hauptmann, Jensen, Jammes, R. Rolland, Shaw, Strindberg és Swinburne nevével is gyakran találkozunk. 1937-ben pedig számos más nyugat-európai író és költő is

megtalálható már a névsorban, sőt Thomas Mann a lista 9. helyén áll (20,6 %).

Nyelvi problémák miatt az orosz irodalom hatása lassabban mutatkozott, mint az angolé, franciáé vagy a németé, amelyet eredetiben is olvashatott a művelt magyar közönség. Először Tolsztoj nevével találkozunk 1893-ban. A *Háború és béke* 1886-tól, az *Anna Karenina* 1887-től magyar nyelven is hozzáférhetővé vált. Az 1904-es anketon Dosztojevszkijt még Tolsztojnál is többen említik, főleg a *Bűn és bűnhődés* és a *Karamazov testvérek* volt népszerű. Ezek első fordítása 1888-ban jelent meg. A későbbi statisztikákból látjuk, hogy hatásuk tovább nőtt. Érdekes viszont, hogy Turgenyev és Csehov nevével alig találkozunk, holott a magyar irodalomra tett hatásuk kétségtelen. Turgenyevnek szinte minden műve megjelent magyarul még 1893 előtt, a *Költemények prózában* pedig már *A Hét* ankétja előtt is több kiadásban is elfogyott. Csehov írásait 1898-ban gyűjtötték először össze magyar nyelvű kötetben.

A klasszikus irodalmi alkotások körében a keleti művek viszonylag magas számára kell felhívni a figyelmet. Az érdeklődés az adatok alapján az 1910-es években érte el csúcspontját, tehát a század elejének újromantikus, szecsessziós ízlésével párhuzamosan, azzal egyidőben virágzott. Az 1918-as anket szerint 35 „szavazatot” kaptak keleti irodalmak alkotásai, amelyek közül az *Ezeregyéjszaka meséit* és a szankszkrit irodalom néhány klasszikus művét említik a legtöbben. Az *Ezeregyéjszaka*t Vörösmarty ültette át elsőként magyarra. A 19. század végén Fiók Károly tolmácsolásában az ind irodalomból is megjelent néhány alkotás magyarul. Erődi Béla Háfiz, Firduszi és Szaadi verseiből fordított. De olyan híres magyar orientalisták, mint Vámbéry Ármin és Schmidt József munkássága is erre az időre esett.

A szépirodalmi művek mellett jelentős arányban szerepelnek tudományos alkotások is. A Hét ankétján például elsősorban történészeket és természettudósokat jelöltek meg a résztvevők: Buckle-t, Carlyle-t, Darwint, Horváth Mihályt, Macaulay-t stb. Az új érdeklődés kialakulására Hartmann, Marx, Schopenhauer, Spencer, Taine nevének említése utal. Az 1904-es adatok alapján még nem sokat változik a kép. 1918-ban viszont erős filozófiai jellegű orientáció jeleit láthatjuk, és a szociológiai, pszichológiai irányzatok további előretörését figyelhetjük meg: Schopenhauer (17,2 %), Taine (16,1 %), Bergson, Engels, Kant, Kirkegaard, Marx, Nietzsche, Spencer. Ennek az érdeklődésnek a továbbfejlődéséről tanúskodnak az 1937-es adatok: Nietzsche (12,9 %), Schopenhauer (11,8 %), Marx (8,2 %). Ugyanebben az évben a résztvevők 11,8%-a jelölte meg döntő olvasmányának Freud műveit.

Az előttünk álló adatok is mutatják, hogy a magyar irodalom fejlődését 1893 és 1937 között milyen sokrétű, a klasszikus és a kortárs

hazai és külföldi szépirodalmat és a tudományos munkák egész sorát magába foglaló érdeklődés irányította. Időben előrehaladva az orientáció egyre rugalmasabb, szélesebb skálájú lett, és ezzel lehetőséget teremtett a legkülönbözőbb irányzatok asszimilálására.

UGRIN ARANKA

AZ AMERIKAI MAGYAR KÖLTÉSZETRŐL

A tanulmányt író Bán Oszkár első munkái még a Nyugatban jelentek meg. Jó félszázada vándorolt ki az Egyesült Államokba; ott nem íróként teremtett magának megélhetést; költőként el is némult; csak a fasisztrák rémtetteinek híre bírta szóra újra. Az elmúlt évtizedek folyamán visszatért ifjúsága élményvilágához: őseinek sírjai meg az eltemetve is élő amerikai magyar irodalom forrásai fölé hajolt. Egyebek közt — hosszú évek szívós munkájával feltárta ennek a költészetnek azt a részlegét, amely bennünket is joggal érdekelhet: a kiint igen mostoha körülmények közt létrejött haladó szellemű lírát. Ennek a munkának egyik fontos eredménye az amerikai magyar költészetnek — mind-egyedíg sajnós csak gépirásban meglevő — válogatása. Az itt következő rövid beszámoló az⁴rt is üdvözljük, hogy felhívjuk a figyelmet a módszeres irodalomtörténeti kutatásnak erre a mindmáig sajnós valóban elhanyagolt s történeti dokumentumok sakaságát őrző területére.

K. D.

„Abet Ádám ügye rá kell, hogy irányítsa a kutatás figyelmét az amerikai magyar irodalom két hőskorára, a 48/49-es forradalom bukása utáni időszakra és a kiegyezés utáni kivándorlásra, az Amerikába kitántorgott másfél millió emberünk íróira. Abet Ádám példája azt sejteti, hogy munkásságuk felgyűjtése és rendszerezése a nyolcvanas-kilencvenes évek magyarországi irodalmának s a magyar munkásságmozgalom történetének nem egy ismeretlen jelenségére vetne fényt. Abet Ádám lírája, szerény, de nem jelentéktelen tehetsége, helyesírásai hibákkal, beszüremelő idegenségekkel szeplős versei mégiscsak Ady és József Attila előtt tört ugart s mélyebbé teszi azt a hagyományt, melyet a mi irodalmunknak is tudomásul kell vennie.” (Bóka László: *Egy megjegyzés, egy jegyzet és egy javaslat Abet Ádám körül.*)

Ez az 1958-ban, tehát 18 évvel ezelőtt a budapesti Filológiai Közönyben megjelent tanulmány sajnós falrahányt borsó volt: a magyar irodalmi kutatás mindmáig sem figyelt fel kellőképpen az amerikai magyar irodalomra.¹ Pedig mennyi figyelni való van annak 125

¹ A korábbi kezdeményektől eltekintve a szerző által idézett cikke BÓKA L.-nak a Fil. Közl. 1958. 489–495. jelent meg, s részben polémia KOMLÓS A.: *A magyar szocialista líra előzményei és kezdetei* (MTA I. O. Közl. X. 263–319.) c. cikkével s annak annak ABETTEL foglalkozó részével. *Abet Ádám amerikai évei* (ItK 1965. 331–334.)

éves történetében! Ez 1851 tavaszán vette kezdetét, amikor egy vékony dongájú Kossuth emigráns, a 29 éves Kerényi Frigyes, az első magyar költő Amerikában partraszállt New Yorkban. Csak egy verséről és néhány verstördékről tudjuk biztosan, hogy Amerikában írta. A 70–80 napos hajúót után ágynak esett. Amint úgy ahogy talpra állt, elindult Iowa állam felé Új-Budára, atyai jóbarátjához, Újházy Lászlóhoz.

1851 őszén indult meg New Yorkban az első amerikai magyar újság is, a Magyar Száműzöttek Lapja, Kornis Károly szerkesztésében. A lap összesen hat számot ért meg. Az első két szám négy kis oldalon jelent meg, aztán két oldalra zsugorodott. Összesen 100 olvasója volt, de akkortájt állítólag még mindössze csak 300 magyar élt az Egyesült Államokban. Kornis lapja hetilap lett volna; az első két szám megjelenése után azonban mindjárt mutatkoztak anyagi bajok. Az első számban riport volt Koszta Márton esetéről, a második szám Damjanich tábornok imáját közölte, amit a kivégzése előtti éjszakán írt. A harmadik szám, aminek október 29-ére kellett volna elkészülnie, „anyagi bajok miatt” csak november 4-én jelent meg. A negyedik szám már csak két oldal volt, november 5-én jelent meg és két hét múlva, a hatodik számban Kornis közölte az olvasókkal, hogy a lap „pártolás hiányában megszűnik, több szám nem fog megjelenni”.

Kerényi még 1851 tavaszán betegen érkezett Újházy birtokára. Ott írta *Pákh Alberthez* című versét.

Nem mozdulhatok, csak kinnal,
Pillantgatok jobbra-balra,
Verset írnék unalmamban
Minden zugban a kőfalra.

Szén csak volna, kőfal nincsen,
Lakásom csupán faházban,
S testem a magas szerencse
Tartja fogva forró lázban.

Újházy rövidesen felpakolt és ekhós szekéren elhajtott Sírmezőre Texas államban. Kerényi egy darabig még Új-Budán ténfergett, majd elindult Újházy után. Pénze fogytán San Antonio Texasból gyalog folytatta útját csúnya esős időben, rongyos ruhában, lyukas cipőben. Már alig néhány-néhány mérföldnyire volt Sírmezőtől, amikor minden nyom nélkül örökre eltűnt. Így ért véget az első amerikai magyar újság és az első amerikai magyar költő.

címmel KOVÁCS J. is foglalkozott behatóan a kérdéssel, akinek *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar munkássajtóban* c. jelentős adatfeltáró monográfiája sajtó alatt van. Még ide sorolható LÉKAI JÁNOS válogatott írásai (1963., szerk. ILLÉS L.) c. kötet is, amelynek anyaga nagyrészt az amerikai magyar szocialista irodalomhoz számítható. — *A szerk.*

1870-ben jelent meg a két nyelven: magyarul és angolul írt Magyar Amerikai, Dr. Lőw Vilmos jó papíron nyomott irodalmi folyóirata. Ez is csak két számot ért meg. Az angol nyelven írt részben ismertetések jelentek meg Magyarország történelméről. A magyar cikkek magyar olvasókhöz szóltak. Lőw szerkesztő Petőfi fordításait is közölte a lap.

14 év múlva, 1884-ben tűnt fel az első komoly amerikai magyar újság, az Amerikai Nemzetőr, Erdélyi Sz. Gusztáv lapja.

Erdélyi volt az első, aki valamilyen ösztönrel — mert nem volt képzett újságíró — megsejtette, hogyan kell újságot készíteni az amerikai magyarok informálására. Ő kezdte el az egyleti és egyházi hírek közlését, a lap állandó rovatainak szervezését. Nála szolgálták inasveiket Magyar Amerika későbbi szerkesztői és újságírói. Kohányi Tihamér volt az egyik; s 1890-ben indította meg Clevelandban a Szabadságot.² Berkó D. Géza volt a másik, aki a kilencvenes évek végén megvásárolta az akkorra már megszűnt Amerikai Népszava főszerkesztését és 1899-ben megindította New Yorkban az Amerikai Magyar Népszavát. Az Amerikai Népszava 1895-ben indult meg Abet Ádám vezetésével. Ez a lap is csak háromnegyed évig maradt életben. Közölt már verseket is — főleg Abetét. 1894-ben Abet kiadta az első, Amerikában nyomott verseskönyvet; saját verseit „Levelek Amerikából” címen.³

1903-ben lépett színre a következő figyelemre méltó sajtóorgánium a Dongó, Kemény György lapja. A Dongóban található meg az amerikai magyar költészet egyik legérdekesebb, talán legértékesebb részét: az egykorú amerikai magyar népdalokat. A lap megindításának 10-ik évfordulójára kiadott díszalumban Kemény *A magyar nóta Amerikában* cím alatt hosszabb cikket írt 30 népdal szövegével.

„Jártomban-keltemben” — írta — „évekig figyeltem a magyar nép lelkének nóta-szóban való megnyilatkozását... Néhány évvel ezelőtt South Bendben jártomban összetalálkoztam végre néhai Ádám Pistával, aki hajdanában halász volt a Fertőn, s Amerikában olyan világvándor, csárdai mindenes, ráadásul pedig régimódi népénekes, hegedős lett belőle. Mondanom sem kell, hogy csárdában találkoztunk... Mi sem természetesebb, mint hogy érdekelni kezdett Ádám Pista és amikor lassankint egymáshoz melegedtünk, egyszer csak kitört Ádám Pitából a virtus, hogy 'aszongya hogy'”:

Nagy Óciján tenger vize
Ne hánd a hullámod.
Úgy is tudod, régen láttam
Szép Magyarországot.

Ha még eccer megláthatom,
Megmaradok benne.
Nem kell nekem soha többet
Amérika kincse.

² Más források szerint a Szabadság csak 1891-ben indult meg. — *A szerk.*

³ Pontos címe a kötetnek: *Magyar levelek Amerikából.* — *A szerk.*

A dalok a szegény amerikai magyarok életéről, az amerikai élet megpróbáltatásairól szólnak.

Az ókdéli dugógyárnak
Bádog a teteje,
De sok magyar legénynek ott
Sorvad a kedvese.

Az enyém is benne van,
Az én kedves babám,
Bánatosan ki-kinéz
Rostélyos ablakán.

Egy másik népdalban a páva szerepel, mint hírmondó. Szomorú hírt hoz a kivándorolt férjnek:

Amerika határába
Leszállott egy vándor páva,
De sok levél a szájába
A magyaroknak számára.

Mindenkinek vígat hozott,
Csak nekem szomorút hozott.
Az van a levélbe írva,
Hogy a feleségem csalfa.

Ugyan páva mit gondoltál,
Hogy ily bús levelet hoztál?
Nem gondoltam én egyebet:
Feleséged másat szeret.

Van azonban ok és alkalom a vigasságra is. Itt van például egy öt-soros nóta, amely az amerikai „majnás pléz” (mining place: Bányatelep) életét egy lenézett hazai hatósági közeg, a finánc szerepével hasonlítja össze:

Szép élet a bányászélet,
Egy finánccal nem cserélget,
Bányamélyén a munkába,
A misziszke a babája,
Csuhaajja!

A misziszke a „burdos háza” (boarding house: a vendég-ellátó ház) tulajdonosának a felesége vagy özvegye, aki kikapós menyecske. A hétvégi vigalom Amerikában ugyanazt a formát ölti, mint a szülőfalu kocsmájában a hozomra való iszogatás.

Ha bemegyek a szalonos úrnál,
Nagyobb úr vagyok én
Kárneki Andrásnál.
Addig iszom, míg a zsebem bírja,
Ha nem bírja, a szalonos
A hitelt felírja.

A jókedvű amerikai már kissé virtuos hangulatban van és nagy büszkén összeméri magát Kárneki Andrással (értsd: Andrew Carnegie), a dúsgazdag skót iparbárával, akinek amerikai birodalmában ezrével dolgoztak magyarok.

Jönnek a faluból a hazahívó levelek:

Tegnap kaptam jóanyámtól levelet.
Gyere haza édes fiam, ha lehet.
Haza mennék, nincs egy betyár tallérom,
Akivel a hajójegyet kiváltom.

Szomorú az édesanyám háztája,
Mert a fia kint van Amérikába.
Nem is lesz az víg tán egyhamarjába,
Itt sínylődök a gibbsi fűrészgyárba.

S dalra kelnek az amerikai élet tragikus fordulatairól, a gyári balesetekről, a bányarobbanásokról szóló történetek. Egy névtelen poéta írta ezt a 12 sort:

Hamiltoni Ferry utcán
Véges- végig járok ...
Hó esik az útra,
Hideg szellő fújja,
Barna kislány bánatosan
Kiáll a kapuba.

Hamiltoni Ferry utcán
Véges- végig járok ...
Barna kislány várja,
De hiába várja,
Azt a szőlke magyar legényt
Megölte a bánya.

A kilencvenes években Amérikába került költők első versei is a szülőföld utáni honvágyról és az amerikai civilizációba való beolvadás lassú és sokszor tragikus folyamatáról szólnak: közös bánatokról, közhelyszerűen. Abet Ádám azonban egyik korai versében (*Kivándorlók dala*) új hangot vegyít a szülőföldről írt versebe: a mostoha szülőházát vonja felelősségre a kivándorlásért. Ez persze már nem népdal:

Vajjon mit ér az anyai kebel,
Mely mint lelketlen zsarnok bánik el – velünk?
Hogyan szeressük az olyan hazát,
Mely búzát terem s kenyeret nem ad – nekünk?

Pár évvel Abet után két másik magyar költő érkezett Amérikába, Kemény György⁴ 1896-ben; Pólya László 1899-ben. Pólya joghallgató volt a szülőföldön, de hivatását soha nem gyakorolta. Mint a hason-

⁴ Azonos az Amérikába érkezése után hét évvel a Dongó c. lap alapítójával. – *A szerk.*

szőrű, iskolázott, de semmilyen állandó foglalkozással nem bíró emberek Amerikában, eleinte „gyalogboltos” volt; különféle portékát árult házról házra cipelt kofferokban az amerikai városok magyar negyedeiben. Így hamarosan közelről megismerkedett az amerikai magyarok életmódjával. Hosszú életében városról városra kódorgott, csavargott, szónokolt, ágált. Garabonciás életmenete, patetikus hazaszeretete neveltségessé tette a hajlott vállú, szikár termetű poétát. Több amerikai magyart ismert, mint akárki más. Kóborlásaiban magyarok vendégszereteten élt. Ha a vendéglátók asszonynepe éjszaka, amikor Pólya borgőzös álmát aludta, nem csente volna ki szobájából pisztos, gyűrött, rongyos ruháját — az alsót is, a felsőt is —, hogy kimossa, kikéfélje, megfoltozza, mindig szennyes ruhában járt volna. Ha elfogytak a vendéglátó barátok, olcsó lebujokban lakott. Pólya azonban már látta és felmérte a magyar falu kivándorlásra kényszerült népének („vándori népem”-nek nevezte őket) nehézségeit. Egyik legelső amerikai versében erről ír:

Idegen képet ott nem szokott faragni
Az ember magának.
Az én vármegyémben híre is alig van
Nagy Amerikának.

A vers végén óvni próbálja az otthonmaradtakat a kivándorlástól.

Földtől elszakadni, messi útra kelni
Nem is való néktek,
Ne hallgassatok rá, akárhogy is csábít
Az új magyar vétek.

Az „új magyar vétek”: a hajóstársaságok, az amerikai nagykapitalizmus és a magyarországi ügynökök lelkiismeretlen üzérkedése, hajtóvadászata kivándorlók kerítésére, amit a jegyzők és alispánok szemhunyó haszonrészesedésével zavartalanul űztek. De akármilyen keservesek is az első évek, az örök Ádám megtalálja helyét az újvilágban. Házat épít a kis család részére, veteményes kertet, virágágyakat ültet a ház köré, muskátli, szekfűt plántál. A takaros kis házból gyereksírás, asszonyi nóta száll az ég felé.

Amott egy kis ház, apró ablakában
Muskátli, szekfű, hű magyar virágok,
Kik nem hagyják el itt sem azt a népet,
Mely úgy szerette, mi a föld felett van,
Erdőt, mezőket, fényt és napvilágot.

A költő szemében azonban megvillan a jövő is, az új civilizációba való beolvadás képe.

... Hátha a kertek parlagon maradnak
S nem nyílnak többé majd magyar virágok.

Egész más anyagból gyúrták Kemény Györgyöt. Kiegyensúlyozott egyéniség volt, éles szemű, tanult ember, jó újságíró, aki gondosan figyelte a körülötte kavargó életet és a Dongóban erről írt tudósításokat, cikkeket, tréfás verseket. *Orgonavirágok* című verses regényében megírta hajóútját; a *Vas András*ban egy kivándorló küzdelmes életet énekl meg. Sokat járt-kelt Amerikában úgy is, mint újságíró, úgy is, mint gyalogbolto. Versei leírják az amerikai magyar élet színes, drámai jeleneteit. A *South Bendi köszörűsökből* idézek. (Kemény egyszer meglátogatott egy vasköszörű gyárat. A munka ott olyan egészségtelen és életveszélyes volt, hogy a Verhovay Betegségélyző Egylet 1910-ben hozott határozata értelmében olyan egyének, akik ebben a gyárban dolgoztak, nem voltak tagnak fölvehetőek és az olyan Verhovay-tagokat, akik a gyárban vállaltak munkát, kizárattak.)

Pokoli hőségben, ördögfiak gyanánt,
Olvasztják a vasat jó magyar emberek,
Olajos arcukról csurog a verejték,
Míg az én szememből titkon a könny perreg.

.....
Hatalmas köszörűk zúgnak mint a sárkány,
Acélos ekevas csak úgy nyög alattuk,
Fojtó párázatban alakok mozognak,
De alig van egy kis emberi kép rajtuk.

A vers utolsó szakasza úgy hangzik, mint egy népdal:

Tágas, téres rónaságon
Szántóvető ballag.
Barázdákba hasadozik
Előtte a parlag.
Miért sír az eke vasa?
Ne is kérdezd tőle,
A south bendi köszörűsök
Lelke sír belőle.

A magyar falu amerikai munkássá vedlett fiai sokszor az egészségük, testi épségük vagy életük árán keresik a kenyerüket. Kemény egyik legmegragadóbb versét (*Talyigás Kis Péter* a címe) egy új-bevándorló magyarról írta.

Talyigás Kis Péter egyszer csak elindult
Nagy Amerikába.
Jólelkű magyarok hamar beszerezték
A szenes bányába.
A második héten Talyigás Péternek
Ott maradt a lába.

Koldus lett belőle, gyámoltalan koldus,
Olyan világ terhe.
Idegen országban, fiatal korában
Jaj de meg van verve!
Bús sorát megírni a feleségének
Ugyan hogy is merje!?

Nem is irt felőle, nem is üzent róla
 Szegény asszonyának . . .
 Mankón támaszkodva kiállt a sarokra,
 Ahol sokan járnak.
 Így ette kenyerét Talyigás Kis Péter
 Az aranyországnak.

Ha az asszonyának levelet írt néha,
 A sorát dicsérte:
 „Jó dolgom van itten, nem dolgozom ingyen,
 Megfizetnek érte . . .”
 És a könnye hullott dicsekvő koldusnak
 Mindegyik levélre.

Tarnócy Árpád — a századeleji költői hármak harmadik és legértékesebb tagja — 1911-ben Nógrád megyéből vándorolt ki Amerikába. Egy kötet verset tett közzé *Éneklő hajnalok* címen a harmincas években. Versei Akroni Magyar Hírlap nevű lapjában jelentek meg. 1957-ben halt meg. A lap évfolyamait bekötötte. A hatvanas években megkíséreltem megmenteni a Tarnócy-ház dohos pincéjében az özvegy kutyái és macskái által lerondított köteteket, de próbálkozásom sikertelen volt. Tarnócy relikviái, éppenúgy, mint a legtöbb amerikai magyar költő írásai, eltűntek, elpusztultak, örökre elvesztek.

Az egyik verse, *Mi rongyosok*, három rövid strófában elmondja a szülőföldről messzire sodort költők magukraagyatottságát.

Én bizony rongyos magyar vagyok
 s ezt a szárnyügöt régen elrúgnám
 és járnék is már kereskedni
 friss sirlalmakért a Nagyúrnál.

De még van itt néhány jótestvér,
 akit a Jaj éppen így üldöz:
 és hej mi rongyosok, százan, hárman
 nem nyúlhatunk a csatakürthöz.

De egyszer így is béke száll ránk,
 elnyúlunk a királyi vackon.
 Az utolsó pár magyar őrző
 szakállas csillag hull le akkor.

Érdemes még egy versét idézni, fontos dokumentuma Petőfi marandó hatásának.

Mint harag a háborgó égből,
 Úgy lobbant ki a nép szívéből
 Petőfi lelke,
 s a gyávaságot felégette.

A Rab ódöngve szédült talpra
 és küzdött, pedig bilincsmarta
 magát se bírta.
 Az Isten szavát Petőfi írta.

És fergetegbe, rengetegbe,
 aki csüggedt, azt szíven verte
 a Föld, az ősi,
 a rongyos, éhes, bús Petőfi.

Nem volt menekvés, mind fehrázta.
 A nagyuraknak magyarázta,
 a vén alvóknak,
 hogy ő a Nép és ő a Holnap.

És aztán eltűnt. Mint a nótaszó.
 Mint csaták után a riadó.
 Nem a halállal.
 Örök fények csillaghadával.

1904-ben indult meg New Yorkban az Előre; nyolc évvel azután, hogy az Amerikai Népszava megszűnt. Abban az időben már erőteljes amerikai munkásmozgalom volt kibontakozóban Samuel Gompers vezetése alatt.⁶ E folyamat sodrában, az első világháború kitörése előtt három magyar munkásköltő jelentkezett Amerikában. Az első Egri Lajos, 1905-ben, 18 éves korában kötött ki New York-ban. Színes életpályát futott be hosszú életében. Verset, drámát szerzett és úgy megtanult angolul, hogy két fontos szakkönyvet írt angol nyelven az írás és drámaírás művészetéről. Egri eszméi és újításai a harmincas években erős befolyást gyakoroltak az amerikai színpadi technikára. Eleinte mint vasaló kereste a kenyerét. Egyik első és talán egfontosabb versét erről a mesterségről írta.

A gyár sötét. Gáz réveteg lángja ad világot . . .
 Az öreg vasaló döngve csapja az izzó vasat
 S húzza-vonja lihegve szakadásig
 Míg a kabát formát kap a sístergő vas alatt.
 . . . . .
 Arcán, a barázdák közt verejték folydogál . . .
 Ahogy nyomja a vasát, nagyokat nyög az öreg vasaló,
 Körötte trópusi égöv forrósága ég
 És mégis fehér mint a hó, mint a hó.
 . . . . .
 Tűz a vas méhében szikrákat köpköd
 És zúgva ostromolja börtöne falát . . .
 Valamikor benne is égtek lázadó lángok
 Hajha, de kilopta belőle a sok vasalt kabát.
 És a sok közül egy se volt övé . . .
 Néha, ritkán, ajkán dalba szökken a szó,
 De hangját elnyomják a forgó kerekek
 És sírva dalol az öreg vasaló.

⁶ GOMPERS, SAMUEL (1850–1924) szakszervezeti vezető volt, a hamarosan nagyhatalmú AFL szakszervezet egyik alapítója, 1886–1924 között elnöke. Így a szakszervezeti mozgalomban valóban kiemelkedő szerepe volt; az amerikai munkásmozgalomban, amely a Szocialista Pártban testesült meg, nem vett részt. A magyaroknak az Egyesült Államokban inkább ez utóbbihoz volt közüük, mint az AFL szakszervezethez.
 — A szerk.

Sivár robotban így folyik élete.
 A vas csapása — mint hajdan — már nem oly kemény,
 Egy szép nap aztán, elejtve vasát megtántorul
 S helyébe lép egy új vasaló legény.

Olexo Endre a második magyar munkásköltő. Tornyosnémetiben, Abaúj megyében született paraszti családban. Öt évig járt iskolába. Amerikában, Connecticut államban, Bridgeporton helyezkedett el. „Az első világháború alatt” — írja önéletrajzát közlő levelében — „belekeveredtem a munkásmozgalomba. Itt nagyon átalakult a világnézetem.” Megismerkedett Abet Ádámmal, aki akkor szabómester-séget folytatott. Olexo kitanult borbélynak. Azért választotta ezt a szakmát, mert azt gondolta, hogy mint borbély bejárhatja Amerikát. Mégsem mozdult ki soha Bridgeportról. *Vándor magyar mondja* című versében a munkát kereső munkás koppanó lépteinek ritmusában rója a gyárak sorát.

Gyűrött, kopott ruhám,
 A gallérom törött,
 Gyárból gyárba ki-benyitok,
 Gyomrom korog, hörög, —
 Nyelvem szitkot pörög.
 .....
 Otthon se volt földem,
 Itten sincsen földem,
 Kutyagos, zavart életem
 Így vész el szegényen, —
 Könnytől sós kenyéren.

A legjobb, legerőteljesebb verse a magyar nép szabadságszeretetének jegyében íródott. *Szőlős kertem nem adom* a címe, alcíme pedig *Amikor Hitler hódított Magyarországon*.

Akháb király! szőlős kertem
 Nem adom, nem; lázít vérem.
 Pár lépés csak. Tied tábla.
 (Loptad, Akháb)
 Férfj meg rajta. Én megférek
 S szépen élek az enyémen.

Ha nap ragyog a gerezden,
 Búmat, bajom ellejeitem
 S iszom szőlőm aszú borát,
 (Jó bor, Akháb)
 Gyöngy benne a verejtékem
 S dalolgotok szerelmesen.

Ápolgatom a tőkékét,
 Széltől, dértől védem őket,
 Apám hagyta örökségül,
 (Ős jog, Akháb)
 Büszkén szántom, védem vérrel
 S örökségül hagyom mindet.

Én nem leszek rab kapásod,
 Se címeres vincelléred,
 Magam borát magam mérem,
 (Így ám, Akháb)
 Magam iszom magam földjén, –
 Vagy pusztulok utca szélén.

Ha elveszed szőlős kertem,
 Vele veszed az életem,
 Megköveztetesz a piacon,
 (Úr vagy, Akháb)
 Mint rebellist égetsz máglyán . . .
 Szőlőmet csak így engedem.

A század harmadik magyar munkásköltője Amerikában Varga József, a Viharsarok és Orosháza szülöttje, kubikosok leszármazottja volt. 1913-ban került Chicagóba. 17 éves korától fogva írt verseket, amelyek javát a pesti Népszava közölte. Költészete „fejszével” fарагott rímekben a spanyol polgárháború idején bontakozott ki dinamikus teljességében. *Madrid ifjú halottainak* küldött verse, *Minket nem lehet eltemetni* Varga *Földrengéskor* című kötetének legdrám aibb darabja.

Nekünk nem ásnak sírt! . . . Fejfánkra
 Nem fognak koszorút tenni.
 Meghaltunk bár – és mégis élünk;
 Minket nem lehet eltemetni!

Itt maradunk nagy intőjelként
 Csúfjául élet és halálnak:
 A pohár már csordultig telve,
 Fel végső harcra, proletárok!

Legyen hát végítélet harsonája
 Gránát szaggazta ifjú testünk,
 Piros vérünkkel a falakra
 Fáklyás kérdőjelet festünk:

Mért haltunk ily szörnyű halállal?
 Mért főd az uccák sara, szennye?
 Nincs hatalom, mely tetemünket
 Egy koporsóba összeszedje . . .
 . . . . .
 Tömjénfüst és lőpor füstje
 Egy oltárról száll most az égig.
 Szent kalmárok véres köntösük
 Keblükön már hiába tépik.

Az a gránát, mely ifjú testünk
 Ezer meg ezer darabra tépte,
 Szent helyről jött szent hagyományként;
 átkozott legyen, aki küldte.

Holtak átka nem pusztá szó,
 A bosszuló nép végre meghallja,
 Sorsotok megírva – készen:
 Vérünk a vörös pecsét rajta.

Az égető, izzó cseppek
 Az ítélet könyvére hulltak
 S az „Apokalipszis” paripái
 A vérszagtól most megvadultak.

S már rohannak pusztítva, törve,
 Ha majd valamikor megállnak,
 Új képe lesz a régi helyett
 E vérszomjas, hazug világnak.

Még egy jelentékeny költő adott jelt magáról az amerikai magyar irodalom egén a 20-ik század első évtizedében. Rudnyánszky Gyula neve ismerős volt Magyarországon már 1905 előtt is, amikor családostul kivándorolt Amerikába. Azok közé a századvégi költők közé tartozott, akiket meglegyintett az új kor szele és akik már a dolgozók életéről is verseltek.⁶ Rudnyánszky 1913-ban teljesen vakon visszatért Magyarországra. Halála után Ady ezt írta róla: „Rudnyánszky különb volt a korabeli Arany és Petőfi epigonoknál, akik hírré, polcra vergődtek.” Utolsó, életében kiadott verseskötvében — *Napszállatkor* — található meg Amerikában írt versei, amelyeket a költő Napsugár nevű rövid életű, magas nivójú irodalmi és politikai hetilapjában közölt Clevelandban és Chicagóban.

„... A munkások az egész világon könnyel sózzák a barna kenyeret” — írja egyik versében.

Jöhetnek a hajók százennyi emberrel:
 Ez a nagy gyomrú föld ezerennyit elnyel:
 Sohasem tudhatjuk, mikor ér halálunk:
 Mikor pénz csinálunk, sírunk felett állunk,
 Gyilkosunk tűz és víz, a gyár meg a bánya:
 Ha mind odaveszünk, az ördög se bánja;
 A héten is így járt szegény Senye János:
 Nem maradt a helye egy napig hiányos,
 Beszédült az izzó acélzuhatagba . . .
 Másnap a munkáját Kis Gyuri folytatta.

Rudnyánszky *Gyermekhangok* című versében írta a négy legszebb verssort, amit úgy érzem, Amerikában magyar nyelven írtak:

Könnyeinket szénpor issza,
 Kacagásunk könnybe fúl;
 Kis falunkba vágyunk vissza,
 Ahol minden fűszál értett magyarul.

Az első világháború után bekövetkezett gazdasági, társadalmi és politikai eltolódások következtében új kivándorlásra kényszerített népcsoport került előtérbe a kivándorlási statisztikákban. A kereskedők az iparosok, a városok fizikai munkásai, s a legkülönbözőbb foglalko-

⁶ RUDNYÁNSZKY GYULA amerikai korszakára vö. KOMLÓS A. id. cikkét, valamint *A magyar költészet Petőfőtől Adyig* (Bp. 1959.) 363–7. — *A szerk.*

zásokban dolgozó emberek százsámra vették kezükbe a vándorbotot. Írók és költők is voltak köztük. A proletárdiktatúra leverése után nyolc-tíz munkásköltő vándorolt Amerikába, köztük Illés Ágota, Kálnay Ferenc, Kuhn László, Lutherán István, Moór Péter és Nagy Jenő. Moór Péter *Három sírfelirat* című hatsoros verse ízelítőt adhat az újabb amerikai magyar munkásköltők lírájából.

Szovjet hős fejfájára

Nézd mosolyunk, utazó, hirdesd a világnak a földön:
Mit tettünk, örömet tenné újra szívünk.

Barnaruhás katona fejfájára

Fordulj el, vándor, üzenő szavunk csupa bánat:
Merre a vérünk folyt, fű-fa, virág nem nő.

S. S. Elit-gárdista fejfájára

Előbb hevenyén betakart cinkos-kéz barna fővénnyel;
Kondor falt fel utóbb, rá, hogy a Föld kivetett.

A polgári lapokban is szóhoz jutott két jelentékeny költő: Mészáros Zoltán és Tehel László. Mészáros 1891-ben született. 1923-ban vándorolt Amerikába. Két évvel később mindkét lábára megbénult. Élete hátralevő részét — majd 30 évet — New York város kegyelemkenyerén egyszobás lakásában ágyban és tolokocsin töltötte. Két verseskönyve jelent meg: *Búzakalászosok* és *Magány*. Az utóbbi Tarnócy Árpád hetilapjának a nyomdájában készült Tarnócy támogatásával. Csak néhány barátja és jóakarója támogatta. Könyvét elküldte amerikai magyarok címére egydolláros számlával. Nyolc kivételével a könyveket visszautasították, és így Mészáros ráfizetett a postaköltségekre is. „Mészárosban” — írta barátja, Tehel László a nyomorék költőről érdeklődő levelemre írt válaszában —

„a mélységes hitű idealista állandó harcban állt a javíthatatlan bohémmal. Bor hijján — mert az drága volt — csaknem állandó sörös félmámorban élt . . . Az utóbbi időben elkezdett szeniüssé válni. A szép versekből gyerekes rigmusok lettek . . . Ezután eljöttek a bajok hozzám is. Egy súlyos operáció után írtam neki. A levél visszajött: „Deceased.” Otthon halt-e meg a harmadik emeleti egyszobás lakásában vagy kórházban, ahová utolsó hónapjaiban agyongyötört teste vágott, soha nem tudtam meg.”

E sorok írója, évekkel később felkutatta Mészáros halotti bizonyítványát, amiből kiderült, hogy 1961. május 22-én a Bellevue városi közkórházban halt meg. Az okmányban nincs feltüntetve senki neve, aki a holttestre igényt tarthatott volna, se egy temető neve, ahol elföldelték. Valószínűleg valamelyik egyetem bonctani intézetébe került. Mészáros *Így áll a bál* című verses keserű humorral írja le Magyar Amerika egyik legtehetségesebb magyar poétájának nyomorúságos életét.

Hajdan lazac-színű, örökölt felöltöm,
A nyavalya törje,
Pusztulásnak indult, akár a gazdája,
Se színe, se szőre.

Kanavászból készült szép ünneplő ingem
Foszlik szana-széjjel;
Fonákra átszerelt perzselt manzsettáját
Elvesztém a szélben.

Hétszer talpalt cipőm ragyás bőre mállik,
Kikandít a zokni;
Tapasztva is cuppog, ha esőben járok.
Bajos hozzá szokni:

Kurtaszárú, rojtos, fakó nadrágomnak
Vedlik az ülepe;
Molyette rokkomnak most volt a tizedik
Jubiláns ünnepe.

Fodros karimájú pörge kis kalapom
Addig ázott szegény,
Míg sorvadás érte. Összecsugorodik
Koponyám tetején.

Viharvert Petőfi-nyakkendőm kötését
Bármely csellet végzem,
Nem fed becsülettel, kilátszik alóla
Az elaggott jéger.

Fehérneműs ládám, mióta elárvult,
Értékpapír-raktár;
Zálogcéduláim'örizgetem benne.
Kár, hogy lejártak már.

Minden, minden földi ingóságomon a
Bomlás komor jele.
Egyedül a mankóm maradt meg épségben,
Menkű vágjon bele.

Tehel László a húszas évek második figyelemre érdemes magyar költője Amerikában. Gimnazista korában kezdett verseket írni. Az első világháború idején hadnagyi rangban feleségül vett egy lányt, akihez lövészárkokban és gránáttölcsérekben írt szerelmes verseket. 1922-ben Amerikába vándorolt szép feleségével, hogy megóvja a fiatalasszony lelki békéjét az elkövetkező vészkorszak keserveitől. Az Ember, Göndör Ferenc New Yorkban megjelent hetilapja és az Amerikai Magyar Népszava közölte verseit. 1941-ben, a zsidótörvények behozatala után Tehel örökre abbahagyta a versírást. Washingtonban élt súlyos emfizemával. Újabban Petőfi és József Attila verseket fordít angolra. A következő három versszakból álló, cím nélküli vers Tehel maradandó írásainak egyike.

Az én ősapámat honszerző útjában
Nem látta Verecke.
Félelmes kardjáról nem szól hősi ének
S nem tanítja fényét dicső, nagy nevének
Történelmi lecke . . .

Talán úgy zsuppolták át a cseh határon,
Úzve, verve, nyögve . . .
Könny volt a szemébe, jaj volt a szavába,
Veszprém határáig bírta el a lába

S lerogyott az új hazai rögre . . .
Félholtan, veretten . . .
A magyarságomat — ő fizetett érte —
Ótőle szereztem.

A két világháború között még néhány magyar költő jelentkezett Amerikában, köztük Lesznai Anna, aki írt is néhány verset amerikai tartózkodása alatt, de nem számított a tulajdonképpeni amerikai magyar költők közé. 1945 után jó néhány író költő emigrált az Egyesült Államokba és Kanadába. Nem tartom magam hivatottnak ezek kritikai értékelésére és ezért csak a fontosabbak nevét sorolom fel ABC sorrendben: Aczél Tamás, András Sándor, Bakucz József, Bárdos Arthur, Deák Zoltán, Faludy György, Fáy Ferenc, Flórián Tibor, Sári Gál Imre, Kannás Alajos, S. Koósa Antal, Makkai Ádám, Márai Sándor, Márer György, Mikes Margit, Tóth Kuruc Mária, Tűz Tamás, Zas Lóránd, Zilahy Lajos.

Kannás Alajos egy versével szeretném befejezni a rövid híradást. Címe: *Now is the time . . . (Most itt az idő)*. Kannás Pesten hallgatott filozófiát. Bécsben szerzett doktori oklevelet. 1951 óta pszichológus Los Angelesben. Nem véletlenség, hogy Kannás angol címet adott versének. A *Now is the time . . .* valóban *amerikai* vers, ami történetesen magyarul íródott. Kannás 1963-ban írta versét Medgar Evers, az NAACP nevű nagy fekete nemzetközi politikai szervezet Mississippia állambeli szervezőjének meggyilkolása után egy hatalmas, országos tüntetés idején, amelyen 200 000 ember — fehérek és feketék egyaránt — vett részt és amely Washingtonban, az Egyesült Államok fővárosában, 1963. augusztus 28-án nyercet befejezést. Kannás versében nem említi az áldozat nevét sem, mert

A meggyilkoltnak nem kell szó, s a könny is
méltatlan hozzá, kit tarkóba löttek . . .
Ezért kell minden színek mágiáját,
hogy végre csak az emberarcot lássák,
elmosnia az itélő időnek.

Nagy kár, hogy a magyar irodalmi kutatás figyelmét elkerülte az amerikai magyar irodalom. Sok minden veszendőbe ment így. Törekedni kellene rá, hogy ne legyen ez az értékes termés a magyar jövő pótolhatatlan vesztesége.

BÁN OSZKÁR

FILOLÓGIA

KATONA JÓZSEF – ADALÉKOK

Más tárgyra irányuló irodalomtörténeti kutatásaim során több, a drámaköltőre vonatkozó adalékra bukkantam, amelyek önmagukban nem változtatják meg ugyan lényeges vonásaiban a Katona-képet, együttes közreadásuk azonban – a kritikai kiadás munkálatai idején – módosíthatja felfogásunkat.

A szülővárosába visszatért és ott szolgálatba állott Katona még esztendőig táplálhatta magában a reményt, hogy kapcsolata az irodalmi élettel nem szakad meg. Erre utal Kisfaludy Károlyhoz intézett levele 1820 decemberéből, erősíthette az ígényt a Tudományos Gyűjteménynek küldött két értekezése, az Aurórában kiadott vers, az a kis ünnepség, amellyel „szabados Kecskemét mező várossa nemes Fő-Bírája, és Tanácsa” megköszönte a *Bánk bán* nekik szóló ajánlását.¹ A Tudományos Gyűjtemény 1821-es évfolyamában azonban további utalásokat is találhatunk. A februári ünnepség-tudósítás után két hónappal az áprilisi kötetben közölték Katona játékszíni tanulmányát, amelyben a drámaírás akadályainak sorában elsőként említett oknál (*Theátrum nemléte*) az értekező ekképp utasítja el a színész-mester-seget megvető feudális-parlagi előítéleteket:

„Igy kell megszégyenülni a Magyar vérnek, mert Vándor-élete eltévesztette vele a Polgári Társaság Javait, melyre ő soha sem is törekedett, mivel nemesi születése még bölcsőjében egész országnak polgárává tette; de a melyet titkon még is minden ember megtagadott tőlle, mivel – Komédiás volt!”

A X. kötetben viszont arról olvashatunk az Előlépések és megtiszteltetések c. rovatban, hogy Közép-Szolnok vármegye rendjei augusztus 25-i, Zilahon tartott tisztújító közgyűlésükön assessorrá nevezték ki Murányi Zsigmondot, a „Székes Fehérvári Nemzeti Színjász Társaság egyik igen érdemes tagját”.² A hírhez P. S. (Prepelitzay

¹ L. Tudományos Gyűjtemény, 1821. febr., a tanácsi jegyzőkönyvet pedig I. HAJNÓCZY IVÁN: *Katona József Kecskeméten*, Kecskemét 1926. 30. KATONA helyzetének megítélésében hasonló a véleménye OROSZ LÁSZLÓNAK is: *Katona József*, Bp. 1974. 208–20 (Nagy magyar írók).

² Tudományos Gyűjtemény, 1821. okt. 124–6. MURÁNYI assessorráját említi DÉRYNÉ is (*Emlékezései*, Bp. 1955. I. 103.), de azt jóval korábbra, 1810 tájára helyezi, hogy VIDA LÁSZLÓ igazgató szájába adhassa, ellenérvül anyja aggodalmaira.

Samu) fűz kommentárt, a felvilágosodott színházpártolásnak a kor sajtójában meglehetősen közkeletű érveivel. A megyegyűlés határozatának indítékai közül nem zárhatjuk ki a játékszíni értekezés közvetlen hatását.

Katona József irodalmi törekvéseinek folytonosságát bizonyítja az az eddig ismeretlen adat is, hogy 1824-ben (a kecskeméti pusztákról szóló értekezés bécsi, német nyelvű megjelenésének esztendejében) elvállalja Kovacsóczy Mihály rövid életű Aspasiájának előfizettséggyűjtését — „Ketskeméthen: Tek. Katona József hites Ügyvédő Úrnál” lehet az új folyóiratra előfizetni, adja hírül a Magyar Kurír.³

Ugyanakkor meg kell látnunk a névtelenségbe süllyedés első jeleit is. A Tudományos Gyűjtemény assessor-kinevezési híre (ha a játékszíni tanulmány a döntés motívuma lehetett is) és Prepelitzay kommentárja egyaránt nem említi név szerint Katonát. Az utóbbinál ez még érthető is: hiába volt juristatársa, a Dérynébe szerelmes Katona őt is szerepeltette — Prédahelyi néven — *A rózsza* c. vígjátékában, amelyet a sértett primadonna nem engedett műsorra tűzni. Ugyanez a névtelenség bukkan azonban elénk a kecskeméti színpártolók 1826-os tervénél is, amelyet ő fogalmazott meg és adott be — tervrajzzal együtt — a városi tanácsnak.⁴ A Magyar Kurír 1826. július 26-i számában „A Ketskeméti Publicum képében egy Hazafi” méltatja a Pergő Celesztin és Székely József igazgatta vándortársulat játékát, sikerét, majd röviden említi a színházalapító szándékú szövetkezést is: „... a köz jóra magától is önkéntes Publicumunk, még a Theátrum építése ideáját is fel fogta Jövendőre, s gondolkozni kezdettünk Nemzeti Nyelvünknek ezt a hatalmas Palládiumát ide felállítani...” A tudósító nem Katona; a tudományok és a művészetek felvilágosító, erkölcsnemesítő hatásáról szóló elmélkedés, a terv szemléletmódját behatóbb ismerete és az irodalmiaskodó stílus azt sejteti, hogy a bécsi újság alkalmi levelezője a drámaköltő baráti köréből, esetleg vadásztársaságából került ki. S végül: az elfeledettség folyamatát a következő években jól szemlélteti majd, hogy a Katonát búcsúztató egyetlen vers, amely a Hasznos Mulatságokban jelent meg,⁵ címében már hozzáteszi a névhez, mintegy magyarázatul: „több Játékszíni Darabok szerzője.”

Adatközlésünk következő részében a feledettség gyakorlati hatását vizsgáljuk az *Aubigny Clementia* c. dráma magyarításában és színpadi pályafutásában. A négyfelvonásos mű — eredeti formájában — a *Bánk* sorsában osztozott; 1816-ban Kecskeméten készült másolatára a következő vélemény került, még a szerző halála után egy évvel is: „Ezen darabot előadni nem szabad, mert szitkokkal tele nagyon, Istenről nagyon illetlenül szól; és régi vallásbéli villongásokat előhoz.

³ 1824. május 7. 295.

⁴ Nyomtatásban I. HAJNÓCZY említett művében

⁵ 1830. 26. sz. 201–2., újra kiadva HAJNÓCZY i. m. 53–4.

Kassán 23 Dec. 1831. Magyar József censor.”⁶ A hatásos játékdarabok szűkében levő vándorszínészet azonban megmentette a maga számára azzal, hogy magyar történeti környezetbe helyezte és — a kifogásolt vallási motívumot tekintve — megrövidítette a szöveget. E munka nyomai jól lemérhetők az OSZK példányán, amely 1826-ban, Kolozsvárott íródott le.⁷ Eredményképpen IV. Henrik francia királyból III. András lett, az utolsó Árpád-házi uralkodó; a lázadó De la Châtre főmarsallból Újlaki Ugrin „dalmátiai vice király” (utóbb, a színlapokon: dalmát bán) vált, akinek belső konfliktusa vallás- és királyhűség között hatalomvágyból elkövetett pártoskodássá silányult. A furcsa magyarítás következménye nem más, mint egy „bundás indulatú” vitézi játék, hasonló Kisfaludy Károly korai műveihez, amelyeknek modorosságait éppen Katona bírálta az *Ilkáról* írott recenzióban.⁸ A drámaszöveg azonban ellenállt a magyarításnak: az új változatban következetlenségek, anakronizmusok és önellentmondások keletkeztek, elsősorban a címszerepben. A kolozsvári példány címlapján Aubigny Clementiából *Hédervári Czeczilia* lesz (ez egyébként az új cím is), Kont István özvegye — utóbb javítva Drugeth Miklós özvegyére. Az 1833-as budai előadáson a várnagyot hívják Kontnak.

A *Hédervári Czeczilia* kedvelt játékdarabja volt a vándortársulatoknak, a rendszeresebbé váló színikritika több adatot közöl róla, olykor címváltozatokkal:

— Kolozsvár, 1836. február 25.

— Kassa, 1837. április 7. H. Cz. vagy *Fejérvár* ostroma címen.

— Gyula, 1837. augusztus 8. *Magyar amazon* címen.⁹

A magyarításnak még egy címváltozata van: *Szentgyörgyi Czeczilia*. Erről sűgőkönyvünk nem maradt fenn, ha azonban összevetjük budai, 1834. július 5-i színlapját a *Hédervári Czeczilia* említett előadásának színlapjával, kiderül, hogy a két változat azonos, csak 1834-ben 2 pártossal, 2 hédervári vitézzel és 3 hölgygel kevesebbre futja a társulat állományából. Az egyeztetés azért fontos, mert 1836-ban heves sajtóvita említett témájává lesz a *Szentgyörgyi Czeczilia* értékelése, és a tollcsatából több tanulságos megállapítás vonható le.¹⁰

⁶ OSZK Színháztörténeti Osztály, N. Sz. A 11. Nem is szerepel — a *Bánk bán*hoz hasonlóan — azok között a drámák között (*Ziska, Jeruzsálem pusztulása, Monostori Veronika*), amelyeket az idősebb KATONA 1833-ban a budai magyar társulatnak küldött, I. a Budai Nemzeti Színész Társaság jegyzőkönyve. (1833. dec. 18.) Pest megye Levéltára, Színházi iratok gyűjteménye 2. doboz

⁷ N. Sz. H 15. Vö. OROSZ i. m. 61–2.

⁸ Megrója ezt a darabban a Honművész szemleírója (KÁTAI = RÓTHKREPF GÁBOR) is, a budai, 1833. november 28-i előadásról szólva: Honművész 1833. december 5.

⁹ FERENCZI ZOLTÁN: *A kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár, 1897. 513. és Honművész 1837. május 13. és augusztus 24.

¹⁰ A vita a *Szentgyörgyi Czeczilia* 1836. szeptember 4-i debreceni előadásáról folytat a Honművész hasábjain: 1836. október 9. és 27., november 13.

Először: a darab „vitézi” jellegét a színészi játék erősítette. A budai előadásról írott tudósítás is rosszállóan szól a király „igen nagy leereszkedése felől a pártos Újlaki iránt, kit kétszer meg is csókol”. A debreceni vita pedig éppenséggel arról folyik, hogy az Újlakit játszó Abday véletlenül felejt-e fején süvegét a meghódolási zárójelenetben a király előtt, vagy ellenkezőleg: ez kényszerűségének jele. Az első esetben a csókra semmi fogódzó nincsen Katona szövegében, a másodikban a szerzői utasítás színészi továbbfejlesztéséről van szó. „Erősítettet alázatossággal, melyből mégis kitetszik ügyének képzelt igazsága” — írja Katona instrukciója, majd jegyzetben még hozzáfűzi: „Órizkedjen (ti. a színész) mindazonáltal a hidegségtől vagy éppen gúnyolástól.” A színészek mentségére szolgáljon viszont, hogy Újlaki összeomlása és meghódolása a IV. felvonás 5. jelenetében a vallási konfliktus elhagyásával nagyjában-egészében motívatlaná vált, így harsányabb játékeszközöket kellett keresniök az elhitetésre.

Másodszor: az 1830-as évek historizmust igénylő kritikusai ismételen csapnak le a magyarítás okozta torzításokra, anakronizmusokra. A Kátai álneven író Róthkrepf Gábor 1833-ban még csak azt kifogásolja, hogy a darabban puskával lövöldöznek a 12–13. század fordulóján, az önmagát meg nem nevező debreceni szemleíró azonban részletesen kifejti, hogy a dráma cselekménye kb. 150 év magyar történelméből kapott háttérrel, III. Andrástól az 1393-ban lefejezett Kont Istvánon át az 1428-ban Galambócnál vitézkedett Szentgyörgyi Cecíliaig. Végül leszögezi: „A történelmi színművek véleményünk szerint a múlt történeteinek valódi képét tartoznak viselni; különben azoknak elevenítői nem lehetnek.”

Harmadszor: a sajtóvéleményekből egyértelműen kitűnik, hogy noha Katona darabjait a vándortársulatok kedvelik és játsszák, a szerző neve a színpadokon és a kritikák hasábjain is megjelenik, a drámaköltő személye mégis teljesen feledésbe merült, a kortársak szemében immár nem több, mint egy a színházi műsort inkább jószándékkal, mint tehetséggel gyarapítók közül; művei korábbi, a romantikusokhoz viszonyítva letűnt ízlésállapotot és dramaturgiát tükröznek. A Honművész 1834-ben például nem veszi észre, hogy a darabot más címen nyolc hónappal korábban már játszotta a budai társulat. Sehol sem kapcsolják Katona nevéhez játékszíni tanulmányát, a nyomtatás után végre színpadon is megjelent *Bánk bánt*, sőt a drámát a debreceni bíráló „hajdankori zűrzavaros történetnek” nevezi, „mint azzá az érthetlenné tevő között beszéd tesz”, a *Lucza székéről* pedig gúnyosan megjegyzi, hogy: „Már az előfüggöny játék alatt leesése is nevelte az e darabot előntő zűrzavart.”¹¹ Jellemző, hogy a *Szentgyörgyi Czecziliáról* folyt vitában csak egy részvevő, az álnevet használó „Tóth”

¹¹ Honművész 1836. november 20. és december 11.

ismeri a dráma magyarítási történetét, ő megnevezi egyúttal az átdolgozót is, Komlóssy Ferenc színigazgató személyében.¹²

★

A *Bánk bán* igazi sikere a Nemzeti Színház színpadán 1845-ben következett be; gyorsuló népszerűsége három év alatt vezetett oda, hogy 1848. március 15-én mint a reformkor törekvéseinek drámai összegezése, jelképe kerülhetett a forradalmi pesti nép elé.¹³ A folyamat szemléltetésére ezúttal a vonatkozó gazdasági adatokat tesszük közzé, a Nemzeti Színház pénztári főkönyveiből.¹⁴ Az 1845. november 1-i, bérlétszünetben és Lendvay Márton jutalomjátékaként másorra tűzött felújítást a színház igen gondosan és nagy anyagi áldozatokkal készítette elő.

A dráma egy nyomtatott példányáért, a szerepek és a sűgőkönyv leírásáért 12 forint 39 krajcárt fizettek ki. Ami a színpadképet illeti, részletes adatokkal nem rendelkezünk, a díszletműhely ugyanis nem darabonként, hanem igényelt anyagfajtánként készítette el költség-számláit. Annál részletesebben ismerjük viszont a romantikus magyar színjátszás mindenkori legfőbb hatásforrásának, a jelmezeknek adatait. A Nemzeti Színház 1842 óta érvényben levő törvénykönyve szerint a jelmezek „az igazgatóság, vagy képviselője rendelete szerint fognak készíttetni” — ez a személy 1845-ben a rendezői biztosságon belül Fánccs Lajos. A jelmezekre fordított összeg részletezés a következő:

okt. 31. Bánk-Bánhoz 17 tallért	5 f 45 kr.
„nov. 2. Bánk-Bán dráma ruházata készítéséhez segédeknek	128 15
18. Bánk-Bán dráma öltözékeihez kelmékért	741 45
Bánk-Bán dráma öltözékeihez lánczolatokért	259 8
Bánk-Bán dráma öltözékeihez 9 rőf fejér posztóért	49 30
Bánk-Bán dráma öltözékeihez 1 pár réz sarkantyúért	4 25
Bánk-Bán dráma öltözékeihez varróeszközökért	103 25
Bánk-Bán dráma öltözékeihez 8 ál-hajért	25 —
Bánk-Bán dráma öltözékeihez paszománokért	75 34
Bánk-Bán dráma öltözékeihez 1 pár sárga csizmaért	12 30
Bánk-Bán dráma öltözékeihez 4 pár sárga csizmaért	
és 1 vörös cipőért	47 30
jan. 11. Bánk-Bán dráma öltözékeihez 1 pár sárga csizmaért	12 30''

A korábban oly gyakran hiányolt historizmus szellemében készült jelmezek közül Lendvay-Bánkét Barabás Miklós is megörököltette; a Pesti Divatlap műmellékletén felismerhető az iménti elszámolás részét képező gazdag paszomántozás és láncdíszítés, a tollas süveg és a

¹² Honművész 1836. október 27.

¹³ A dráma korai színház-történetére I. NÉMETH ANTAL könyvét: *Bánk bán száz éve a színpadon*, Bp. 1935.

¹⁴ FSZEK B-gyűjtemény

sarkantyús sárga csizma.¹⁵ A kiállítás fényesebbé válása, a ráfordítható összegek gyarapodása szintén a siker egyik forrása volt — a változáshoz egybevetésre Egressy Gábor jóval puritánabb jelmeze kínálkozik (Pesti Magyar Színház, 1839).¹⁶ A felújítás jelmezeit, jelesül Bánkét szövegszerűen is felismerhetjük az Életképek 1845. november 8-i számának polémikus bírálatában:

„A kiállítás igen pompás, sőt valóban pazarfényű volt, mit azonban nem épen dicséretképen említünk, mert mi bizony nem sokat helyezünk a színházi szabó ügyességében. Az öltözetminták régi képekről vétettek s történeti hűségük valának, de meg kell vallanunk, hogy ezen bő szoknyás öltözeteket nem bírjuk szépné tartani, sőt szinte valószínűtlennek tetszik, hogy lóra termett őseink illy asszonyos viseletet használtak, melly őket a szabadabb mozgásban minden esetre gátolta. A hölgyek öltözetei sokkal szebbek voltak.”¹⁷

A tetemes ráfordítás (a díszletszámlák és a napi előadási költségek nélkül is 1477 forint 46 krajcár) azonban megtérült. Lendvay jutalomjátékán 1580 forint 45 krajcár volt a tiszta bevétel, amelyből 822 forint 52 2/4 krajcár jutott a színésznek — ezt ebben az évadban csak a Liszt-tel versengő, világjáró zongoravirtuóz Thalberg hangversenye múlta felül, de több bármelyik sikeres népszínmű vagy opera nyereségénél. November 4-én Egressy Gábor jutalomjátékaként került színpadra a dráma, és a két kitűnő színész vetélkedése ismét nagy közönséget vonzott: az 1189 forint 55 krajcáros bevételből a színész 627 forint 27 2/4 krajcárt kapott. (A tört összegek abból adódnak, hogy nem a tiszta, hanem a napi költségek levonása előtti teljes bevétel 50%-a illette a jutalmazottat.) A további előadások így sorjáznak:

1845. nov.	8. bérletben	623 f 6 kr.	
	10. bérletszünetben	1001 12	
	29. „Bánk bán boldogult szerzője anyja és nővére számára”	882 11	
	(ebből a családé: 473 forint 35 2/4 krajcár) (17)		
1846. jan.	1. bérletben	759 f 6 kr.	
	29. bérletben	502 2	
márc.	18. Bartha János jutalmára	545 54	(a színésznek: 317 42)
ápr.	20. bérletben	114 22	
jún.	8. bérletben	259 20	
aug.	19. bérletben	278 48	
nov.	15. bérletben	403 46	
1847. febr.	1. bérletben	96 49	
ápr.	17. bérletben	68 43	
júl.	25. bérletben	132 22	
okt.	1. bérletben	147 7	
dec.	1. bérletben	107 26	

Adataink sorát zárjuk végül a történelmivé vált rendkívüli előadással:

1848. márc. 15. 195 f 31 kr.

KERÉNYI FERENC

¹⁵ A rajzot legújában I. CENNER MIHÁLY: *Magyar színésziportrék katalógusa*, Bp. 1973. képmellékleten és OROSZ I. M., a 216. oldal utáni képmellékleten

¹⁶ L. legújában SZÉKELY GYÖRGY szerk.: *A Nemzeti Színház*, Bp. 1965. 33.

¹⁷ Az előadás történetére I. NÉMETH ANTAL I. M. 79–81.

VITA

BIBERACH REZONŐR VAGY INTRIKUS?

I.

A HÁTRAÁLLÁS MÓDOZATAI

„Rajta csak, kegyelmes Ottóm:
ugorj! de Biberáchod hátra áll.”

Az intrikus színre lép. De vajon intrikus lépett-e a színre?

Fölmegy a függöny, és a színén megjelenik Biberach urával, a meráni herceggel. Megjelenik. A leírás szenvtelenül homályban hagyja a színre lépésük valóságos módját. Mert Katona színi utasítása szerint nem Biberach lép fel Ottóval. Ottó jön be Biberachhal. Sőt a lovag nem kíséri az urát, a herceg „örömmel vonja be Biberachot”¹ Biberachban a vonakodás, a nem-akaromság munkál, mintha ellene kívánna szegülni a hercegi öröm gazdag áradásának. Ottó rajongó lelkesedésében olyan érzelmi világgal áll szemben, amely nem azonos az övével. Része benne nem lehet, minden idegszálával húzódozik attól, hogy a herceg önfeledt tobzódó reménykedésével közösséget kelljen vállalnia.

Ottó a kiáradó öröm kételytelen erőszakosságával vonzolja be a színre a vonakodó lovagot. És Biberach? A herceg érzelmi kitöréseire gunyoros, irónikus szúrásokkal reagál. „Ó Biberách, enyim bizonynyal ő!” — követeli Ottó a rittertől a szenvedélyével való érzelmi azonosulást. „Hm, hm, ugyan bizon! Melinda? Jó!”² — böki bele megjegyzését a lovag. De egyetlen csípős megjegyzés még nem vet gátat a herceg érzelmi áradásának, hisz Biberachot ismerni véli, ő mindig is il yen hideg.

„Ó, mely hideg! — Mit is beszélék én
ezen megúnt fagyos személy üres
szívének, aki eddig sem tudá azt,
hogy mit tegeyen *forróan érzeni.*”³

A herceg nem akarja elismerni, hogy sóvárgását megzavarhatják, különösen egy Biberachtól nem túrné el ezt, akiről kifakadása szerint határozott kép él benne. Oda is veti szavait nyomatékkal a ritter elé.

¹ *Katona József Összes Művei*. Szépirodalmi, K. Bp., 1959. I—374.

² u. o.

³ u. o.

De az eddig hümmögő, vonakodó Biberach az egyértelmű, megfélelbezhetetlenül elhangzó hercegi szavak hatására rögtön beszédesebbé válik. A herceg korlátlan szentimentalizmusával nem tudott azonosulni, a szenvedélyességen kívül tartotta magát. Ottó fogalmi ítéletét viszont van valamivel megválaszolnia.

„Ej, sőt igen nagyon tudom, kegyes herceg; ha csak reá találok is gondolni, könnybe lábbad a szemem, olyan nagyon tudom heves szerelmünk áldott javát savát *megérzeni*.”⁴

A viszolygó, húzódozó Biberachban feltámadt a szenvedély. Nem az Ottóé. Hanem az egyértelmű ítéletre való replikáé. Azt vetik szemére, nem tud „forróan érzni”. Már hogyan? De figyeljünk csak a lézengő ritter válaszára. Nem állítja csökönyösen, hogy ő is képes hasonló szenvedélyre, bár a szavak hámrétegén végigfutva, mintha ezt mondaná. Úgy tesz, mintha zokon esne neki a herceg határozott véleménye, ő ne tudna „forróan érzni”. Tiltakozik hát a vád ellen, látszólag tisztára szeretné mosni magát, valójában azonban megerősíti azt. De a vádat, az egyértelmű ítéletet visszájára veti. A vádat kiforgatja vád-voltából, az ítéletet ironizálja. Végül is nem azt mondja, hogy tud ő is „forróan érzni”, hanem azt, hogy nagyon is tudja, mi az érzés. A hercegben forró érzés támad, szenvedélye egészen kitölti benső valóját, kételyek nélkül adja át magát az emóciók áramának. Biberach ilyet nem tesz, ő tudja, mi ez a szenvedély. Nem azonosul a herceggel, nem éli meg vele együtt a szenvedélyességet, mert a benső vágyakozást, a sóvárgó reményt *színről és visszajáról* egyaránt látja. Profanizálja az érzést: a szenvedélyben nemcsak a szárnyaló benső mozgalmasságot, hanem rögtön a következményét, „heves szerelmünk áldott javát” is benne látja. A magasba ívelő szenvedélyt, az „elragadtató szerelmet” fonákjáról is érzékeli, a herceg önfeledt érzelmi mámorának a képére őbenne egy kiegyensúlyozott házasságot szétromboló előkészület képe is rávetül, ezért profanizálja, kisebbíti Ottó érzelmének jelentőségét:

„Kárával a szegény hitésnek? Ó, te elragadtató szerelem te! amely Éva csábítója volt, ugyanilyen szerelmet érezett az a kigyócska. *Prósis* a fölöstököm!”⁵

És ne kerülje el a figyelmünket a herceg érzelmi állapotának megváltozása. A színre még ő vonta be Biberachot, most már szabadulni szeretne tőle: „Embertelen! Most oktatásra nincs / szükségem” . . .

⁴ i. m. 375.

⁵ i. m. 377.

... „Távozz előlem —”⁶ Amikor magával vonszolta a rittert, akkor érzelmi elragadtatásában még nem gondolt arra, hogy Biberach majd szenvedélyének visszájára fordított képét tükrözi elé. Az egyedülinek érzett szerelmet analóg példák sorában látni azonban kiábrándító és ingerlő egyaránt. És milyen analóg példák sorában! Biberach hol Melindát hasonlítja az ő Lucijához, hol Ottó elragadtatottságában villantja fel a csábító kígyócska képét. De amíg a herceg rátalál a hercegi fennsőbbiség hangjára, és távozásra szólítja föl Biberachot, addig is megpróbálkozik valamivel. Szánalmas és magatehetetlen kísérlet ez. Meg akarja Biberachot győzni, hogy Melinda viszonyszereti őt, és így érzelmei előtt a beteljesülés lehetősége nyitva áll. A színre még önfeledten hurcolta magával a rittert, és nem kételkedett abban, hogy Biberach együttérez vele. Most egyre-másra próbálja meg elhárítani a lovag érveit. Az előbb még ő uralkodott a szenvedélyével a helyzeten, most Biberach érveivé a hatalom, s a ritter fölényét kapkodó győzködéseivel vagy újabb reménytelennek induló fellángolásai-
val ő is elismeri.

Honnan van Biberach szavainak ekkora ereje? Említettem már, hogy a lézengő ritter Ottó szenvedélyét színéről és visszájáról egyaránt látja és láttatja. Ám nemcsak a herceg érzelme mutatkozik meg Biberach előtt a maga ellentmondásos egészében. Amit a lovag az *Előversengés*ben Melindáról mond, az is olyan képpé áll össze, amelyet egymást taszító vélekedések és tapasztalatok alkotnak. Ottó váltig állítja, hogy Melinda szereti őt. Lehet, hogy így is van, de magyarázható e föltevés Ottó szerelmes elragadtatásával is, s akkor Melinda nemhogy szeretné, ellenkezőleg utálhatja is a herceget. Ha közelebbről és más oldalról vizsgáljuk a dolgot, akkor tehát a „világnál”, a több oldalról közelítő ész fényénél Melinda nem szereti Ottót. Bár ezzel együtt nincs kizárva annak a lehetősége, hogy Melinda megszerette a meráni herceget. És ezúttal már nem a herceg rajongó szemével nézzük a bán hitvesét, hanem szenvtelenül. Biberachnak — mint Katona nem egy figurájának — általában rossz véleménye van a női nemről. Így hát ha efelől nézzük a dolgot, Melindáról is föltehető, hogy odaadná magát a hercegnek. Melinda tehát valóban viszonyszeretheti Ottót. Ámde nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Melinda már férjnél van. És ebből a szemszögből vizsgálódva, még Melinda Ottó iránti esetleges érzelmei dacára is nehezen képzelhető el Bánk nejeének és a hercegnek szerelmi együttléte.

„Jó hercegem, vigyázz! Talán világnál
utálat a szerelme — és ha *nem* : mint
Bánk hitvesétől meglesz a kosár.”⁷

⁶ u. o.

⁷ i. m. 376. o

Biberach tehát Melindát is a maga sokrétű, ellentmondásos életfeltételeinek és egymást kizáró érzelmeinek teljességében látja. Ottóval szemben épp ezzel szerez magának fölényt. A herceg látását vágy határozza meg, szenvedélyei egyértelműsítik gondolatait. A rittert azonban nem hajtják szenvedélyek, az udvart, a körülötte élő embereket, Ottót, Melindát, Bánkot, a békételeneket életfeltételeik összetettségében láthatja, valóságának megfelelően többértelművé bonthatja az egyértelműnek látszó világot. A világot bontja le és építi föl intellektusa. Ottónak szenvedélye van, Biberachnak világszemlélete. Ez a kettejük közötti ellentét bomlik ki a dráma Előversengésében, és vezeti be a nézőt a mű világába.

Ismételjük meg kezdeti kérdésünket, most már az *Előversengés* rövid áttekintése után Biberach megjelent a színen, de vajon intrikus lépett-e a színpadra? Az *Előversengés* nem erről tanúskodik. A kezdő jelenet párosát Ottó kezdeményezte, ő volt az, akit fűtött a szenvedély, a Melinda iránti vágyódás. Biberach szerepe kizárólag arra korlátozódott, hogy eleinte gúnyos-ironikus közbeszúrásokkal, később a valóságos élethelyzet többoldalú felvillantásával, kikökkentse áramló szenvedélyéből Ottót. A herceg itt semmit sem kért Biberachtól, sem tanácsot, sem kisebb szolgálatokat, s ilyeneket Biberach sem ajánlott fel neki. Párbeszédük a lézengő ritter gunyorossága miatt végül oda jutott, hogy a herceg türelmét veszítve hirtelen távozásra szólította föl Biberachot. Elege volt az őt kioktató, ironikus kívülálló lovagból.

Az *Előversengés*ben Ottó és Biberach között kirajzolódó viszony semmit sem mutat az urat álnok fortélyokkal útján segítő intrikusból. Csodálkozásunk csak fokozódik, ha Biberach további szereplésének szövetét kíséreljük meg fölfejtani. Az első felvonás során a ritternek van egy pillanatnyi, néma feltűnése a háttérben, amikor is észreveszi az udvarba titokban visszatért Bánkot. Ezt követi újabb nagy jelenete a herceggel, s e párosuk is az előversengésbeli szerkezetet követi. Ottó lelkendező reménykedését ezúttal is gúnyos közbevetésekkel akasztja meg. Sőt amikor a herceg tanácsot sürget tőle, nem adja meg neki azt. Ottó előbb kétségbe esik Biberach szüntelen ironikus kitérői, táncos elhajlásai miatt, végül — akárcsak az *Előversengés*ben — ráébredve hercegi mivoltára, elfogja a méreg, s fensőbbségesen, „Megvetőleg” hagyja ott a lovagot.

Igaz ugyan, hogy a jelenet azzal kezdődött, Biberach meghozta Ottónak Melinda beleegyezését, el fog jönni a találkozóra. A ritter tehát hírvivői szolgálatot teljesített a herceg megbízásából, de ezt a szolgálatot bármely ügyesebb alattvaló teljesíthette volna, Biberach is csak ebben a szellemben végezte el. Nyoma sincsen annak, hogy a közvetítést Biberach arra használta volna föl, hogy a szálakat összekuszálja, hogy a kifejlő cselekmény háttérből való igazgatására akár-

csak kísérletet is tegyen. Márpedig intrikusként az ilyen kínálkozó alkalmakat a lehető legelemibb módon meg kellene ragadnia.

Fölmerülhet persze az az ellenvetés, hogy a lézengő ritter csak azért nem ad tanácsot Ottónak, csak azért tér ki állandóan sürgetései elől, hogy később annál nagyobb árat szabhasson majd szolgálatainak. Egy intrikus ilyenformán valóban olyannyira pótolhatatlanná tudná magát tenni, hogy urát kényére-kedvére mozgathatná, és a legbusásabb haszonra biztos számíthatna. Fölmerülhet valóban ez az ellenvetés. De vajon miért nincsen semmilyen nyoma a drámában Biberach ilyen jellegű titkos szándékának? Katona igen gyakran hagyja egyedül figuráit a színen, Biberachnak is többször nyílik alkalma nagyívű monológokban benső meggyőződése föltárására, de még ezekben a monológokban sem árul el a ritter ilyen titkolt törekvést. Ellenkezőleg, amikor egyedül marad, s legrejtettebb meggyőződését szabadon fejtheti ki, nem arról beszél, hogy csak azért színlelné a tanács megtagadását, hogy Ottót ezzel minél inkább magához láncolja, hanem épp azt mondja ki, hogy saját legbensőségesebb alaptartása a világ bonyodalmaival való távolmaradás, önmaga tudatos kirekesztése mások törekvéseiből.

... . Rajta csak, kegyelmes Ottóm:
ugorj! de Biberáchod hátra áll!"⁸

Biberach kívülállására azonban nemcsak monológjaiban derül fény. Az első felvonásbeli jelenetében elegáns ötlettel utasítja vissza a herceg ajánlatát, aki az iránta való végleges elkötelezésre kérte őt. Nemhogy kegyencévé, mi több barátjává fogadná az érzelmes Ottó Biberachot, ha biztos lehetne abban, hogy hol hozzá közeledni, hol tőle távolodni látszó imponáló szellemét végleg s megnyugtatóan magához láncolhatná.

OTTÓ
„Te indulat nélkül való teremtmény,
esmérelek-é immár én tégedet?
Vagy egy csodálatos embernek óhajtsz
látszatni úgy-e? – Légy nekem barátom!”
BIBERACH
Én nem.”
OTTÓ
„Nem? és miért?”
BIBERACH
„Hogy más legyen”.⁹

Ehelyütt Biberach még finoman, táncos léptekkel tért ki az elkötelezettség kényszere elől, de nem sokkal később már Ottó szemébe is az elkötelezetlenség melletti kitartását mondja, amikor a herceg panaszára válaszol.

⁸ i. m. 405.

⁹ i. m. 401.

OTTÓ

„Biberách!

Mi lesz tehát ebből? Hisz' egyszer így,
máskor pedig másképp szólsz —”

BIBERACH

„Mert sem a

búdban, sem a szerencsédben soha
ok lenni nem kívánok.”

OTTÓ *felbosszankodván, megvetőleg :*

„Ostoba!”

El.¹⁰

A világ egymást béklyózó eseményláncain kívül húzta meg magát Biberach. Gubbasztva „sípot faragott” a világon kívüli semmi nádasában, távol tartotta magát mindentől, hogy a világ a szeme, az intellektusa előtt kárpótlásul annál teljesebben táruljon föl. A kívülrekesztett és kívülálló ember szituációját Bánk előtt sem leplezi el.

BIBERACH

„... és ha igazat kell szólni, addig én is
sípot faragtam nádatok között,
míg benne ülhettem, s hiú szemekkel
néztem magam körül — nevetve mást.
Véletlenül így tanultam azt ki, a-
mit s orgalommal sem tudtak sokan.”¹¹

Biberachot nem fúti embergyűlölő eltökéltség, sem álnok, bajkeverő szenvedély, s ő tudja is, hogy az efféle ambiciózus törekvéseknek az ő egzisztenciáján belül nincsen helyük. Így aztán hiányzik belőle a törtetés, a haszonlesők kíméletlensége, az a gátlástalanság, amellyel minden emberi érzésen át szoktak gázolni, ő nem tapos bele senki életébe. Biberach meghúzza magát, és egzisztenciája érdekében legfőlőbb a világ zavarosában próbál meg halászni.

Az első felvonásban Ottó fölényes, sértett távozása után Izidóra lepi meg az egyedül maradt Biberachot. A közte és a ritter között lezajló jelenet felépítése ugyanaz, mint a lovag korábbi két páros jelenetéé Ottóval. A herceg iránti szerelmében izgatottan faggatózó Izidórát Biberach gúnyos közbevetések, kiszólások révén szembeállítja valóságos enjével, a férfi után „eső”, magáról megfelelő nő képével, amivel kikökkenti Izidórát lelki állapotából, s a meráni udvarhölgy — Katona színi utasítása szerint — „megsértve” elsiet. Biberach epés leleménnyel ezúttal is megtagadja azt, hogy valakinek tanácsot adjon, éppenséggel a tanácsadás látszatával utasította vissza a tanács sürgetését.

Tekintsünk itt most el ideiglenesen Biberach hírhedt jelenetétől, amelyben megsúgja Ottónak, mit kell tennie, és fölszereli a csábításhoz szükséges, kellő mennyiségű altató- és hevítőporral. Arra vagyunk

¹⁰ i. m. 404–405. o.¹¹ i. m. 452. o.

most inkább kíváncsiak, hogy a lézengő ritter második és harmadik felvonásbeli egy-egy jelenete hasonló szerkezetű-e az eddigiekhez viszonyítva, vagy pedig ezekben már lovagdrámai intrikushoz méltóan kuszálja össze a szálakat Biberach. Ám a békételenek közé merészkedő kóbor lovag nem hagy fel eddigi csipkelődő, ironikus hangnemével az új helyzetben sem, sőt ezúttal sincs sem a békételenek, sem Bánk számára semmilyen tanácsa. Ezúttal is – most önkéntesen – pusztán hírvivői szerepet vállalt magára az esetleg fölvehető jutalom fejében. Egyedül arra volt hajlandó, hogy megsejtetéssel tudtul adja: „csak ezen éjszakát / lett volna szükség el nem lopni Bánk bán / nagyúrtól . . .”¹² De óvatossága, a helyzetből való magakivonása oly nagyfokú, hogy a csábítást sem nevezi néven, sőt Bánk kétségbeesett kérdésére – „Ó, / szólj Biberach, lehetne még talán / meggátlanunk? Szólj, szólj!”¹³ – még a csábítás tényét is a kétely ködébe vonja egy „talánnal”. Csúfondarosságával sem hagy fel. Amikor „csalfa alázódással” gyávának és szegénykének tünteti föl magát a rárontani készülő magyarok előtt, akkor ebben a megnyilvánulásában nemcsak szokott önfokozása mutatkozik meg, hanem sokkal inkább a békételenek harciasságát és kérlelhetetlenségét teszi nevetségessé. Majd Bánkkal szemben sem tesz lakatot a szájára. Egyik színlelt meglepetésből a másikba esik amiatt, hogy Bánk mit sem sejtett a becsülete ellen készülődő merényről, sem jellemének azon oldalairól, amelyekkel pedig éppen ő maga nyitott kaput a csábítóknak. Bánkkal szemben is gyakran kezdi beszédét a rá oly jellemző, megjátszott hökkenést kifejező, s a vele szemben álló felet ironikusan csitító-bénító fordulatokkal: „No lassan! Ejnye milliom!” „Páh! Tehát mégsem tudod? – / De igaz! Hisz . . .”, „Csak csendessen, ó, / bán!”, „Páh milliom! Bizony tán nem tudod, / hogy . . .”¹⁴ Gúnyos csipkelődéseitől, szurkálásaitól még Bánkot sem kíméli. S ahogyan korábban Ottó vagy Izidóra jellemének rejtett oldalait föltárta, és szembesítette őket velük, azt Bánkkal szemben sem mulasztja el.

Harmadik felvonásbeli jelenetére igen gyakran szoktak hivatkozni a dráma értelmezői. Biberach gyermekkoráról, ironikus-cinikus kívülállóvá formálódásáról itt kapunk egyértelmű képet, a koronás főkről mondott epés tridájára Biberach bátor szemléleteként szokás hivatkozni, Ottó előéletének egyértelműsítésében, a Fülöp király meggyilkolása körüli titkok leplezésében szintén döntő jelentőségű a drámának ez a jelenete. Fontos azonban, hogy leszögezzük, szerkezetileg Biberach utolsó jelenete sem különbözik a többiektől. Sőt ezúttal a lelkileg eddig is kívülálló, bár a valóságban függő viszonyú, s ezért a mindenkori adott helyzetnek alávetett lovag valóságosan is

¹² u. o.

¹³ i. m. 454.

¹⁴ i. m. 450–454.

kívülállóvá akar válni. Nemhogy tanácsot adna Ottónak, most már nyíltan megtagad tőle minden segítséget, és Ottót — ha lehet — még fokozottabb gúnnyal szembesíti saját helyzetével, mint eddig tette. Az uralkodókról, e „földi istenekről” mondott vitriolos leleplezése valóban a tőle már megszokott gúnyos kiforgatásoknak, színükről mutatkozó jelenségek fonákjukról való bemutatásának a betetőzése. A hercegtől való végleges elszakadási kísérletében azonban túl is lő a célon, elfelejkezik valóságos függő helyzetéről, őszintesége kilép a pusztán ironikus tagadásnak, az ellentétek cinikus egymásba semmisítésének kereteiből, szárnyalóvá válik, így érthetően éri utól a gyilkos tör. Az ironikus kívülálló egy pillanatra méltósággteljesé, patetikussá vált, megfeledezett önmagáról. Ez a megfelelezés az ő tragédiája.

A lézengő ritter — egy kivételével — valamennyi jelenetnek dramaturgiai viszonyait kíséreltük meg áttekinteni, s olyan kép bomlott ki e vizsgálódásból, hogy azok azonos szerkezet szerint épülnek fel. Biberach szerepe ezekben a jelenetekben nem az intrikus bonyodalom-teremtőé, hiszen eleve arra törekszik, hogy semmilyen módon ne vegyen részt mások életében. Nem belebonyolódik az emberi viszonyok szövedékébe, nem mozgatja a dráma szereplőit a háttérből, hanem kívülhelyezkedik emberi erőtereiken. Tanácsokat senkinek nem ad, a tanácsadást megtagadja. Senkit sem bűjt fel negatív tettekre, ellenkezőleg, minduntalan szembesíti őket a maga ironikus-cinikus módján valóságos énjükkel, tetteik maguk elől is eltítkolt mozgatóival. A megvizsgált jelenetek alapján a dráma nézői akkor ítélnék helyesebben, ha Biberachot *nem intrikusnak* tartják, hanem egy sajátos ironikus-cinikus *rezonőri* szerepben látják őt mozogni.

De hát akkor miért az altató- és hevítőporok átadása, tanácsok sugdosása a hercegi fülbe? Ne válaszoljunk e kérdésre addig, amíg nem vizsgáltuk meg a ritter világszemléletét, mely tettei alapját adja. Eddig csak Biberach *dramaturgiai mozgását* vettük szemügyre, mindössze a dráma szereplőihez fűződő *valóságos-gyakorlati viszonyulását* kíséreltük meg elemezni. De problémánk megválaszolásában előbbre jutunk, ha a ritter világszemléletével is foglalkozunk, hiszen Katona más figuráihoz hasonlóan Biberachnak is összefüggő, mélyen megalapozott világképe van. Biberach az első felvonás hetedik jelenésében, közvetlenül azután, hogy könnyedén elhajolt a herceg barátságajánlata elől, monologikusan, az Ottóval folyó párbeszédtől függetlenül magát, összegezi tapasztalatait, megismertet bennünket életfilozófiájának egyik sarktételeivel. Eszerint az ember maradjon meg a társadalom szerkezetének azon a pontján, a maga „állapotában”, ahol van, s ne törekedjen fölülelmelkedni azon.

BIBERACH

„Azon bolondság, amidőn
az állapotját elfelejti az

ember, nevétségesebb, mint ha a természetét erején fellyül feszíti.”¹³

Biberach fogalomhasználatában „állapot” és „természet” ellentétes tartalmak kifejeződései, és amit az egyik esetében nem tehet meg az ember, azt a másikban korlátlanul gyakorolhatja. Az „állapotából” az ember ne mozduljon ki, mondja a ritter, a „természetét” azonban szabadon, gáttalanul feszítheti túl, a „természetéből” korlátlanul föllendülhet magasabb, végtelen régiókba. A dráma első kidolgozásában Ottó fülét nem véletlenül az „állapot” szó üti meg, s a Biberach magánbeszédét követő dialógusból egyértelműen kiviláglik, hogy „állapoton” nem benső, lelki szituációt kell értenünk, hanem társadalmi státuszt, azt a pozíciót, amelyet az egyén foglal el a társadalmi viszonyok közepette.

OTTÓ

„Állapot? Hisz tégedet fel foglak én emelni —”

BIBERACH

„Azt ne tedd.

Amíg az ember a természeténél marad, belőle egy *eredeti* meg úgy lehet; de hogyha egyszer azt elhagyja, úgy csak egy *rosz kópia* fog lenni mindenütt.”¹⁴

(Katona József kiemelései)

Biberach a mű első kidolgozásában nem gáláns mozdulattal csitítja le a herceget ajánlkozó kedvében, hanem nyersen — „Azt ne tedd”. Visszautasítja azt az ajánlatát, hogy őt alacsony sorból fölemeli, és magas polcra juttatja. Mennyire ellentmond Biberach e mély meggyőződése a szolgálatai árát fölverő, haszonleső intrikus szenvedélyének! Biberach meg akar maradni eredeti „állapotában”, mert lehetetlennek tartja, hogyha azt valaki maga mögött hagyja, úgy „természetét” is megőrizheti még. A társadalmi fölemelkedés Biberach világgképében maga után vonja a rossz másolattá válás következményét, az egyén kifordul önnön „eredeti” mivoltából, elveszti emberi teljességét, „csak egy *rosz kópia* / fog lenni mindenütt.” És egész életén át kínozza majd az a meghasonlás, amely az emberi teljesség, az eredetiség kihunynt reménye és a rákényszerült minta levetésének lehetetlensége között feszül. Ezzel a tépettséggel, az egyéniség önmagán belüli megkettőződésével Biberach világgképének lényegi problémáját érintetük. Biberach nap mint nap megújuló személyes gondja ön maga valódiságának, „eredeti” voltának megőrzése. Az attól való szüntelen tartózkodása, hogy ne tegyen magáévá olyan életformát, amely őt a maga valójából, a „természetéből” kiforgatja, és tőle idegen, pusztán

¹³ i. m. 402.

132.

átvehető, de meg nem élhető életformába, „állapotba” emeli, s ezzel emberileg megsemmisíti.

Biberach kétlelkűségének kínzó lelkiállapota a társadalmi hierarchiában alul élő ember sajátja. Az ő problémája így fogalmazódik meg, lenn maradjon-e, de a „természeténél”, vagy följebb kerüljön, s elveszítse a „természetét”, „kópiává” váljon. És hogy ebben a meghasonlásban, Biberach tudatában és magatartásában már egy kibontakozóban levő, bár még elég kezdetleges polgári problematika mutatkozik meg, arra megerősítésként hadd idézzek egy árulkodó elírást a mű első kidolgozásából. Biberach a dráma első változatának ebben a jelenetében a társadalmilag felülről érkező csábítások között megemlíti azt a vonzó hatást, amelyet a polgárra a nemességgel való egyesülésének reménye gyakorolhat. A káprázatok felsorolásakor szóba hozza a nemesi csábítónak a polgárnőt lenyűgöző, pusztán nemességéből fakadó csáberejét. Elszólás ez, hiszen Biberach közvetve Melindáról beszél, Melinda pedig nemes, nem polgár. De Biberach, aki a problémát megfogalmazza, szintén nem polgár, ő is ősi nemesi családból származik. Mi több a drámának egyáltalán nincsen polgári figurája, akire Biberach utalása esetleg vonatkozhatna. Katona a mű átdolgozásakor felfigyelhetett erre a tévedésre, és az elírást a végleges változathól törölte.

Idézet a Bánk bán első kidolgozásából:

BIBERACH

„Hm. — Minden, ami csak az asszonyi szív büszkeséginek hizelkedik, már tetszik a fejér személynek. Ők a leggyalázatosb kirugdaldózást is dicsőségesnek esmerik, ha abban van egy kis rendkívül való. Egy herceg — egy királyi néne — egy csillag — kereszt — nemes szülők — arany lánc, mind egérfogók az asszonyi nemnek —.”¹⁷

(Kiemelés tőlem — K. P.)

Úgy vélem, hogy Biberach személyes magatartásában és életbölcse-ségében egy olyan korai polgári életérzésnek a nyoma is megmutatkozik, amely előtt már fölsejlik, föltáruoló lehetőségként mutatkozik meg társadalmi fölemelkedése. A társadalom mereven hierarchizált épületén hajszáltrepedések futnak végig, s az egyén előtt a fölfelé szivárgás parányi résci lassanként megnyílnak már. Biberach viszont látja ennek a fölemelkedésnek az árát is, azt az intellektuális és lelki veszteséget, amelyet ő maga nem akar elszenvedni, inkább megmarad a maga „állapotában”.

¹⁷ i. m. II. köt. 133.

Biberach a világot pozitív fennállásában és negatív valósága felől egyaránt látja, színéről és visszajáról mér fel mindent. Önértékelése mégsem azé az öntudatos emberé, aki ily tudás birtokában azonnal a világkormányzásra törne. A ritter a világ gyakorlati életétől inkább viszolyog, egyes fordulatai elől „hátra áll”. Énjét sem világnagynak, hanem pontszerűnek érzékeli. Nemcsak a világ törpeségében, a világot számára semmissé tevő ellentmondásokban bizonyos, hanem saját énjét is törpeként kezeli. Ebből az alaptartásából fakad szüntelen, feloldhatatlan öniróniája. Amikor pl. betoppan a békételenek éjjeli összejövetelére, s azok árulástól tartva rárontanak, „csalfa alázódással” gyengécskének, nyomorultnak, gyávának tünteti föl magát: „Egy magyar csak egyik / bajúsa végével pokolba űzhet / egy ily szegényke németet.”¹⁸ És akkor is, amikor pillanatnyi helyzete nem készíti az önmegalázásra, akkor is magára vonatkoztatja azokat a negatívumokat, amelyeket az emberek általában igyekeznek maguktól távol tartani. Ilyenkor is önmaga „szegényke”, parányi voltáról beszél. A dráma első kidolgozásakor pl. ugyanezzel a „szegény” szóval illeti magát akkor is, amikor voltaképpen Ottó fölötti lehetséges hatalmát tudatosítja: „S mondja bár nekem / szemembe egy valaki azt, hogy a leg- / szegényebb is zavart csinálni nem / tud.”¹⁹ A „legszegényebb”, legparányabb Biberach önkicsinylései a Bánk bán végleges formájából sem hiányoznak: „A repkedő kicsinyke lelkek oly / sokan donognak a világban, mint / a szűnyogok; de vajon hol van az / az ember, aki abban elhithetné / magát, hogy ő *közikbe tartozik?*”²⁰ (Katona József kiemelése.) Biberach nem hitegeti magát azzal, hogy ő fölötte áll a „repkedő kicsinyke lelkek” világának. Öntudata csak azzal vesz elégtételt magának, hogy bevallja azt, amit mások maguktól elhárítanak.

Ehhez az önképhez a világ hasonló, szánakozó-gúnyoros látásmódja társul. A világ ugyancsak „szegényke”, akárcsak a benne „repkedő kicsinyke lelkek”, mert minden, ami itt történik, kiszámítható. Hatalmasságai nem sugároznak ki tekintélyt, mert tetteikből világosan kitetszik, hová akarnak valójában kilyukadni. Az érzelmes, szerelmi szenvedély perzselte Ottó pl. végül is csábítani igyekszik. És csábítani is fog, hiszen a játék kimenetele már a kezdet kezdetén el van döntve. Ezért mondja Biberach, hogy bármely „szegény egy ember”¹⁹ is valójában a herceg, bármennyire is tehetetlen, mozgásképtelen, királyi nénje védszárnya alatt tervét előbb-utóbb siker koronázza. A világ mindig a maga útját járja: „aminek meg kell történni, az / anélkül is megtörténik”²¹ – vallja az abszolút szükségszerűség elvét a

¹⁸ i. m. I. köt. 450.

¹⁹ i. m. II. köt. 136.

²⁰ i. m. I. köt. 405.

²¹ i. m. 405–406.

'ézungő ritter. Biberach viszont távol tartja magát ettől az áttetsző, aprócska, fatalisztikusan öntörvényeit beteljesítő világtól, pusztán érintőlegesen van köze hozzá, éppencsak annyira, hogy egzisztenciája ne szenvedjen kárt. „Rajta csak, kegyelmes Ottóm: / ugorj! de Biberáchod hátra áll.”²² Biberach „hátra áll”.

A hátraálló ritter előtt a világ csak jár a maga útján. Biberach negatív alapbizonyossága, hogy a világ csak hatalmas masinéria. Az emberek csak ennek az óriási gépezetnek alkatrészei, forognak a tengelyükön, amelyre ráillesztették őket, s mint ennek a nagy gépezetnek alkatelemei csak részmozgásokból vehetik ki a részüket. Más részelemek mozgásba hozzák őket, ők megint újabbakat lendítenek ki holtpontjukról, de az egész alkotmány összműködéséhez nem járulhatnak hozzá. Az nélkülük forog. „Tartományok hát csak *machindk*, / amelyeket kis gyermek is megindít”²³ — mondja Biberach, és a drámai szereplők sorsának végzetserű egymásba illeszkedésével illusztrálja a gépies mozgássor feltartóztathatatlanságát: „Sokszor derék, ha egy ily ostobát / jól megzavarhat az ember, ámde úgy, / hogy ő megént másit légyen kénytelen / zavarni. Rajta csak kegyelmes Ottóm: / ugorj! de Biberáchod hátra áll. / S ilyen szegény egy ember? és pedig / uralkodó ember! Mégis kezében / a nénye szíve, akit egy nagy ország / fél —!”²⁴ A fatalisztikus gépiességgel öntörvényeit beteljesítő és újra beteljesítő világ látványával szemben szükségszerűen bontakozik ki az egyéni lélekben a meghasonlás élménye, ennek tanúsága az a monológ, amelyben a ritter az „eredetinek” maradás és a „kópiává” válás közötti pszichikai feszültségről beszél. A világ-masinéria bizonyosságával együtt kialakul az a pszichikai meghasonlás, amelyben állandósul remény és félelem, félelem és remény szüntelen, együttes jelenléte. Amikor Biberach visszautasítja Ottó ajánlatát, a magas polcra jutás lehetőségét, akkor nemcsak a „kópiává” válástól való félelem vezette, hanem az a remény is, hogy megmaradhat ezzel a „természeténél”, és nem kell a maga bensejében a félelem és remény kölcsönös egymásba játszásának teret nyitnia. Így mondja a „tartomány-machinák” képének felidézése után:

„Tartományok hát csak *machinák*,
amelyeket kis gyermek is megindít,
ha *félelem* s *reménység* mindenik
kereket helyén maradni kényszerít.”²⁵
(Katona József kiemelései)

Machindk s benne a *kerekek*, *félelem* és *reménység*: Katona maga emeli ki azokat a fogalmakat, amelyek Biberach világlátásának csomópontjait

²² i. m. 405.

²³ u. o.

²⁴ u. o.

²⁵ u. o.

alkotják, s így teszi érthetővé a lézengő ritter magatartását, aki a világnak ettől a valóságától és a benne szükségképpen meghasonló lélektől szeretné magát távol tartani. Meg akar maradni a maga „eredeti” „természeténél”, s ezért minduntalan „hátra áll”.

De vajon mi Biberach „állapota”? Milyen helyzet foglal el a ritter a szereplők alá- és fölérendeltségi viszonyai között? Milyen „állapot” az, amely az ő „eredeti” voltát biztosítaná? Biberach lézeng. Nincsen „állapota”. Bánk pl. egyszerűen csak így szólítja, név nélkül: „Kóbor”.²⁶ Az ő „állapotát” nem alapozza meg nagyon. Sem rang, sem hivatal nem biztosít neki státuszt, társadalmi elismertséget. Társadalmilag névtelen, arctalan jelenség, a jelentősége semmis. Szituációja ennek ellenére mégis van, ha nem is külső, társadalmi erőktől meghatározott, de benső, szubjektív. Biberach szóhasználata ezt a benső, individuális teret a „természet” fogalmával különbözteti meg az egyén társadalmi „állapotától”. Most érthetjük meg a maga valóságában, hogy Biberach korábban már idézett néhány sora miért állította egymással szembe az „állapot” és a „természet” fogalmát, miért mondhatja azt Katona színpadi figurájával: „Azon bolondság, amidőn / az állapotját elfelejti az / ember, nevetségesebb, mint ha a / természetét erején fellyül feszíti.”²⁷ Biberach azt mondja ki, hogy bármennyire megteremtődött is az „állapot” elhagyásának némi esélye, az egyes ember esetében inkább a „természetén” belül maradó mozgást, mozgalmasságot helyesli. Maradjon meg inkább az ember az „állapotában”, és a „természetét” szabadítsa föl, bensejét feszítse már akkor „erején fellyül”. Persze Biberachra gondolva úgy vélhetnénk, hogy mivel ő egy „semmin megindulni nem tudó, hideg érzéketlen”,²⁸ éppen neki nincsen mit pszichikailag a végletekig fokoznia. Az emberek iránt érzelmi közönyt árul el, csak érdektelenül szerzi meg egzisztenciája újabb és újabb ideiglenes biztosítékát a világ konfliktusaiban. Nem hevíti érzelmeit a fehérizzásig, de túlságba vitt fagyossága, felfokozott negatív intellektusa, ironiája az ő „erején fellyül feszített” „természeté”. A ritter valóban erősen visszafogott affektivitással viszonyul a dráma többi szereplőjéhez, de annál érzékenyebben, sőt valamennyiüknél érzékenyebben hangolódik rá az egyes szereplők jellemére, személyiségére. Annál finomabban, pontosabban jelzi egyéniségük cselekvésesélyeit, szándékaik vagy akár tudattalan törekvéseik várható kimenetelét. A világból kirekesztett, a világtól „hátra álló” Biberach valóságos állapotatlanságát kiegyenlítő el-fogadja a benső pszichikai térben való berendezkedés kényszerét, ezt a korlátot önelvévé teszi. Életvitelével válik a fonák otthonteremtés a

²⁶ i. m. 451 o.

²⁷ i. m. 402. o.

²⁸ i. m. II. köt. 284. o.

negatív intellektualitásban, az iróniában. Biberach rekonstruálható ironikus világképe, akárcsak korábban vázolt dramaturgiai viszonyulásai, voltaképpen negatív rezonóri szerepet írnak elő neki, nem engedik meg a figurának az intrikusi szerepvállalást.

Katona József kritikusan majdnem mindig leszögezik, hogy a tragikus intonált személyek jelleme egy ponton rendben megtörik, s elveszti a szerves kifejlés lehetőségét. Ezt a dramaturgiai törést tárgyilagosan szokták regisztrálni a Bánk bán előtti drámák esetében, és a Bánk bánt vizsgálva elsősorban a főhős, részben pedig a hozzá közel állók esetében figyelmeztetnek bizonyos rezignációval a drámaírói következetlenségekre. Hogy hasonló törésvonal Biberach jellemén is végighúzóódik, arról mindeddig kevés szó esett. Pedig a ritter első felvonás végi fellépése majd minden mozdulatában ellentmond a különben konzervensen megformált, ironikus-cinikus „hátraálló” alakjának. Biberach itt mintegy önmagán kívül kerülve pusztán az írói önkény bábjaként mozog a színen. Drasztikus beavatkozása a cselekménybe, tanácsai, a szükségelt segédeszközök átnyújtása csak kételyt ébreszthetnek bennünk. Kételyünk csak fokozódik, ha az első felvonás vég jelenetét kizárólag önmagán belül vesszük szemügyre. A herceg „*bosszúság és szégyen közt habozván*”²⁹ reked a színen a királyné felindult távozása után. Majd magához szólítja a lovagot, de mintha mindegy is volna, rögvest otthagyná. Figyeljük meg Katona színi utasításait! A rendkívül ellentmondásos helyzet feloldása érdekében az író szokásától eltérően bőven ontja őket. Biberach tehát belép a herceg hívására, és „parancsolatot vár”.³⁰ Parancsot vár tehát. Felléptekor a legcsekélyebb jelét sem árulja el annak, hogy bármilyen szándéka is volna. Mi több a színi utasítások értelmében a tőle megszokott gúnyos tartózkodással kell mosolyognia Ottót.³¹ Sőt amikor az előbb még távozni akaró Ottó visszafordul, és némán s tehetetlenül ránéz, magaképtelenségén Biberach ráadásul — Katona utasítására — még „vállat vonít”.³² És ekkor bekövetkezik a képtelen fordulat. Az a Biberach, aki az imént még úgy lépett a színpadra, ahogy azt tőle megszokhattuk: minden határozott terv nélkül, „parancsolatra várva”, aki Ottó újabb megfeneklését ismét érdektelen intellektuális élvezettel mérte föl, hirtelen odalép a herceghez. Félrevonja, s amit sem korábban, sem később senkinek nem adott, tanácsokkal halmozza el: hogyan kell megengesztelnie Ottónak a haragvó Gertrudist, hogyan kell Melindával új találkozást elérnie, hogyan kell az altatóport a királyné poharába szórnia, hogyan a Melindáéba a hevítőport.

²⁹ i. m. I. köt. 422.

³⁰ u. o.

³¹ u. o.

³² i. m. 423.

És hogy a jelenet teljes legyen, valahonnan „porokat ád által”.⁸³ Az ironikus hátraálló csak a tanácsözön végén villan elő Biberach szerepéből. Először még maga ajánlkozik arra, hogy a porokat inajd ő adja be Gertrudisnak és Melindának, ám hirtelen visszalép, megmondta magát: „Ott én leszek majd a pohárnok; a- / vagy légy magad, -ne, itt egy kis hevítő; / *porokat dd által* emez pedig nénédek altató.”⁸⁴

Biberach valamennyi jelenete közül ez a legrövidebb, és a másik fél, Ottó úgyszólván nem is jut benne szóhoz. Pedig Biberach összes többi jelenetében a másik szereplőnek vagy szereplőknek kellett aktívnak, kezdeményezőnek mutatkozniuk, akár szerelmi szenvedélyük kiöntésével, akár vitézi kérlelhetetlenségük kimutatásával, vagy mint Bánk tette, méltóságteljes fellépése sürgetésével. A ritter ugyanis csak akkor helyezkedhetett a maga gúnyoros-ironikus módján egy magatartáson kívülre, ha azt a magatartást valaki képviselte a szituációban. Biberach valamennyi jelenetében mások a kezdeményezők, nem a meráni lovag. Viszont ha már megnyilvánul mások révén egyfajta magatartás, akkor Biberach abba semmiképp sem akar beleavatkozni, hanem éppen ettől a magatartástól tartja magát távol. Innen adódik sajátos, negatív jellemvonása, hogy senkinek nem hajlandó tanácsot adni, közvetlenül, konkrét megoldásmódok kitergetésével senkinek nem akar segíteni. Akárhogy is forgatjuk a dolgot, Biberach jelleme felől nem érthető az első felvonás végének jelenete. Dramaturgiailag viszont érthetőbbnek mutatkozik az érthetetlen, enélkül a külső lökés nélkül nem indulhatna el a cselekmény. Az érzelmes Ottó ugyanis csak kölcsönös szenvedélyben tudná magáévá tenni Melindát, az őt egyszer már kikoszarozó fiatalasszonyon ellenben alapvető magaképtelensége és érzékenysége folytán nem tudna erőszakot tenni. Biberachnak dramaturgiailag lehetővé kell tennie Ottó előrelépését. Ezért a hevítőporos zacskó. Viszont ugyanakkor Melinda szerelmi mámorának Bánkra való tekintettel mesterségesen kell létrejönnie. Ha ugyanis Melinda nem a por hatására, hanem önként hajlana Ottó esdeklésére, ha viszontszeretné a herceget, Bánk tragédiája felszarvazása volna csak. Bármennyire ő is az ország nádora, bosszújának magántermészetűnek kellene maradnia, és Melindára vagy Ottóra kellene lesújtania. Nem kínálkozna lehetőség a magánsérelem és a közpanaszok kölcsönös egymást felerősítésére, nem irányulhatna a bosszú a királyné ellen, még akkor sem, ha az ügyben játszott kerítő szerepe sokkal egyértelműbb volna is.

Úgy vélem, alaposan megfontolandó, hogy Biberach *egyetlenegy* intrikusi szerepelteljesítése csak dramaturgiailag magyarázható,

⁸³ u. o.

⁸⁴ u. o.

nem a lézengő ritter jelleméből következnek. Biberach inkább ironikus-cinikus rezonőre a dráma cselekményének, mint a szálak összekuszálója. A lovag világon kívül rekedt, vagyontalan, rang nélküli, állapottalan „állapotban” leledző emberalak, aki, hogy megélhessen, kihasználja a világ kavarodásait, az emberek „vakságát” „ostobaságát”. Ennél többre a világban nem törekszik, nem törtető haszonleső. Megelégszik pozíciótlan pozíciójával, hogy szabadon uralhassa szubjektivitását, az ő „természetét”. „Erején fellyül” feszített „természettel”, intellektuális negativitással él a világban, magatartása a filozófiája. Létezése intellektuális lét, amelynek alapja a világot színéről és visszajáról egyaránt megragadó és megsemmisítő irónia, a negatív látás és negatív létezés egysége.

KARDOS PÉTER

II.

HOZZÁSZÓLÁS

Kardos Péter érdekes és számos részletében meggyőző Biberach-elemzésének problematikus pontja akkor tűnik elő, amikor Biberach Ottónak adott tanácsára, ill. poraira kerül a sor. Előbb átsiklik előlött, majd visszatérve rá ilyen magyarázatot ad: „Akárhogy is forgatjuk a dolgot, Biberach jelleme felől nem érhető az első felvonás végének jelenete. Dramaturgiailag viszont érthetőbbnek mutatkozik az érthetetlen, e nélkül a külső lökés nélkül nem indulhatna el a cselekmény.” *A jellem és a dramaturgiai szerep* e merev szétválasztásával juthat Kardos Péter arra az összegező megállapításra, hogy „Biberach inkább ironikus-cinikus rezonőre a dráma cselekményének, mint a szálak összekuszálója”.

Kétségtelen, hogy Biberach nem tiszta képlet. Intrikusi szerepkörét mégsem lehet annyira leszűkíteni, jellemétől elválasztani, csak dramaturgiai szükségből eredeztetni, mint Kardos Péter teszi.

Az Előversengésben és az első felvonás jelentős részében afféle confident-nak tűnik a lovag: a józan ész képviseli Ottó (és Izidóra) szerelmi szenvedélyével szemben. De ha jobban odafigyelünk, könnyen beláthatjuk, hogy nem kívülállóként kommentálja, hanem irányítani szeretné ezeket a szenvedélyeket. Mi fűzi Ottóhoz, miért

szolgálja? Többször is szó esik róla, hogy csupán pénzért. A dráma nagy szenvedélyeinek, másnemű emberi kapcsolatainak világában nagyon kisszerűnek tűnik ez a csupán az anyagiakra alapozott kapcsolat. Az Ottót és Biberachot összekapcsoló másik szílat, azt ti., hogy Fülöp király meggyilkolásában bűntársak voltak, a dráma csak érinti. Benne van azonban már a gyilkosságról egyébként hallgató első kidolgozásban is, hogy Biberachot Ottó mentette meg, nyilván azzal, hogy magával hozta nénje udvarába: „egyszer egy zömök / család halálra hajtott volna, hozzám / de herceg úr te jó s kegyes valál.”¹ Az anyagi haszonnál egyszintenciálisabb érdeke tehát Biberachnak, hogy szolgálja Ottót, sőt, hogy vigyázzon rá. Ezért kívánja csillapítani Melinda iránti, baljós következményekkel fenyegető szerelmét, amíg erre lehetőséget lát, de persze csak azok között a keretek között, amelyeket alárendelt helyzete megszab. Izidórával sem csupán gúnyolódik, mint a magyarázók általában állítják. A thüringiai leány Ottó iránti szerelmének kezdeti támogatása is eszköznek tűnhetett előtte arra, hogy a herceget elfordítsa Melindától. („Kisasszony! Én / száraz reménnyel nem tudlak *tovább* / éltetni” – mondja, amikor már nem lát lehetőséget az Ottó–Izidóra kapcsolat létrejöttére; a *tovább* szót én emeltem ki.)²

Ottóra nem lehetett vigyázni; a Melinda utáni esztelen vágy teljesen elhatalmasodott rajta. Biberachnak ezt tudomásul kellett vennie. Ebben a szituációban hangzik el az a monológ, amelyből Kardos Péter tanulmánya mottóját, sarokkövét választotta: „Rajta csak, kegyelmes Ottóm: / ugorj! de Biberáchod hátra áll.” Ugyanebben a monológban azonban elhangzik ez is: „Meglehet, / Bánkhoz szegődök.” Vagyis a „hátra áll” nem azt jelenti itt, hogy általában tartózkodni kíván a cselekvéstől, csupán azt, hogy a veszélyt kihívó Ottó mellől húzódik vissza, s lehetőséget keres máris arra, hogy új pártfogóhoz szegődjön.

Beillenek ebbe a teljes határozottságra még nem jutó tervezettségbe a monológ egyéb mondatai is. Ottó terve veszélyes és ostoba, de nem esélytelen, hiszen „kezében / a nénje szíve, akit egy nagy ország / fél.” Kétféle módon is értelmezhető a „Hisz aminek meg kell történni, az / anélkül is megtörténik” mondat. Egyrészt úgy, hogy Ottó terve sikerülhet, másrészt úgy, hogy régi kapcsolatuk ellenére az ellentáborba kell állnia.³

De miért adja hát a porokat, ha egyfelől azt látja, hogy Ottó a veszélybe rohan, jó lesz mellőle elhúzódni, másfelől azt latolgatja, Bánkhoz kell szegődnie? Újra a herceget akarja segíteni? Aligha. Tanácsát – miután egyedül marad – így kommentálja: „Hogyha

¹ Katona József összes művei. Bp. 1959. II. 217. (A továbbiakban csak kötet- és lap számmal utalok ugyanerre a kiadásra.)

² I. 406.

³ A többször idézett monológ: I. 405–406.

bőkezűbb / lettél s fizettél volna, jobb tanácsot / is adhaték. Most jobb lesz tartani, / jó herceg, a magyarsággal.”⁴ Kardos Péter helyesen állapítja meg, hogy ez a külső lökés indítja meg a cselekményt. A lovag jól látja, hogy az Ottónak ellenálló Melinda veszélyeztetésére van szükség ahhoz, hogy Bánk az összeesküvők élére álljon; ahhoz pedig, hogy ő Ottó szolgálatát Bánkéval cserélhesse fel, egy győzelmes összeesküvés teremtette új helyzet szükséges. Bánk mellett nemcsak anyagi hasznot, hanem teljes biztonságot, védettséget is remélhetne.

Biberach az összeesküvők között mindent megtesz azért, hogy Bánkot nem is Ottó, hanem a királyné ellen tüzelje. Szinte brutális nyíltsággal céloz rá, hogy Melindát határozott céllal hívták az udvarba („ők szépen is fogának a dologhoz”), Bánkot határozott céllal távolították el („hogy egyikének, / vagy másikának útjában ne légy”).⁵ Bánk azonban nem úgy reagál erre, ahogy a lovag várta. Nem áll az összeesküvők élére, a kétes sikerű egyéni cselekvésre gondol (erről Biberach lebeszéli),⁶ majd Melinda megmentésére indul. Hogy Biberach mást várt, különösen világosan kiderül az első kidolgozásból: Bánk elrohanása után „BIBERÁCH homlokba ütvé magát Ma hát be vagy szegezve átkozott / tökfő te” – mondja.⁷ Kiderül azonban a végső szövegből is, hogy nem az történt, amit várt: „És – jó ez is. Csak egyik nyerni fog!”⁸ Vagyis nem bizonyos már benne, hogy a magyarok fognak nyerni.⁹

Fel akarta-e áldozni Biberach Melindát? A cselekmény nem elhanyagolható mozzanatai arra utalnak, hogy nem. Bánk ösztönzéséhez, az összeesküvésnek való megnyeréséhez csak arra volt szüksége, hogy Ottó ne hagyjon fel a próbálkozással. Izidórát közvetlenül a porok átadása után Ottó után küldte, bizonyára azzal a szándékkal, hogy a nyakán maradjon, legalább késleltesse a porok használatában.¹⁰ Amikor Bánk azt kérdezi, megmenthetné-e még Melindát, Biberach „öklét összeráncosított homlokához nyomván, igen mély, de rövid gondolkodás után” így felel: „Talán. – Gyerünk!”¹¹ Minden biztonnyal Izidóra jut eszébe. Őhöz rohán, megelőzve Bánkot. Világosan kiderül ez a negyedik felvonásból, amikor Izidóra így számol be a királynénak: „Hogy / téged, nagyasszonyom, Melinda mellett / az álom elfogván feküdni mentél – / előmbe jött lihegve Biberách; /s midőn lefedtetet megtudta, kért, / hogy menjek el Melindához,

⁴ I. 424.

⁵ I. 451. és 453.

⁶ I. 453–454.

⁷ II. 191.

⁸ I. 456.

⁹ E helyek értelmezésével kapcsolatban l. WALDAPFEL JÓZSEF: *Katona József*. 120.

¹⁰ I. 424.

¹¹ I. 454.

mivel / italt adott mindkettőtöknek Ottó.”¹² Izidóra azonban későn érkezett, már csak a Melindától távozó herceget láthatta.

Biberach végül is nem tudja, célt ért-e Ottó. A harmadik felvonásban megjelenik Bánknál, nyilvánvalóan azért, hogy tájékoztódjék, számíthat-e részéről hálára, jutalomra. Megbizonyosodik róla, hogy nem. Helyzetét felmérő nagyon fontos mondat az, amelyet a zavartodtként viselkedő Bánk távozása után mond: „És magam maradok itt!” (Az első kidolgozásban kérdőjellel.)¹³ Bánktól nem várhat semmit, Ottó, aki becsapott nénye haragjától fél, de félhet — ezt Biberach tudja legjobban — még inkább Bánktól, elveszett ember a szemében. Az intrikus kudarcot vallott. Most tényleg félre akar húzódni, lelépni a színről: „Elég nagy a világ.”¹⁴ Intrikusi összeomlását jelzi az is, hogy most nyílt kártyákkal játszik, leplezetlen őszinteséggel beszél Ottóval, megvallja, hogy kezdettől lenézte, sőt gyűlölte. Ottó tördőféssel a hátában azonban újra intrikálni kényszerül. Már nem távozhat a világba új szolgálatot keresni, segítségre szorul: ahhoz áll tehát, akitől ezt remélheti, Myska bánhoz, a királyné hívéhez. „— ó segíts — / gyógyíts — azért nagy dolgokat fogok, / bán, felfedezni, melyek a királynét / s hazádat illetik.”¹⁵ Hogy mik ezek a „nagy dolgok”, kiderül a negyedik és az ötödik felvonásban. „Mentsd meg magad, királyné! Pártütés! / ezt mondta a haldokló” — halljuk a királyné megmentésére késve érkező Myska bántól;¹⁶ „a nagyasszonyunk ártatlan . . . Semmit sem is tudott / Ottónak ízetlenkedésiről. / Meghittje, Biberách, ki a saját / házamba holt meg, azt vallotta” — mondja Myska bán az ötödik felvonásban.¹⁷ Biberach tehát elárulta az összeesküvőket, s leesküdte azt, amit a második felvonásban Bánknak mondott, ha némi alappal, jóhiszeműséggel is, arra gondolva, hogy a porokról tényleg nem tudott Gertrudis. Ám ez a végső „intrika” is hiábavalónak bizonyult: életét nem tudták megmenteni.

Való igaz, hogy Biberach intrikusi szorgoskodása jórészt a háttérben folyik. Ottónak adott tanácsa, mint Kardos Péter is kiemeli, „valamennyi jelenete közül . . . a legrövidebb”; Izidórát csupán egy gesztussal küldi Ottó után, s később sem a színen elhangzó dikcióval figyelmezteti; Myska bánnak is a színfalak mögött vall, ill. esküszik. De mi következik ebből? Véleményem szerint nem az, amit Kardos Péter állít, hogy ti. az intrikus *háttérbe szorul* a rezonőr mögött. Inkább az, hogy *elrejtőzik* mögé. Ha megszámlálnánk Biberach dikciójának sorait, kétségtelen, hogy többségüket ironikus-cinikus

¹² I. 493.

¹³ I. 477., ill. II. 213.

¹⁴ I. 481.

¹⁵ I. 488.

¹⁶ I. 538.

¹⁷ I. 566.

filozofálgatás, az emberi jellemek, cselekvések színét is, visszáját is látó élettapasztalat megnyilatkozásai töltik ki. De ha cselekedeteit mérlegeljük, azokban az intrika van túlsúlyban.

Nem mehetünk el végül szó nélkül egy filológiai probléma mellett sem. Biberach dikciójának épp azok a részletei, amelyekben filozófiája legpregnánnsabb kifejezést nyer, mint Waldapfel József felhívta rá a figyelmet, csaknem mind fordítások Eckartshausen *Der Prinz und sein Freund* című művéből. A fontosabbak ezek közül a részletek közül: „Azon bolondság, amidőn / az állapotját elfelejti az / ember, nevetésesebb, mint ha a / természetét erején fellyül feszíti”; „A repkedő kicsinyke lelkek oly / sokan donognak a világban, mint / a szúnyogok; de vajon hol van az / az ember, aki abban elhitetné / magát, hogy ő közikbe tartozik?”; „Tartományok hát csak *machindk*, / amelyeket a kis gyermek is megindít, / ha *félelem s reménység* mindenik / kereket helyén maradni kényszerít”; az első kidolgozásban: „Amíg az ember a természeténél / marad, belőle egy *eredeti* / még úgy lehet; de hogyha egyszer azt / elhagyja, úgy csak egy rossz *kópia* / fog lenni mindenütt.”¹⁸ Természetesen nem arról van szó, mintha ezek a mondatok nem volnának hiteles részei Biberach dikciójának. Mégsem árt némi óvatosság, mérlegelés a tekintetben, teljes mértékben illenek-e a jellem és a drámai funkció alapvető elképzelésébe.

OROSZ LÁSZLÓ

¹⁸ I. 402., 405., II. 132. A megfelelő részek ECKARTSHAUSEN említett művében (Pest, 1789): 90., 94. 108., 91. — VÖ. WALDAPFEL JÓZSEF: *Eckartshausen és Katona*. ItK 1931. 213–216.

DOKUMENTUM

PETŐFI ÉS A KOMMUNIZMUS

A Kritika 1975 márciusi számában Fekete Sándortól egy Petőfivel foglalkozó érdekes és értékes cikk jelent meg, melyhez nekem lenne némi kiegészítő mondanivalóm. Azaz ezt a mondanivalót én már rég megírtam és az meg is jelent az akkor Madzsar József szerkesztette Társadalmi Szemle 1933. január 1-i számában. A dátum nem téves, cikkem akkor látott napvilágot és csupán az a hibája, hogy talán a cenzúrán kívül nem olvashatta el senki, mivel a folyóiratot betiltották s annak összes elérhető példányait elkobozták. Nem állítom, hogy az elkobzás oka egyedül az én cikkem lett volna, mert Madzsarnak az én cikkemet közvetlenül megelőző írása is bőven okot szolgáltatott a lap betiltására és példányai elkobzására, sőt — azt hiszem — mindkettőnk letartóztatására is. Hogy erre nem került sor, azt annak tulajdonítom, hogy az illetékes hatóságok nem kívántak egy — ily esetben elmaradhatatlan — perrel a két cikknek nagyobb publicitást adni, hiszen az akkori Társadalmi Szemle csak legföllebb néhány száz példányban jelent meg, ha pedig a lap példányait elkobozták s egyébként hallgatólagosan napirendre térnek a két cikk fölött, akkor még annyian se tudnak azokról.

Most, több mint 4 évtized után a Szabó Ervin Könyvtár „régii folyóirattára”-ban sikerült a folyóirat egy — valószínűleg egyetlen létező — 1933. jan. 1-i példányára rábukkannom.

Cikkem nem áll ellentétben Fekete Sándor *Válogatott közügyeim* című írásával, de míg ő „Petőfi fényűzése”, illetve forradalmi képgyűjteménye elemzése útján igyekszik Petőfi világnézetének megközelítésére, én Petőfi politikai cikkeinek vizsgálatával igyekeztem megállapítani, hogy költőnk meddig jutott el a kommunizmus eszméinek befogadásához, s úgy érzem, hogy kutatásaimmal és cikkemmel sikerült ezt a problémát néhány lépéssel előbbre vinnem és Petőfinek a kommunizmushoz való valamivel szorosabb kapcsolatát bebizonyítanom.

Ellenfeleinek véleménye az „akasztófáraló” Petőfiről mindenestre ezt a tézist látszik igazolni, amint azt a Pesti Hírlap 1848. június 27-i száma igazolja. Még ennél is többet bizonyít azonban a Nemzeti Újság 1848. április 9-i száma, mely Petőfinek egy kunszentmiklósi felosztatott gyűlésen tartott beszédéről számol be.

1933-ban megjelent cikkemben Petőfi politikai megnyilvánulásait ugyan összefoglaltam, de azokból csak annyi derült ki, hogy azok alapján ellenfelei kommunistasággal vádolták s ő e vádat sosem cáfolta meg. Távol áll tőlem a szándék, hogy ezzel Petőfi kommunista voltát bizonyítottnak tekintsem. Ő költő volt és nem közgazdász, Marx *Tőkéjének* tudományos fejtegetései idegenek voltak számára, de igenis állítom, hogy váteszi lelke, ha nem is értette, de megérezte vele a kommunista út igazságait, amint azt Petőfinek a megjelenése helyével és idejével magadott politikai cikkeinek tanulmányozásából kiderül.

Nem állítom, hogy Petőfi politikai cikkeinek általam megadott felsorolása teljes lenne, de kiindulási pontul szolgálhatna az általam felkutatott és más egykorú források tüzetesebb feltárásához, ami Petőfi igazi politikai arcát és a kommunizmushoz való viszonyát jobban megvilágítaná. Én már öregnek érzem magam ennek a munkának elvégzésére, de hasznosnak vélem a Társadalmi Szemle 1933. január 1-i számában megjelent cikkem teljes szövegének közlését, mert nyugodtan állíthatom, hogy az most kerül első ízben a magyar közönség elé.

Társadalmi Szemle, 1933. január 1.

AZ „AKASZTÓFÁRAVALÓ” PETŐFI¹

„Petőfi, aki a három hétig tartó hatalmas izgalom alatt, amely avval fenyegetett, hogy mindent fenekestül felfordít . . . elég jelentékeny szerepet játszott . . .”²

Petőfi politikai nézeteiről és ténykedéseiről a forradalmi években csak kevés adatunk van, még kevesebb hatolt be a köztudatba. Hogy a mai magyar közvélemény e tekintetben úgyszólván többet sem tud Petőfiről, mint hogy az néhány versében (*Itt a nyílom, A királyokhoz* stb.) republikáns „húrokat pengetett” — amit utóvégre „meglehet bocsájtani egy Petőfinek” —, annak egyik legfőbb oka abban keresen-

¹ Száztiz évc, 1823. január 1-én született PETŐFI SÁNDOR. Vajon ezt a PETŐFIT ünnepeit-e az évforduló alkalmából szülővárosában, Kiskőrösön?

² „Petőfi, der während der drei Wochen in einer gewaltigen Aufregung, die das Unterste zum Obersten zu kehren drohte . . . eine ziemlich bedeutende Rolle gespielt . . .” (Pester Zeitung, 2. April. 1848.)

dő, hogy Petőfi politikai cikkei mindmáig kiadatlanok és hogy egész sor Petőfi politikai egyéniségére vonatkozó rendkívül érdekes adat máig sem talált kiadóra. Az, hogy Petőfinek vannak republikánus versei, nem olyan adat, amely politikai gondolkodását kellőképp megvilágíthatná, annál inkább, mert nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ezek mellett a republikánus hangulatok mellett más politikai tendenciák is visszhangra találtak a költő „lelkének gazdag húrjain” és „szerencsésebb óráiban”. Azonkívül nagy kérdés az, hogyan kívánta Petőfi megtölteni tartalommal a köztársasági államforma egymagában még keveset mondó kereteit és nem érdektelen politikai alakjának megértése szempontjából az sem, hogy hogyan kívánta az ideálisnak látott államformát megvalósítani? Erőszakos „fölforgatással”-e, vagy opportunista egyezkedéssel? Az alábbi adatok, amelyek részint még földolgozatlanok és e hasábokon látnak először napvilágot (legalább is a különben nagyon gondosan szerkesztett „gyűjteményes” kiadásokból a Petőfi-életrajzokból éppoly gondosan — kimaradtak), talán közelebb hoznak a politikus Petőfi problémájának megfejtéséhez.

Petőfi — kommunistagyanús !

A mottóban idézett újságcikk Petőfi politikai karakterének egyik legjellemzőbb egykorú, megvilágítása. Hogy azonban ezt a „fölforgató” munkát, amelyben Petőfi nem csupán alárendelt technikai szerepet játszott, hogyan ítélték meg a kortársak, arra vonatkozólag a Pesti Hírlap közöl egy-két tudnivalót 1848. június 27-i számában:

„Kunszentmiklós: Petőfi Sándor e napokban proklamációt osztatott el közöttünk, kis-kunok között . . . voltak, akik lázítást akartak kieroletetni hozzánk intézett proklamációjából, voltak, akik a kommunizmus elveit okoskodták ki belőle.”

Olyan fiatal volt, akkor a kommunizmus gondolata még, hogy mint szabályszerű idegen szót „communismus”-nak írták, de Petőfi már ott volt a gyanúsak, az Európa-járó „kísértet” barátságával vádoltak között. A *Kidáltvány* megjelenését követő évben volt ez, 1848 nyarán . . . De lássuk, hogyan hatott Petőfi kunszentmiklői szereplése az ottani földmunkásnépre és — az urakra. Az idézett cikk következő mondatai erről is felvilágosítanak:

Az akasztófdraivaló . . .

„Mindennek dacára a szentmiklói nép nagy része Petőfi mellé állott. Bosszantó körülmény volt ez némely urakra nézve . . . felolvasásokat tartottak a nép előtt, azt akarván megmutatni, hogy hazafi kötelességét teljesíti az, ki Petőfit meggyalázza, vagy megkövezi.

Sőt ily alkalommal — mint hallom — egy tekintélyes ember azt merte kimondani, hogy: „megparancsolom a félszegi lakósoknak, hogy azt az akasztófáravaló Petőfit be ne bocsássák a városba, kövezzék agyon” . . . A nép nemesen viselte magát.”

Az a körülmény, hogy Petőfi ténykedéseivel ennyire felháborította az „urakat” és ennyire maga mellé szóllította a kunszentmiklósi szegénynépet, inkább egy osztályharcos, mint egy megalkuvó, opportunista politikai jellem mellett tanúskodik. Még többet bizonyít e tekintetben egyetlen ránk maradt beszéde, amelyet a „Nemzeti Újság” 1848. április 8-i számából idézek:

Felozslatják a gyűlést — Petőfi beszél . . .

„A nép azonban ezen gyűlés bezárásával magát kizáratni nem hagyja s egyik kedvencét, Petőfit kívánta hallani, ki engedvén a nekie legkedvesebb — a nép óhajának — ekkint szólott:

A mostani szónokoknak úgy látszik hivatása lett titeket mindenkor nyugtatni, csöndesíteni; betegápolónál mondhatom, gyönyörű érény! Én valójában nem tudom, mit mondjak, de annyit mindenesetre mondhatok, hogy ezen örök nyugtató nyomokat követni nem tudom; mert én úgy vagyok teremtve, mint az onka, mely ha vész van, kiabál mint a fürgeteg, mely a hullámokat vihar idején fölkorbácsolja . . . azért, hogy mégis hiába ne léptem légyen előbetek, elszavalom nektek egy versemet! Készülj hazám . . .”^a

Ez a beszéd 1848. április 5-én hangzott el a Múzeum téren, egy Rottenbiller által már felozslatott gyűlés résztvevői előtt. Gondolatmenete sok tekintetben ma is aktuális.

Röpiratok

Politikai vonatkozású költeményeit nem néhány művészetkedvelőnek vagy könyvbarátnak írta Petőfi, agitációs iratok voltak azok és csak formájukat tekintve versek. Nemcsak Kunszentmiklóson osztott szét „kommunistagyanús” proklamációkat, Budapest uccáin a „*Királyokhoz*” címzett költeményét osztogatták — röpirat formájában. (E röpiratból ma már csak egy példány van a Nemzeti Múzeumban, formátuma 15,5×22,5 cm volt.) Hogy mily intenzív agitációs munkát végzett Petőfi ebben az időben, hogyan harcolt politikai

^a PETŐFI beszédei mély hatást keltettek. Ezt mutatja például egyik hallgatójának levele a „Március Tizenötödiké”-hez, amelyet az július 17- n közöl: „Én magam is P.-re akartam szavazni, mert úgy gondoltam, hogy aki . . . tavasszal, márciusban olyan bátran mert a nép mellett beszélni . . . annak bizonyosan nagy embernek is kell lenni, mert Ő szegény ember fia, hogy merne hát olyan bátran beszélni, ha neki nagy esze nem volna?”

világnézetéért szóban és írásban, népgyűléseken, versben, röplapon, arra a következő idézet enged következtetést első politikai cikkéből, mely az „Életképek” 1848. június 11. számában látott napvilágot Pest, május 27. jelzéssel:

... „bűnös vagyok-e vagy sem? mit vétettem? Egy verset írtam, melynek tartalma az, hogy nincsen többé szeretett király és egy népgyűlésen kimondottam, hogy a minisztériumban nincsen bizalmam.”

Petőfi oppozíciója a polgári minisztériummal szemben nem új tény, érdekes viszont, hogy az ebből eredő támadások folyamán a „Munkások Újságja” veszi védelmében (1848. jún. 25. és következő számában).

Képviselőjelöltsége

Alföldi Hírlap, Debrecen, 1848, július 5. „Egyébiránt a Petőfi el nem választását országgyűlési jelen tékeny veszteségnek nem tartjuk, mert mi őt . . . népgyűléseken és forradalmi fellépéseknél tartjuk saját helyén állani és működni — de az elfogulatlanságot igénylő országgyűlési tanácskozásnál éppen nem. — Ő nem tud tanácskozni — ő csak ön vas feje szerint határoz.” Így ismerték Petőfit Debrecenben, az Alföldi Hírlap szerkesztőségében. Petőfi később egyre erősebb hangon támadja az országgyűlést. Ily irányú versei ismereteseek, lássuk hát prózáját. A Március Tizenötödike című lap hozza 1848. augusztus 11-i számában Petőfi egyik cikkét, mely az országgyűlési képviselőkre vonatkozó következő rendkívül időszerű sorokat tartalmazza: „De legszebb az, hogy ők a népet, melynek képviselői, oly éretlennek, butának tartják. Végső argumentumok mindenre az, hogy hja, a nép ilyen meg olyan éretlen. Köszönend ezt képviselőidnek, nép. Én megvallom, egészen másformának ismerem a népet.”

Petőfi történetiszemlélete

Ha Petőfinek kora szocialisztikus törekvéseihez való viszonyát kutatjuk, akkor nem hagyhatók figyelmen kívül azok az írásai sem, amelyek történetiszemléletét tükrözik vissza. Kevés ilyen írást hagyott Petőfi vissza, és nagyon kevés az, ami bizonyosat történetfelfogásáról meg lehet állapítani. Bizonyos, hogy Petőfi nézete szerint nem az egyesek azok, akik a világtörténetet irányítják, hanem a tömegek; de hogy ezeket a tömegeket mi mozgatja, cselekvéseiket milyen erők határozzák meg, erre vonatkozólag Petőfi írásaiban ezideig nem találtam felfogást. Petőfi felfogása az, hogy a történelem formálja az embereket olyanokká, hogy a szükségessé, „világszerűvé” lett eszméket megvalósítsák és mivel ez az emberformálás tömegjelenség, egyesek kiirtásával a történetileg esedékessé vált események kifejlődését

meggátolni nem lehet. Amikor Petőfi a történet mozgásának ezt a nagyon helyes, habár még távolról sem marxista képét megrajzolja, úgy érzi, hogy a struktúrából még hiányzik egy elem, a motorikus és irányító, amelyet az egyes ember kezéből vett ki és nem helyezett el Marx módjára a termelési viszonyok oldalán. E célra alkalmazza azután a végzet, a gondviselés fogalmát, amelyben a történet általa úgy látszik, alig ismert irányító tényezőit irracionalizálja. Ez az inkább költői járuléka a történet fenti módon megrajzolt képéből e kép lényeges sérelme nélkül elvonható. Ezt bizonyítja az alább következő idézet, mely egyben az általa helyesnek tartott harcmódban is bepillantást nyújt. (Az idézett cikkrészlet szintén első politikai cikkéből való, melyet egy helyen már felhasználtam.)

„Vannak a státusban hasznos emberek, de szükségesek nincsenek. Minden időszak megteremti a maga embereit s annál többet, minél több kell neki. E hitvallás elveszi egy részét az emberek nimbuszának, de csak azért, hogy méltóbb helyre tegye, a gondviselés fejére.

Ami *A kirdlyokhoz* című versemet illeti . . . az a republicanismus első nyilvános szava volt Magyarországon és határtalanul csalatkozna, akik azt hiszik, hogy az utolsó is egyszersmind. A monarchia Európában vége felé jár; a Mindenható Isten sem mentheti meg többé. Ha valamely eszme világszerűvé lesz, előbb lehet a világot magát megsemmisíteni, mint belőle azon eszmét kiirtani. És ilyen most a respublika eszméje.

. . . Átalakulásunk mindenestre vérbe fog kerülni, arról szó sincs; azon kell hát lennünk, hogy minél kevesebb vérbe kerüljön . . .

És ezért ne bántsátok a republikánusokat, ne lázítsatok ellenök . . . ők tudják, hogy aminek meg kell lennie, meglesz. A keresztyén vallásnak csak tizenkét apostola volt, mégis elterjedt, hogy ne terjedne el a respublika, melynek már annyi apostola van és annyi mártírja volt! Tudjátok Párisban a Saint-Méry utcát? Ott 1832-ben száz republikánus ifjú esett el . . . olvassátok el a történetnek e lapját, megtanulhatjátok, milyen katonák a republikánusok . . . 24 000 betanult hóhér alig bírta kiirtani e száz gyermeket! Petőfi Sándor.”

Összefoglalom cikkem adatait és leteszem őket a Petőfi-Társaság asztalára. Tehát:

PETŐFI

felosztatott népgyűlésen beszél;

a politikus feladatát a tömeg felrázásában és nem a lázongók lecsöndestésében látja;

ragaszkodik a köztársasági államformához,

lázítóknak bélyegzi azt, aki e forma ellen szót emel;

röpiratokat nyomtat, agitál;

a legelső népréteget igyekszik uralomra juttatni;

e törekvésében nem csupán alárendelt, technikai szerepet játszik,
 az urak akasztófára kívánják;
 a kis-kunokhoz intézett röpirat miatt kommunistasággal vádolják;
 a vád e részét sohasem cáfolja meg;
 a népet politikailag érettnak nyilvánítja;
 a történelmi események hordozójának a tömeget tartja;
 a kivégzéseket hatástalanoknak tartja a „világszerű” eszmék
 harcában.
 Ezt üzeni Petőfi igazi arca!

Petőfi cikkei

1848-ban: „Március Tizenötödike” június 19, 27; augusztus 11.
 szeptember 18; október 26.
 „Életképek” június 11, 15. után valamelyik számban, szeptember 10,
 november 12.
 „Nemzeti Újság” december 20.
 „Munkások Újsága” december 21.
 1849-ben: „Közlöny” február 9, 17, 18; április 26; május 1 és 2;
 június 17.
 „Pesti Hírlap” május 10; június 21.
 „Alföldi Hírlap” január 3.

TELCS MÁTÉ DR.

KÉT ISMERETLEN SZABÓ DEZSŐ-LEVÉL

I. levél Édesanyjához, 1920–21. telén, Kolozsvárra. (8° alakú két-
 oldalas kézirat)¹

Édes Mama, nagyon jót tenne még a munkásságomnak is,
 ha Mama egy pár hónapra feljönne hozzám. Erzsí és Irén
 annyit élveztek a Mama mamaságát, hogy egy kicsit lemond-
 hatnának a javamra. Ágy-fehéreneműt és asztali fehéreneműt jó
 volna ha hozna magával Mama, de egyébként úgy fogunk élni
 kettecskén, mint a mamakirálynő a fiával.

Erzsit és Irént, ha szép türelemmel ülnek otthon, majd hazame-
 netet a Mama útján meg fogom jutalmazni. A sok szomorú-

¹ 1921. jan.-ban velem küldte levelét anyjához és nemsokára egy fazék töltött káposztát hoztam Sz. D.-nek, s az érdekes levelet visszakértem magamnak SZABÓ nénitől, akikhez közel laktunk.

ságban is sok öröme lesz mamának, ha feljön s az én megjavítatásomban lényeges része lesz. Nagyon-nagyon várja kézcsókoló fia

Dezső.

Szabó Józsefné, Holdvilág-utca 13.

II. levele az alulírtához (1925 körül)²

Kedves Pali, fáradságod nagyon köszönöm, de hagyd abba a dolgot. A kérvényt, mely igen imponáló, mert a magyar szellemi élet minden valakije rajta van, holnap vagy holnapután már át is nyújtják a Kormányzónak. A vidéket úgysem kívánták bevonni, a győri jogászok kissé „győriek”: kérték az apagyilkos érdekében is lehet, a *kérés* nem bűnpártolás. Pertörlés csakis a végleges ítélet előtt lehet, tehát: igenis, *van* pertörlés.

Ilyen rendkívüli esetben pedig, mikor a bírák nagyrésze is kívánja, annál inkább lehet. A szervezetek mindig a mögöttük álló titkos komiték határozata szerint tesznek, ezek pedig nem szeretnek engem. — Az egész dolog nem fontos. Az ügy körülbelül elintézettnak tekinthető. Nekem csak használt, mégpedig nem keveset.

Jó karácsonyt kíván és szeretettel ölel

Szabó Dezső.

Közli: dr. GERGELY PÁL

BABITS ÉS LUKÁCS VITÁJÁHOZ

Szégyellem, de így igaz: csupán a Látóhatár közléséből tudtam meg, hogy az It 1974/3. száma értékes dokumentumok egész sorát közölte Babits és Lukács kapcsolatáról. E megkésített értesítéssel szinte egyidőben, 1975 nyarán keresgéltem a Nyugat 1913. évfolyamában, vajon mit írt Molnár Antal Kandinsky *Der blaue Reiter*-almanachjának zenei mellékletéről, Schönberg, Berg és Webern nagyon új és Magyarországon akkor még nagyon ismeretlen kottáiról. Ez a kis cikk a VI. évfolyam 4. számában jelent meg (1913. február 16.).

² Midőn SZABÓ DEZSÓT egyik cikke miatt *nemzetgyalázási* pörbe fogták, ekkor barátaimmal többféle köröztünk aláírási, kegyelemkérő nyilatkozatokat; így egy erdélyi táblabíró ismerősömnél Győrben szerveztem meg ezt az akciót, de kevés eredményel, ezért küldte a fenti keserű hangú választ. A pertörlés sikerült!

De a Nyugat par excellence az a folyóirat, amelyet a legszakbarbárbab muzsikus sem tud — ha meglelte, amit voltaképp keresett — átoltvaslanul visszatenni a könyvtári polcra. Így találtam ugyanebben a számban, a disputa rovatban (324—5.) Lukács György Babitscsal polemizáló írására. A szöveg ismerős; bekerült 1918-ban, a *Balázs Béla és akiknek nem kell* című Lukács-kötetbe (*Misztériumok* 2., 55—59.), innen pedig, 1969-ben, a *Magyar irodalom — magyar kultúra* gyűjteménybe (92—95.). Az azonban nem tűnt fel ezideig, hogy ez a cikk, legalábbis formáját tekintve, levél. Ugyanis már az 1918-as kiadásból elhagyta Lukács az első és utolsó bekezdést:

Egy pár szó a dráma formájáról.

Babits Mihálynak.

[...]

Fogadja tisztelt uram hálás köszönetemet érdekes cikkeiért és — minden nézeteltérésen túl — változatlan nagyrabecsülésemet.

Heidelberg, 1913. február havában.

LUKÁCS GYÖRGY

Hogy ez az írás Babitshoz írott igazi levél volt-e, vagy pedig „irodalmi” levél, közlésre szánt írásmű, azt magam eldönteni nem tudom. Mindenesetre, az It 1974/3 számában közreadott Babits—Lukács levelezéshez kiegészítésként kívánkozik mint Lukács egyetlen olyan „levele”, amely nyomtatásban is megjelent. Mégpedig igen gyorsan, hisz februárban kelt Heidelbergben és még februárban napvilágot is látott a Nyugatban. Babits és Lukács akkori kapcsolatára és a költő gondolkodásmódjára egyaránt jellemző, hogy a levelet a Nyugat megjelentette, méghozzá haladéktalanul.

Az 1918-as kötetben Lukács még szükségét érezte annak, hogy pontosabban megjelölje, mi ösztönözte vitára. Jegyzetet fűzött a *Misztériumok* 2. szövegéhez, amelyet 1969-ben már elhagyott. Íme:

Ezek a megjegyzések Babits Mihálynak néhány a Nyugatban megjelent cikkére vonatkoztak. Hogy itt újból lenyomatom őket, annak az itt tárgyalt elvi kérdések fontossága és a teljesen hamis Maeterlinck–Balázs összevetés szinte közhelyszerű gyakorisága az oka. Babits itt tárgyalt cikke a Nyugat 1913. évi február 1. számában jelent meg.

A Babits-cikk címe *Dráma*, a Nyugat 166—169. lapján, Balázs Béla *Misztériumok* kötetével foglalkozik, méghozzá nem a kéthasábos szedésű szemle-rovatban, hanem hangsúlyos esszéközreadásban.

A három „azonos“ Lukács-szöveget összevetve kiderül, hogy az első megfogalmazás és az utolsó közlés között mintegy 100 eltérés található. Ezek többsége az írásjeleket és az idegen szavak írásmódját érinti. Lukács már 1918-ban nagyobb gondot fordított a szöveget tagoló-értelmező interpunkciókra, mint 1913-ban. Az idegen szavak írásmódja már nem formai kérdés olyan gondolkodóról lévén szó, akit idegen, németes koncepciók képviselőjével vádoltak. Talán ezért vált a *lyra Ifrávd*, a *relevatio relevációvd* stb., stb. Az idegen szavak ortográfiája tekintetében az 1918-as kiadás átmenet, a szakkifejezések többségét Lukács itt már magyarítja, kisebb részüket azonban még németesen írja. Az 1969-es szöveg e tekintetben egységes.

Már tartalmi különbség az első és utolsó változat között, hogy a Nyugatban megjelent levél kiemelés, hangsúly, nagyobb nyomaték végett, néhány szót ritkított szedéssel közöl. De mivel ezek többsége már az 1918-as megjelenésből is hiányzott nem tudható, vajon e szöveghangsúlyok Lukácstól vagy Babitstól erednek-é.

Lényeges tartalmi eltérés a korai és az 1918-ban, majd 1969-ben megjelent szöveg között négy helyütt mutatkozik. (Most, az azonosítás megkönnyítésére, hivatkozom a *Magyar irodalom – magyar kultúra* kötet megfelelő lapszámára, bekezdésére, sorára, kurzívan idézem a végleges változathoz kimaradt részt, antikva szedéssel az azt megelőző mondatot.)

92. lap 1. bekezdés 1–4. sor

Tisztelt uram! A legnagyobb érdeklődéssel és élvezettel olvastam szép cikkeit a líráról és a drámáról, és nagyon örültem annak az érdekes fordulatnak, mellyel ön a „durée réelle”-t a jól értelmezett tradicionalizmus metafizikai hátterévé tette. *Ettől csakugyan felfrissülhetnek a magyar irodalomtörténet szempontjai, melyek bizony ma nem sokkal többek mint vagy terméketlen kotlások a múlt rég kikelt tojásain vagy kakasszóval való üdvözlései rég felkelt (néha már le is áldozott) napoknak.*

92. lap 1. bekezdés utolsó 5 sor

It t meg kellene találni — amit bergsoni alapon állva nem lehet — az „örök” formának egy olyan értelmezését, mely lehetővé teszi, hogy a forma örökkévaló és ebben az értelemben változatlan szubsztanciájának feladása nélkül részt vehessen, sőt részt kelljen vennie a történelmi processzus folyamatában. *(Olyanfajta fogalmakra gondolok itt, mint Aquinói Tamás*

„*alvum*”-ja volt, csak kétféleképpen: normatívan és történet-filozofikusan; amelyek különbsége az — időben élő — *accidentidák* konstitutív fontosságától függ.)

93. lap lábjegyzet. Nem szerepelt az 1913-as változatban.

94. lap, a bekezdés 1–2 sora.

Ám nem Balázs művészetének pozitív oldalairól akartam most beszélni (ezt más helyen minden polémiától menten óhajtom megtenni) [...]

A zárójeles mondatrész eredetileg így szólt: *(remélem, lesz alkalmam ezt minden polémiától menten megtehetni)*

E négy hely már az 1918-as kiadásban is pontosan így különbözött a Nyugat-béli közléstől. Túlságosan nagy merészség lenne a részemről, ha mármost magyarázni, értelmezni próbálnám e változtatásokat-rövidítéseket-betoldásokat. Hisz ma még alighanem a Lukács-filológia sem tart ott, hogy ilyen árnyalatokra figyeljen. Egy eljövendő kritikai kiadás szerkesztőinek azonban foglalkozniuk kell majd e szövegvariánssokkal, amit már csak azért is ajánlhatok jó szívvel, mivel az 1918-as kötetből átkerült a végső közreadásba egy értelem- és egy mondatzavaró sajtóhiba s a Nyugatban e két hely még hibátlan volt.

BREUER JÁNOS

LUKÁCS GYÖRGY SZERB ANTALRÓL

1946 őszén — emlékezetem szerint Szabolcsi Bence közvetítésével — fölkeresett lakásomon Lukács György. Mint mondta, látogatásának oka, hogy személyesen is elmondja nekem: mennyire megrendítette annak a Szerb Antalnak halála, akit — őt idézem — a legizgalmasabb, legfontosabb magyar szellemi jelenségnek tart, s aki, az ő számára, a méltó vitapartner lehetett volna, ha életben marad...

Azokban a napokban volt megjelenőben, vagy tán már meg is jelent a *Gondolatok a könyvtárban* első kiadása, amit én Lukács kérésére azonnal el is küldtem neki.

Lukács György küldeményemet a következő szövegű levélben nyugtázta:

Budapest, 1946. XI. 13.

Kedves Asszonyom,

fogadja hálás köszönetemet a szép könyvért, melynek legnagyobb részét már nagy érdeklődéssel áttanulmányoztam. Nekem is nagy szomorúság volt, hogy nem találkozhattam már Szerb Antallal, akinek bátor kiállítását az én régi produkcióm mellett csak itt ismertem meg. Éppen Szerb Antal lett volna az, akinél a legnagyobb súlyt helyeztem volna arra, hogy ma is, egészen más szellemben készült írásaimat ugyanazzal a megértéssel fogadja, mint amit a régieknél tanusított.

Ez a hosszú éveken át fennállott irodalmi kapcsolat köztem és Szerb Antal között felbátorít egy szerénytelenül hangzó kérésre: nem tudná Asszonyom a kiadónál közvetíteni, hogy a Magyar Irodalomtörténetből és a Hétköznapok és Csodák kötetből egy-egy példányt kapjak? Nagyon nehéz megszerezni őket, pedig nekem fontos lenne, hogy állandó munkaeszközeim között Szerb Antal legfontosabb írásai meglegyenek.

Még egyszer hálás köszönet a szép küldeményért.

Tisztelő híve
Lukács György

Mint látható, lényegében elismétli mindazt, amit nekem az élőszó melegebb hangvételével látogatásakor elmondott. A kért műveket természetesen azonnal elküldtem Lukácsnak, megtoldva a *Világirodalom történetével*.

1948. december 12-én jelent meg a Szabad Népben *A nyugatos ideológia ellen* című írása Lukács Györgynek. E cikkének egy bevezetését idézem:

„Aki nem akarja látni, hogy 1917-ben új korszak kezdődik az emberiség történetében, annak nyugaton is alá kell becsülnie a forradalmi, sőt, a haladó demokratikus kultúrát, a reakciós dekadenciát kell dicsőítenie. Így lelkesedik Szerb Antal Joyce-ért, és Powysért, s z e m b e n (kiemelés tőlem!) Roger Martin du Gard-ral és Sinclair Lewis-szal.”

Engem Lukács Szerb Antalra való ilyen hivatkozása annyira megdöbbentett, hogy azonnal írtam neki, 1948. december 18-án. E leveleimet — mondhatnám úgy is, hogy Szerb Antaltól — idézem:

Kedves Professor úr,
 bocsásson meg, hogy szűkre szabott idejéből elrablok egy levél-olvasásnyit, de vasárnapi cikke olvastán észrevettem, hogy figyelmét nyilvánvalóan elkerülte az, amit a Professor úr által idézett szerzőkről (Joyce, Powys . . . Du Gard, Lewis Sinclair) Szerb Antal ír Világirodalomtörténetének 3-ik kötetében. Például *Joyce*-ről:¹ . . . „az egész világon igen nagy tekintélye volt, mint sok mindenkinek, akit senki sem ért meg, de senki sem meri bevallani. Ha valaki intellektuális körökben megkockáztatta kifogásait, lenéző mosolyok fogadták. Most már meghalt; a halottakról vagy jót vagy semmit. Most már talán sohasem szabad bevallani, hogy blöff volt az egész.” *Powys*: . . . „bármilyen nagy művész is, nehezen menekszik meg attól, hogy modorossá ne váljék. Későbbi nagy regényei, *Jobber Skald* és *Maiden Castle*, már olyanok, mintha az első kettő utánzatai volnának és legutóbbi írásai már teljesen elviselhetetlenek.”

Egy 1928-ban megjelent cikkéből idézek, amely amerikai könyvekről, köztük *Lewis Sinclair*-ről szól: . . . „Az amerikai átlag ember . . . Ül és elégedett. Az övé a dollár és az egész világ hűbérese, illetve, ami sokkal több, az adósa. Az övé a világ legtökéletesebb alkotmánya, mely magának az észnek és a természetnek a követelményein épül fel. Ő véd mindent a föld hátán, ami szép és jó; a Szabadságot, melynek szobra ott állt Amerika küszöbén, 14 pontban kiterjesztette az elmaradott világra. Aki ennél többet akar, bombavető anarchista . . . Mert hogy Amerikával baj van, azt csak a standardpolgár nem veszi észre. Az amerikai a 18. század fehér ragyogású elveinek égisze alatt él, a szabadságot és a demokráciát emlegeti nemcsak népgyűléseken, de saját lelkiismerete előtt is — pedig ezek az eszmék a valóságban már semmit sem jelentenek és Amerika egy nagy öncsalásban él, mely példátlan a világtörténetben . . . De a fejlődésnek minden egyes mozzanata antidemokratikus . . .

¹ Idézeteimmel természetesen azt *nem* szándékoztam bizonyítani, hogy SZERB ANTAL LUKÁCS Györggyel *egyetértve* reakciós dekadenseknek minősíti akár JOYCE-ot, akár POWYST, inkább csak a Lukács által inszinuált „lelkeseést” kívántam — uti figura docet — illusztrálni. De: SZERB ANTAL azt is megírta JOYCE-ról, hogy: „Paradox módon Joyce mégis roppant hatással volt a regény fejlődésére, mégpedig kitűnő hatással. Ő volt a nagy felszabadító, aki megadta a bátorságot az írónak, hogy szabadon kövessék asszociációik kanyargós és kiszámíthatatlan útjait. A monologue intérieur és a tudatregény formáját ő vitte diadalra.”

... Bessenyei is, Baróti Szabó is elszigetelt formakeresők voltak, „jámbor szándékukban” reménytelen magányosok — és mégis Széchenyihez és Vörösmartyhoz vezettek. Lehet, hogy Lewis Sinclair és társai egy új Amerika Pilgrim Father-jai, „zarándok ősök”, egy új szellemiség pionírjai, a reménytelen prairie-ken át.” A naturalizmusukról írja:² ... „És legfőképp azért jön el most a naturalizmus ideje, mert most tudatosodnak Amerikában a társadalmi problémák, az osztályharc, az a tény, hogy a demokrácia minden nagyszerűsége dacára egészen más gazdag amerikainak és más szegény amerikainak lenni.”

Du Gard: ... „alakjai úgy megelevenednek, mint ahogy a húszas évek játékos és kísérletező regényeinek papiros alakjai sohasem tudtak; úgy élnek, mint Balzac vagy Tolsztoj alakjai ... nem tudhatjuk, *Du Gard* regényóriása elkészt régi realista regény-e, vagy pedig egy újfajta realizmus kezdete”.

Igaz tisztelettel üdvözli: Szerb Antalné

★

E levelemre választ nem kaptam.

SZERB ANTALNÉ

² SZERB ANTAL itt még a régebbi szóhasználattal élve, „naturalizmus”-t mond, de értelemszerűen, természetesen a realizmust érti. Idézeteim SZERB ANTAL *Világirodalomtörténete* és *A varázsló eltört pálciáját* című kötetből valók.

TÁRSASÁGI HÍREK

CSEHI GYULA
1910—1976

Utoljára Budapesten találkoztam Csehi Gyulával. Valahonnan német földről érkezett, talán egy Heine-konferenciáról, s természetesen erről is beszélt, a tárgy jeles ismeretével, s nem csekély iróniával, már ahogyan ő szokott tárgyalni. Ám még nagyon sok másról is óhajtott beszélgetni: a munkásirodalom kutatásáról, a Gaál Gábor-problémáról, a dokumentum-irodalomról. És — ezt kellett volna elsőnek említenem — egyik legkedvesebb munkájáról, a Téka sorozatról, melyet a bukaresti Kritérium Kiadó az ő biztatására indított, s e kis könyvtár szelleme rugalmasságának, polihisztori tudásának fényes bizonyítéka volt. A Téka, bizony, e század magyar könyvkiadói vállalkozásai között a legjelesebbek közé tartozik: tudományos igény és ismeretterjesztő szenvedély egyszerre vezette Csehit, amikor a köteteket megtervezte. Mégpedig korántsem valami elvont eszményekre támaszkodó pedagógiai hit nevében, hanem az a marxista szellemiség vezette, mellyel Gaál Gábor — a mestere — a két világháború között a Korunkat szerkesztette. Amikor felfedezte a magyar olvasó számára az orosz író, Korolenko publicisztikáját, melyben az udmurtok ellen indított vérvádas perek ellen tiltakozott, akkor az antiszemitizmus, a faji politika ellen is tiltakozott. Amikor kiadatta, s maga fordította Lunacsarszkij addig magyarul nem ismert cikkeit — nemcsak a Lunacsarszkij-évfordulóra készült, hanem a szocialista irodalom aktuális kérdéseire is figyelmeztetett. Tudjuk, hogy a román tudományosság számára ugyancsak meglepetés volt, amikor összegyűjtötte és magyarra fordította a román munkásmozgalom kimagasló egyéniségének, Dobrogeanu-Gherea emléleti írásait.

Aztán jártam nála Kolozsvárt, a Haşdeu utcában; alig néhány lépésnyire lakott Jordáky Lajostól, a vele — úgy érzem — oly rokon szellemiségtől. Közös volt érdeklődésük: sem Jordáky, sem Csehi — hogy elmúlásuk sorrendjében idézzem őket — nem voltak szobatudósok. Ezt nem csak abból a tényből volt tudható, hogy mindketten az erdélyi, a romániai munkásmozgalom sok-sok veszéllyel szembenező résztvevői voltak a harmincas évektől kezdve. Jellemző az is, hogy mindketten Gaál Gábor csillagképében nőttek fel, s a Korunk régi gárdájához tartoztak. Mégiscsak fontosabb az életrajz esetleges tényeinél, hogy milyen volt szellemük irányultsága. Csehit például feltétlenül érdekelt szűkebb szakmájának, az irodalomnak minden újdonsága: a tudományosak is, a szépirodalom is. S mivel nagyon sok

nyelven tudott, ezért roppant tájékozott volt. Ez a tájékozottság azonban nem az adatgyűjtők bogarassága volt. Csehi roppant tudását rendszerbe építette. Határozott elképzelése volt a világról, s az irodalom mellett, s vele egyenrangúan, a politika érdekelte szenvedéllyel. A politikát, az irodalmat egyaránt oly eszköznek tudta, mellyel jobbtítani lehet a világot, az embert, a nagyobb közösséget, az emberiséget és a kisebbet, az a nemzetiséget, melynek sorsát vállalnia adott, s vállalta is. Ugyanakkor Csehi hitt abban — hiszen kedves korszaka a francia felvilágosodás volt —, hogy a világ nem vak eszközök, kiismerhetetlen indulatok ütközőtere, hanem az ész által, a tények ismeretében belátható. Kissé érdesen, nem egyszer gúnyosan beszélt ezekről a dolgokról. Sok keserű tapasztalat rejlett e magatartás mögött, de Csehi zordsága sohasem lett embergyűlöletté, s iróniája sem züllött cinizmussá. Valamiféle védekezés volt e tartás, de mindig feloldó és sohasem elutasító jellegű.

Iskolás módon fogalmazva Csehít voltaképpen három téma foglalkoztatta. Az egyik témát már említettem: a francia felvilágosodás és európai hatása személyes érdekeltséggel izgatta. Ifjúkorát, egyetemista éveit, első könyvét idézte fel így. Másik témáját egyik — egyébként úttörő jelentőségű — könyvének címével jellemezhetném: *Munkásosztály és irodalom*. A magyar, a francia, a román és a szovjet irodalom gyakorlatára épített, s így vizsgálta a munkásirodalom tematikai és világnézeti útját. Voltaképpen a szocialista irodalom genezise érdekelte. Értékvédelem vezette e munkájában is. Ha nem csalódom, indítéka az lehetett, hogy a magyar baloldali irodalom történeti értékeit árnyaltan, az esztétikai törvényszerűségeket sem mellőzve tudja elhelyezni az általánosan érvényes értékrendben. Nem tudott megbékélni azzal a kettős értékrenddel, amely hovatovább polgárjogot nyert nálunk is, hogy a két világháború közötti baloldali írástudók elsősorban történeti értékkel rendelkeznek, míg a világnézetileg többé-kevésbé problematikus alkotók esztétikailag gazdagították irodalmunkat. Csehi sokat és finom elemzésekkel foglalkozott e problémával. Ezekkel a vizsgálódásaival függött össze tudósi szenvedélyének harmadik megnyilvánulási formája: a dokumentumirodalom helye és szerepe a világirodalomban. Széleskörű ismeretekkel felfegyverkezve azért vizsgálta ezt a témát, mert a baloldali literatúra egyik centrális problémája a dokumentumirodalom problematikája. Csehi a gyökerekig akart lehatolni a kérdések pontosabb értéséért. S természetesen az sem mellőzhető, hogy Csehi már az ötvenes évek végén jól észlelhette, hogy a világirodalom kortárs jelenségei ugyancsak visszautalnak a dokumentum irodalmi felhasználására.

Csehi Gyula sokat dolgozott. A romániai magyar lapoknak alig-alig található olyan száma, melyben ne lett volna jelen az utolsó hús

esztendőben. Irt recenziót, tájékoztató cikket, tanulmányt, esszét. S közben tanított a kolozsvári egyetemen, szerkesztett. Tájékozottságával elképesztette beszélgető partnereit, mert Csehi Gyula valóban *mindent* olvasott.

Azt halloom, hogy a Korunk szerkesztőségében, Gaál Gábor portréja alatt, egy karosszékben halt meg. Beteg szíve percek alatt végzett vele. A sírjánál pedig — végakarata szerint — nem hangzott el beszéd. A Marseillaise és az Internacionálé hangjai mellett helyezték örök nyugalomra. Talán a sors kegye volt ez: hadd távozzon úgy körülünkől Csehi Gyula, ahogyan élt.

E. FEHÉR PÁL

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1976. IV. 14. Terjedelem: 15,5 (A/5 ív)

76.3064 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

BARÁNSZKY JÓB LÁSZLÓ: Rudnyánszky helye a századforduló költészetében	507
KRONSTEIN GÁBOR: <i>A bölcsesség dala</i> (Nagy Zoltán őszikéi)	538
PETRÁNYI ILONA: A drámaíró Pap Károly	566
ZAPPE LÁSZLÓ: Fejes Endre, a <i>Rozsdatemető</i> írója	589

FORUM

LÁSZLÓ GYULA: Időrend és szótörténet — Paizs Dezső: <i>A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből</i>	611
PAJKOSSY GYÖRGY: <i>A magyar irodalomtörténet bibliográfiája</i>	626
BENEDEK ANDRÁS: Bornemisza — Móricz: <i>Magyar Elektra</i>	640

VALLOMÁS

KARDOS LÁSZLÓ: A Panoráma-háború emlékeiből	654
BARTSCH SÁNDOR: Szabó Dezső	665

A HOMÁLYBÓL

MÁLYUSZRNÉ CSÁSZÁR EDIT: Keresztesi Papp Miklós, a magyar polgár	671
UGRIN ARANKA: Olvasmányok, könyvélmények	683
BÁN OSZKÁR: Az amerikai magyar költészetről	697

FILOLÓGIA

KERÉNYI FERENC: Katona József-adalékok	712
--	-----

VITA

Biberach rezonőr vagy intrikus? (I. KARDOS PÉTER: A hátraállás módozatai — II. OROSZ LÁSZLÓ: Hozzászólás)	718
---	-----

DOKUMENTUM

TELCS MÁTÉ: Petőfi és a kommunizmus	738
GERGELY PÁL: Két ismeretlen Szabó Dezső-levél	744
BREUER JÁNOS: Babits és Lukács vitájához	745
SZERB ANTALNÉ: Lukács György Szerb Antalról	748

TÁRSASÁGI HÍREK

CSEHI GYULA 1910—1976

E. Fehér Pál

752

Ára: 12 Ft

Előfizetés egy évre: 48 Ft

INDEX: 25410

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI Budapest V., József nádor tér 1. sz., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon: 111-010, pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1052 Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185-881.

Előfizetési díj egy évre: 48 Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1052 Budapest V., Alkotmány u. 21. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1054 Budapest V., Váci u. 22.